

Andrej Pagon Ogarev

Tiho doživljanje

185

Skozi gozdove, čez prelaze in gore,
gre naša pot.
V seno dišeče, ki kosec ga seče,
legamo trudni.
Ko sonce vstane, tovariš oči si pomane
še trudne – in zeha
v jasno modrino, kjer oblaki beli
plovejo iz dalj.
Do opojne omame, nas slika prevzame:
pšenica, ki na poljih zori,
v južnjaku in žarkih sonca
skrivnostno šepeče – šumi.
Studenci iz vrhov gorá bistri tečejo
po skali v dir,
se penijo v slapih, brzicah veseli...
v ravninski mir.
Čez gozdne steze duh se širi po divjini
in samoti.
Ob nemirnem letu metuljev ob poti,
raznobarvno pisanih
se opajam v tihem zamaknjenju kot stari oče
ob skrinjah risanih.
Ko nizko na zahodu dneva luč ugaša,
iz mraka smrek se čuk oglaš...
Doživljam tajno – mirno skrivnost,
da vsega me objame gozd
in sprejme v mirno naročje spanja,
da v mahu mehkem,
se mi o novem domu sanja.

Vladimir Pavšič Matej Bor
(1913–1993)

186 Ravnokar sem prebral veliki roman Irwina Shawa Mladi levi. Ta mogočna vizija o človeštvu, ki se je uničevalo v drugi svetovni vojni, skozi katero se vera v človeka plaho, vendar pa vztrajno in trdovratno prebija čez vse strahote, ki to vero demantirajo, smešijo in postavljajo na laž, me je tako prevzela, da bi zdajle dosti rajši pisal o nji kakor o svojih pesmih iz leta 1941–1942. In vendar mi je dal Irwin Shaw iztočnico za te vrstice. Njegov roman se zaključuje tako, kakor se moje takratne pesmi začenjajo. »Človeška bitja morajo zavladati na tem svetu!« je vpil mladi Noah, ameriški frontni vojak židovskega porekla, ko je nazadnje le bruhalo iz njega vse, kar je bil hladno zaril globoko vase in fanatično zatiral toliko mesecev. »Človeška bitja!« je vpil z okornim jezikom, piše Irwin Shaw, ko da bi mu ti dve besedi pomenili čarovni urok zoper smrt in žalost, rahel in neprebojen ščit za sina in ženo, bogato plačilo za smrtno grozo zadnjih let, oblubo in poročstvo za prihodnost...

In ravno takrat mu je grlo prestrelila krogla iz schmeisserja nemškega desperada...

Tudi osemindvajsetletni suplent kočevske gimnazije Vladimir Pavšič bi bil rad leta 1941 zavpil tako na glas kakor mladi Noah, pa tega ni smel... Vendar tisti krik, ki ga je potlačil globoko vase, je le moral na dan, sicer bi se v njem razrasel in ga ohromil. Iz takega razpoloženja so nastale njegove prve uporniške pesmi. »Svetu zavlada človek, ne jeklo, zločin, motorizirani umor.« In šele potem, ko je izkričal, kar je moral izkričati, je lahko postala njegova beseda bolj mirna, tiha in ubrana.

Vendar, če se ne motim, ste želeli, da bi povedal nekaj besed o okoliščinah, v katerih je nastala in bila natisnjena moja zbirka Previharimo viharje.

Torej na kratko: vso zbirko sem napisal (nekako od julija 1941 do januarja 1942) v Ljubljani, in sicer v Cerkovi ulici za Bežigradom, kjer so se moji starši nastanili, ko so se kot pregnanci prebili v Ljubljano. Pesmi sem pisal v sorazmerno ugodnih okoliščinah, prve mesece v kuhinji našega enosobnega kletnega stanovanja, sedeč na železni postelji, ki mi jo je dal Juš Kozak, pozneje, ko smo se preselili v pritličje, pa kar v dobro zakurjeni sobi, ki sva si jo delila s vsakom prof. Stanetom Miheličem.

Razpoloženje, ki me je takrat navdajalo, je bilo izjemno. Mislim, da sem se moral zdeti svoji mami, ki mi je kuhala črno kavo in se zaskrbljeno ozirala vame, ko sem sedel nad svojimi papirji, pa očetu, ki nam je poln sovraštva do fašistov prinašal kdo ve odkod ilegalno literaturo, in vsey naši družini zelo čuden. Suh, slabo obrit, zamaknjen, odsoten, vročinskih oči. Navzlic temu pa so storili vse, da bi lahko svoje delo opravil čim bolje in čim bolj varno. Prepisovali so mi pesmi z velikimi črkami, da bi ne bilo mogoče prepoznati rokopisa, če bi prišel v roke policiji, tuhtali, kam naj svoje papirje skrijem, kako naj jih prenašam po mestu, kako naj jih spravim v tisk itd. Pri tem so pokazali veliko vneme in iznajdljivosti. Med drugim smo ugotovili, da so zeljne glave, če jim skrbno izrežeš kocen in jih malo izdolbeš, zelo primerno skrivališče za poezijo – pri tem je padlo tudi nekaj dobrih dovtipov na moj račun, saj so se ponujali sami po sebi. Za primer nenadne preiskave pa smo izumili nekaj drugega. Poleg mene ob peči so ležala bukova polena. Eno od teh je Stane s svedom navrtal, tako da bi lahko jaz, če bi se zelo mudilo, spravil manjši rokopis vanj in ga s posebnim zatičem zamašil. Spričo vseh teh ukrepov sem se počutil precej varnega. Tako varnega, da me je sčasoma postalo sram. Jaz sedim tu v topli sobi in pišem partizanske pesmi, oni, ki so jim namenjene, pa prezebajo po hostah. Tako sem si očital. In da bi si

potolazil vest, sem jo nekega lepega dne decembra 1941 mahnil na Dolenjsko, da prebijem vsaj nekaj časa skupaj s partizani. Izkazalo se je, da je bil moj izlet v Turjaško četo – poveljeval ji je moj stari prijatelj Dolf Jakhel, ki je kmalu zatem padel – zame zelo koristen. Ko sem se vrnil v Ljubljano, sem napisal vrsto novih pesmi, ki bi jih nikoli ne bilo, če ne bi bil preživel nekaj časa s partizani tam doli v gozdovih blizu Turjaka. In še nekaj je bilo zame zelo pomembno: imel sem prvi recitacijski nastop v partizanih pri temperaturi 30° pod ničlo, in sicer v brlogu, izkopanem pod zemljo, pokritem z debelo plastjo snega. Prebral sem jim skoraj vse svoje pesmi, in šele ko sem končal, sem opazil, da mi je med branjem stlel ves rokav suplentskega suknjiča. Ta svoj obisk v Dolfovi četi sem po vrnitvi v Ljubljano opisal. Mislim, da je bila to ena prvih, če ne kar prva reportaža o partizanih. Izšla je v Slovenskem zborniku, ki ga je uredil Juš Kozak, leta 1942. V tem zborniku je bila objavljena tudi moja prva uporniška pesem – ali dve, ne spominjam se več.

In zdaj še nekaj besed o tem, kako je bila moja zbirka Previharimo viharje objavljena.

Mislim, da sem jo uredil in oddal v začetku februarja 1942. Potlej sem čakal dober mesec, kaj bo z njo. Še preden sem dobil odgovor, sem srečal v tramvaju enega svojih znancev, mlajših literatov, ki mi je skrivnostno šepnil, da je ravnokar imel v rokah mojo zbirko in da mu je kar všeč. Razumljivo je, da sem se spričo tega začudil. Odkod ve, da sem avtor zbirke jaz? Prav pošteno me je zaskrbelo. Zato sem s svojim prijateljem prof. Robertom Kumpom, ki mi je tiste čase stal zvesto ob strani, sklenil, da bom ravnal zelo energično. Obiskal sem tri, štiri literate, ki jim je prišlo na uho, kdo je avtor še nenatisnjene zbirke Previharimo viharje in jih, čeprav smo bili že stari znanci, zelo neljubeznivo opozoril, da ne bi bil rad brez glave, ker so brez glave oni. Saj ne vedo, da se o literarnih zadevah, kakor je moja, zdaj ne čenča po kavarnah kakor svoje dni pred vojno. Vendar pa stvar ni prišla na dan, niti potem, ko je bila zbirka že natisnjena. Da sem jaz njen avtor in da je moj psevdonim Matej Bor, so okupatorji izvedeli šele po italijanski kapitulaciji, ko je Izvršni odbor Osvobodilne fronte preko radia Svobodna Jugoslavija objavil ilegalna in legalna imena članov Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, med njimi tudi moje. Vseeno pa sem se, vse dokler nisem zapustil Ljubljane in odšel k partizanom, počutil zelo zelo slabo. Moj prijatelj Kump je namreč vsak tretji dan prišel s kakšno hudo razburljivo novico...

Vendar dovolj o tem. Mogoče bo koga zanimalo še to, kako sem prišel do svojega psevdonima. Spet je bil vmes Robert Kump. Privihral je k meni in mi povedal, da moram nemudoma izbrati psevdonim, ker se strašansko mudi – nekdo je namreč dejal, da moja zbirka ne sme niti en sam dan več ležati v predalu ali kjer je že ležala. Tako sva se z Robertom napotila tja za Savo in ugibala, kakšen psevdonim bi bil najprimernejši. Nazadnje sva se odločila, naj bo Bor. To pa zato, ker je bor žilavo, odporno, pa vendarle nekam otožno drevo, ki raste povsod in mu vihar zlepa ne pride do živega. Ime Matej se nama je zdelo primerno, ker je arhaično, možato in preprosto. Šele dosti kasneje me je nekdo opozoril na to, da dobiš, če bereš psevdonim od zadaj, cel stavek, ki se glasi: Rob je tam. To me je osupnilo, saj je znano, da so belogardisti nekaj časa pripisovali avtorstvo mojih pesmi Ivanu Robu. Po vojni sem se zanimal, ali ni bila mogoče ta čudna besedna igra, skrita v mojem psevdonimu, tudi eden izmed vzrokov tragičnega konca Ivana Roba. Zelo sem si oddahnil, ko sem izvedel, da to ne drži. V obtožnici zoper Ivana Roba ni besede o tem, da bi bil on Matej Bor.

Zbirka Previharimo viharje je izšla v dveh izdajah. Najprej v ciklostilu, nato pa v žepnem formatu. Obakrat jo je opremil inž. arh. Dore Mihevc. Jaz sem dobil po stari dobri navadi deset dolžnostnih izvodov – lepih, v usnje vezanih, z zlato obrezo, honorarjev pa takrat nismo dobivali. Lepši od vseh honorarjev je bil zame odmev mojih pesmi med našimi ljudmi.

Matej Bor*Hoste*

188

*O hoste, hoste, некоč bo spet
vse tiho po vas, vse mirno.
Le slavček bo letal
pet
v noč neizmerno.*

*Prišla bo mati iz daljav
s svojim sinkom.
»Glej, tam je tvoj ata
pal,
tam za ovinkom...«*

*In gladila bo njena dlan
njegovo poslednje pismo:
Dež in veter že tretji
dan...
Od Kolpe prišli smo.*

*Lačni smo, trudni, a vendar smeh
buči po vsej brigadi.
Jura je nategnil
meh,
pesem o pomladi...*

*Vse premagaš tako ali tako,
pa bodi Švab, mraz ali trpljenje,
le eno premagaš
težko,
veš ljuba, koprnenje.*

*In tam na koncu si zmirom ti
in sinek in dom in streha
in še dež, ki poleti
šumi
pod oknom z oreha...*

*Kako malo je to, a vendar kako,
kako neznansko veliko.
Šele danes, moja ljuba,
vemo,
ko smo ob vse. Tvoj Niko.*

*In šla bosta in v hostah bo mrak,
ko prej bo vse tiho, vse mirno.
Le z jase bo zalajal
srnjak
v noč neizmerno.*

Janez Pernal

(1908)

Na ladji Oldenburg

Beli galebi

190

*V jamborih cvili in stoka vihar.
Stresa jeklene vrvi.
Čez horizont črne oblake podi,
In riše v njih slike prečute noči...*

*Gluha in nema je naša resnica...
Sto mož je tišina objela.
Kot da bi srca hrepenela.
Po pragu domače vasi...*

*Predani penečim valovom...
Kljubujemo sili morja.
Na daljni mi plovemo sever,
V mislih pa vsi smo doma...*

*Če z Arktika več se ne vrnem.
Teh belih ledenih ravnin...
Mi šmihelski zvonovi zapojte,
Na vernih duš dan v spomin...*

Avtor je koroški Slovenec in je svoje pesmi pisal kot nemški vojak. Pesem je opremljena z datumom: 29. avg. 1941.

Janez Pernat

(1908)

Iz »Stella polaris«

*Nad nami zvezd so milijoni...
Pred nami dolgi bataljoni...
Korakajoč, v polarno noč...*

191

*Vojakov sivih –, dolge vrste,
Mrtvaški si sprevod, brez krste...
Naš križev pot, človeških zmot!...*

*Tundra –, ti bel si pergament...
Nanj gremo pisat testament...
Pod tvoj naslov, o domovina...*

*V snegu kri bo zledenela...
pokrije nas odeja bela...
Zgubi se sled, v sneg in led...*

*Le bele breze, ve krasile...
v tujini boste nam gomile...
Luč nam prižgi, severni sij...*

Pesem je opremljena s pripisom: Na cesti ledenega morja. Rovanjemi–Parkina. 500 kim.

Majda Peterlin Vida Brest

(1925–1985)

192 V Beli krajini sem morala na tečaj. Na prvega v Črnomelj, na drugega v Semič. Tečaj je pač tečaj. Učiš se in učiš in polagaš izpite in nekateri predavatelji so ti bolj všeč in drugi manj. Hrano bi pač rad stokrat zamenjal za tisto v brigadi, kajti v tečajniški kuhinji ni bilo soli. Lahko je bilo Martinu Krpanu, ki se je na poledenelem svetu boril z burjo in cesarskimi vojščaki! Naši partizani, ki so tovorili sol s Hrvaškega prek Kolpe, pa so imeli dostikrat smolo. Na Kolpi so jih napadali ustaši, pa so morali v vodo kurirji in mule s soljo. Kolpa pa je topla in mokra, in ko so srečno prilezli iz Kolpe na breg, se je sol stopila. Potlej je bilo vse neslano. Sicer pa je bilo mnogo zanimivega.

V Črnomlju smo gledali predstave pravega gledališča!

V Srednji vasi pod Semičem so delali pravi slikarji!

V Beli krajini si v vseh vaseh srečal mladinske delovne čete!

V Beli krajini je bilo še in še pionirskih odredov!

Tak odred, bil je iz Podzemlja, se je lepega dne prikazal ob ograji vrta šole v Semiču. Na čelu so nesli zastavo in za njo so korakali fantiči in dekletca.

Na vrtu pred šolo smo se učili. Invalidi so pod vodstvom Karla Pahorja vadili novo pesem, mi, tečajniki, pa smo se učili zadnjih nalog.

»Glejte no,« je rekel Karol Pahor, »kam le gredo?«

»Hej, kam pa greste?« sem zavpila čez ograjo.

Pionirji pa nič. Strumno so korakali okoli vrtna ograje in se nato skozi široko odprta vrtna vrata napotili na vrt. Tam so na mestu korakali vse do povelja: »Odred, stoj!«

Potem je komandir stopil pred nas, strumno pozdravil in vprašal:

»Je tukaj tista partizanka, ki piše pesmi?«

»Je,« je pritrdil Pahor, ko se je komandir pionirjev obrnil nanj. »Tale je.« Pokazal je name.

»Je tukaj tisti tovariš, ki pesmi sklada, tako da se jih da peti?«

»Je.« sem rekla in pokazala na Pahorja.

»No, prav smo prišli,« se je oddahnil komandir pionirjev in razložil:

»Naš odred dela. Dela za partizane. Delamo vse, tudi na njivah. Vse.« Spet si je oddahnil in nadaljeval:

»Naš odred na delo koraka in poje. Pojemo partizanske pesmi. Zdaj pa hočemo svojo pesem.«

»Boš napisala?« je vprašal Pahor.

»Seveda bom,« sem pokimala.

»No, jaz bom napisal melodijo! Kdaj pa pridete ponjo?«

»Kar počakali bomo,« je rekel pionir. »Saj smo zato prišli!«

In potem so pionirji na dvorišču čakali. S Pahorjem pa sva v učilnici, kjer je bil klavir, zlagala pesem. Nazadnje je pesem nastala in sva jo nesla pionirjem.

»Ste zadovoljni?« je vprašal Pahor.

»Saj ne poznamo not,« je rekel komandir-pionir. »Zdaj nas morate naučiti še peti!«

Invalidski pevski zbor je imel potem celo uro odmora in se je pošteno zabaval, kajti dobri stari Pahor je z odredom vadil eno uro novo pesem Pionirji in pomlad. Nato je mimo vrtna ograje spet korakal odred z zastavo na čelu in na vse grlo prepeval svojo koračnico.

...
Sklenili so, da ne smem več na položaj. Morala sem ostati pri Glavnem štabu in morala bi pisati pesmi. Ampak to je težko! Na položaju ti kar samo privre iz srca in napišeš pesem, dobro ali malo manj dobro, ko pa si na varnem in je pesem tvoje edino opravilo, ti ne gre in ne gre.

Nikolaj Pirnat je imel v vasi svoj »atelje«. To je bila kmečka kamrica z majhnimi okenci. Pri mizi je Nikolaj dolbel svoje linoreze, jaz pa sem smela tiho sedeti na skrinji, zlagati pesmi, nič govoriti, nič bingljati z nogami, dokler si ni slikar želel oddahniti in je rekel:

»Pokaži!« Mogoče kdo tega ne ve, a slikar Pirnat je bil tudi dober pesnik.

Pokazala sem svoj »izdelek« in je bral, nekaj mrmral, nekaj črtal in ukazal:

»Tole se da drugače povedati! Še enkrat!«

Včasih je imel slikar več časa. Takrat je pripovedoval kaj iz svojega življenja in recitiral tudi kakšno svojo pesem. Takrat sem se z njim lahko pogovarjala.

»Tovariš kapetan, vojne bo kmalu konec, jaz pa ne bom nič vedela, kako je drugod. Kako je na Štajerskem, na Koroškem. Se ti ne zdi, da bi to morala videti, če hočem po vojni otrokom pisati o borbi? Kaj pa naj delam tukaj? V enoto ne smem... Jaz moram med partizane!«

Začudo je tovariš Pirnat to razumel. Svetoval je, naj pišem komandantu Stanetu in ga prosim za dovoljenje, da si grem ogledat borbo še drugod po Sloveniji. Skupaj sva sestavila pismo, ga odposlala in dobila sem poziv, da se javim komandantu.

Določenega dne sem se javila na bazi 100. Komandantu. Dežurni oficir me je najavil in potem sem butnila v štab in že od daleč zaklicala:

»Zdravo, tovariš komandant! Prišla sem...«

Komandant pa me je ustavil: »Pojdi, tovarišica, še enkrat ven in potem spet pridi noter.«

Šla sem ven, prišla noter bolj počasi, pozdravila in spet rekla: »Tovariš komandant, prišla sem...« Pa me je spet ustavil.

»Sedi tu, da boš videla, kako se pride v štab!« Potem je šel ven komandant. Vrnil se je, strumno pozdravil in rekel:

»Tovariš komandant, javljam se na raport!« In potem: »Poizkusi, če bo šlo!«

No, uspelo mi je! Šele nato je komandant Stane rekel, naj sedem in se lahko pomeniva. Pojasnil je, da sem pač vojak in se moram javljati po predpisih.

Lepo sva se pogovarjala. O vsem. O mojih domačih, o soborcih, ki jih je poznal, in šele prav nazadnje o moji prošnji.

»Nič ne bo,« je rekel. »Lepo v Beli krajini boš ostala.«

Mislila sem, da je vse padlo v vodo. Vendar ni!

Neki večer je bila v Črnomlju v gledališču prireditve, na kateri so bili vsi visoki častniki. Med odmorom sem sedela nekje ob prehodu, pa je prišel mimo Stane z nekim imenitnim oficirjem. Ustavila sta se ob meni in Stane je rekel:

»Ja, kaj tegale imenitnega oficirja nič ne poznaš?«

Že sem hotela odkimati, ko se je oficir zasmeljal in me sam pozdravil. Bil je Novljan. Ampak kdo bi ga prepoznal, saj je bil v Gubčevi brigadi vedno v ponošenem lovskem suknjiču! In Novljan je bil načelnik Glavnega štaba!

Ha! Prižgalo se je novo upanje!

Naslednji dan sem Novljanu pisala šest strani dolgo pismo z vsemi utemeljitvami. Pismo je Pirnat pregledal, nekaj malega popravil in odobril. Potem sem ga prepisala in odposlala v bazo 100.

Kako je stvar rešil Novljan, ne bom nikoli zvedela, vem samo, da je komandant podtaknjeno odobritev podpisal in dobila sem dovolilnico Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije za odhod na Štajersko in Koroško.

Nekega večera smo v Semiču proslavljali slovo, drugo jutro so mi pripravili poslovilni zajtrk, javni tožilec za Slovenijo mi je dal debelo pismo za svojega bratranca na Štajerskem in potem me je motorist odpeljal do meje osvobojenega ozemlja, odkoder sem se peš odpravila na pot po Sloveniji.

...
 Ker sem zvedela, da ne greva na Pohorje, in je obveščevalec iz vasi še enkrat zatrdil, da pride divizija s Pohorja v vas ter je najbolje, da jo počakava, sem dan izkoristila po svoje. Popoldne sem si umila lase, pri tem sem imela kar dosti pomočnic. Namesto šampona so mi pripravile rumenjake. Potem sem se pošteno umila in preoblekla perilo, umazano pa oprala in dala sušit. Ko sem si sušila na soncu lase, je prišlo nekaj žensk, nekaj deklet, tudi kak star možak je bil vmes. Vsi so hoteli vedeti, kako je na Dolenjskem. Spraševali so, zakaj sem šla tako mlada k partizanom, spraševali so me po domu, po domačih, spraševali po bojih na Dolenjskem. Da, bilo je kaj pripovedovati! Recitirala sem jim tudi nekaj partizanskih pesmi. Največ je bilo mojih, a tega nisem izdala. Nisem vedela, če »člani Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije ... oddelek« pišejo pesmi!

Največ zanimanja je vzbudilo, ko sem pripovedovala o pravem gledališču v Črnomlju in o tem, kako najimenitnejši slikarji in glasbeniki svobodno ustvarjajo.

Zvečer so se prepirali, kje bom spala.

»Na postelji za nobeno ceno ne!« sem izjavila in jih komaj prepričala, da sploh ne morem več spati na mehkem. Ženske so potem popustile in se zmenile, da bom spala v tisti hiši, kjer sem najprej bila. Seveda sem vztrajala, da tudi kurir spi v isti hiši. Kako bi bilo, če bi se kurir kam drugam zalezel in bi ponoči bilo kaj narobe!

Tako sem potem spala na peči. Ne še spala, samo ležala sem, v hiši pa so ženske še delale. Več jih je bilo, saj so prišle tudi sosedo. In potem, ko so mislile, da že spim, so začele tiho prepevati. Pesmi še nikoli nisem slišala. Bila je prelepa pesem, ki je govorila, kako komandant Stane išče Pohorski bataljon. Pele so približno tole:

Komandant hodi po Pohorju in išče svoj Pohorski bataljon. Čez pohorske gozdove šumi veter in upogiba vrhove dreves. Stane vpraša veter:

»Ti, veter, veješ po vsem Pohorju. Ti mi povej, kje je moj bataljon!«

Veter pa umolkne. Noče mu povedati.

Sprašuje drevesa:

»Pod vami je počival Pohorski bataljon. Vaše veje so mojim borcem delale senco. Drevesa, povejte, kje je moj bataljon?«

Toda drevesa molčijo.

Čez nebo pluje srebrni mesec. Še tega vpraša:

»Ti, mesec srebrni si jim svetil na poti, ko so hiteli v boje. Ti mi povej, kje je moj bataljon?«

Mesec pa se skriva za oblak in noče odgovoriti.

Komandant Stane gre naprej po Pohorju. Korenine se mu umikajo, da si ne bi rnil nog. Listje zasipa kotanje na stezi. Nazadnje pride komandant na vrh k Trem žebljem. Tam se gozd razgrne, pred njim se odpre jasa in na jasi je stal v vrsti Pohorski bataljon. Pred bataljonom je komandant Gropa, v vrsti je Šarh s sinovi, tam je Katarina s svojo žensko četo.

Komandant Gropa poslednjič poroča komandantu:

»V poslednjem boju, Stane, naš bataljon do zadnjega je pal!«

In komandant Stane zadnjič pozdravi svoj junaški bataljon. Takrat pa zajoka pohorski gozd in se v vetru prikloni spominu padlega bataljona.

Še dolgo sem bedela, pretresena od pesmi o junaškem bataljonu in komandantu Stanetu, čeprav so že davno pogasili luči in so vsi pospali.

Naslednje jutro sva s kurirjem zajtrkovala, se poslovila od prijaznih vaščanov in krenila naproti Štirinajsti. Lahko bi se zgodilo, da bi divizija izbrala kako drugo pot in bi jo zgrešila. Bila sva v gozdu, ko sva zagledala kolono, ki se je spuščala po pobočju. Počakala sva, kjer sva bila. Prvi, ki sva ga zagledala v koloni in sem ga prepoznala, je bil pesnik France Kosmač.

...
 Pri Nastranu v Solčavi smo imeli sestanek. Po sestanku je nekdo prinesel harmoniko in zaplesali smo. No, jaz ne, ker mi ples še ni šel kaj prida od nog. Tudi peli smo,

partizanske pa narodne, da je vse odmevalo. Saj smo bili mladi in sta nas ples in pesem povedla v čas, nekje daleč v prihodnosti, ko bo mir in ko bo mlad človek spet smel biti mlad.

Stala sem blizu vrat, ko je skozi vrata prijoal vezist. Jok ga je tako dušil, da še govoriti ni mogel. V roki je imel depešo. Ko sem videla, da ne more spraviti besede iz sebe, sem mu vzela depešo iz rok in jo prebrala. Prebrala sem jo prvič, pa nisem nič razumela, prebrala sem jo še drugič in še tretjič, preden sem sploh dojela, kaj berem:

Vsem, vsem stop danes ob... uri je umrl komandant glavnega štaba NOV in POS, Franc Rozman-Stane.

Najbližji tovariši so slišali sporočilo in z grozo pogledali k nama. Harmonika je še pela, vendar je harmonikar začutil, da je nekaj narobe. Harmonika je še enkrat zateglo zaječala in utihnila. Med pari, ki so začudeno obstali, se je prebil Ahac, pogledal skupino pri vratih, lica, po katerih so drle solze, in mi potegnil depešo iz rok. Prebral je, se najprej nejeverno zasmel, potem pa utihnil, prebledel in zajokal. S težavo se je potem toliko umiril, da je depešo na glas prebral. Enkrat, dvakrat, trikrat, potem pa se je zatekel v kot in tako jokao, da so se mu kar tresla ramena.

»Saj ne more biti res!« so zgroženo šepetali tovariši.

»Saj ne more biti res!«

Potem, ko so vsi dojeli strašno sporočilo, je sobo zajel tak jok, da česa takega še nisem doživela. Brez sramu so stari, prekaljeni borci in aktivisti jokali in nobeden ni skrival solza. Naslonjeni smo bili na stene, na peč in ihteli, ihteli.

Tako je takrat jokala vsa Slovenija, vse enote naše vojske in vsi, ki jih je dosegla vest: Danes je umrl komandant Stane...

Naslednje jutro sem šla spet čez Olševo v odred. Noge sem imela težke, kakor bi bile iz svinca.

Na tej turobni poti čez zasneženo Olševo sem zložila pesem *Komandantova smrt*:

*Nenadoma med beli snežni metež
do nas dahnila v noč je težka vest,
da mrtev si, da ni te več med nami...
Vzdrhteli smo...*

A stisnili smo pest.

*Naprej gremo! Naprej do končne zmage,
saj si nam, Stane, ti pokazal pot.
In na pohodih, juriših na vrage
tvoj duh bo z nami, Stane, vsepovsod!*

Na Koroškem sem tistega dne videla same objokane obraze in oči, zardele od solza, saj je bilo med koroškimi borci mnogo takih, ki so se pod Stanetovom poveljstvom prebijali z Drugo grupo odredov, se pod njegovim poveljstvom bojevali na Pohorju, ki so ga poznali bolj kakor kdorkoli drug. In ko smo sedeli zvečer v zakurjeni izbi, je zdaj ta, zdaj drugi začel pripovedovati o svojih spominih na Staneta. Zgodba je sledila zgodbi in po vsakem takem spominu so se orosile oči. V izbo se nas je nagnetlo toliko, da si se komaj lahko prestopil, bili smo kakor otroci, ki so izgubili očeta in se zdaj stiskajo drug k drugemu, kot da bi bližina tovarišev olajšala bolečino, ki jo je smrt komandanta zadala srcem.

Šele naslednje dni smo zvedeli podrobnosti o nesreči, o tem, da je bil hudo ranjen tudi načelnik Glavnega štaba Novljan, da je umrl tudi Stanetov zvesti spremljevalec Tonček, ki smo ga vsi poznali in imeli radi.

In le malo zatem se je na Štajerskem in Koroškem začela ena najhujših ofenziv.

Božo Podkrajšek

(1909–1984)

196 Dopolavoro je bila fašistična organizacija, ki je imela nalogo skrbeti tudi za razvedrilo. Vodja organizacije me je sprejel v črni fašistični uniformi in mi zelo vljudno predlagal, da bi Veselo sceno vključil v Dopolavoro ter hodil gostovat v okolico Ljubljane in na Dolenjsko. Podvomil sem o tem, češ da se šušlja, kako imajo svoje čete vse naokoli partizani. Fašist me je brž potolažil: »S temi banditi bomo hitro opravili, in ko bo zrak čist, boste hodili na gostovanja.« Segel sem mu v roko in mu obljubil, da bom izpolnil njegovo željo, kakor hitro bo zrak čist. Kdaj bo čist zrak, pa sem tedaj že dobro vedel.

Moja glavna igralka Branka Rasbergerjeva je pričakovala otroka in morala se je posloviti od teatra. Šel sem v Dramo, da mi bi mi posodili katero izmed igralk. Tedanji dramaturg Josip Vidmar me je povabil k popoldanski predstavi v svojo ložo. Na sporedu je bil Držičev Boter Andraž v režiji Bojana Stupice. V naslovni vlogi je nastopal Vladimir Skrbinšek. Medeža bi moral igrati Stane Sever, ker pa so ga Italijani aretirali, je vskočil Bojan Stupica. Josip Vidmar mi je dejal: »Poglejte na odru našo Špelco. Igra jo Ptujčanka Vera Remčeva, hčerka ptujskega župana, advokata, pisatelja in dramatika Alojzija Remca. Njega so z vso družino izgnali v Srbijo, hčerki Veri pa smo dali zatočišče v naši dramski hiši. Prav bi bilo, če bi dekle poleg redne plače pri nas dobila še kaj honorarja.« Tako sva bila domenjena in naslednjega dne je bila Remčeva že na prvi vaji pri meni.

Čez štiri mesece sva se z Vero Remčevo poročila, medeni dnevi pa so bili kratki. Italijani so me po štirinajstih dneh odgnali v taborišče Gonars.

Proti Italiji smo se peljali natrpani v živinske vagone. Naši svojci so bili v skrbeh za nas, saj smo bili nekaj dni zaprti v kasarni v Metelkovi ulici. Bil sem še z nekaterimi v isti sobi z zamreženimi okni, iz katere so Italijani vodili zapornike v Gramozno jamo in jih tam streljali. Kolega moje žene, danes že pokojni Tory, jo je obvestil, da so tudi mene tamkaj ustrelili, saj je videl, da se nisem več pojavil na oknu celice. V našem živinskem vagonu pa smo napravili pravega podvig, s tem da smo v podu izrezali luknjo in napisali na lističe, da nas pošiljajo v italijansko taborišče. Lističe sem naslovil na sestro Mariči v Ilirski ulici 16. Tik preden je vlak odpeljal, smo skozi majhno okence v vagonu pokazali s prstom železničarju na peronu precej razumljivo, da bo nekaj našel na progi. Naša predvidevanja so se uresničila. Čez dobro uro so bili lističi že v rokah moje sestre, do večera pa jih je že raznosila po vsej Ljubljani na naslove internirancev. Tako so vsi naši domači vedeli, da smo živi zapustili Ljubljano.

Naj omenim najprej pobesnelega stražarja, ki je nič hudega slutečega interniranca ustrelil s stolpa; pokopali smo ga na gonarškem pokopališču. Žalostne so bile tudi porcije hrane, saj je med juho, ki je bila bolj voda, plavalo le nekaj makarončkov. Med interniranci pa so bili tudi taki, ki so si znali pri kuharjih pridobiti simpatije, da so jim v gavetko nabasali same makarone ali riž.

Žalostno je bilo slovo od Toneta Čufarja, ki so ga z mojim bratom kmalu za menoj pripeljali v Gonars. Tu je živel pod ilegalnim imenom Karel Štrukelj. Pomagal je pri kopanju znamenitega podzemnega rova, skozi katerega so kasneje pobegnili Boris Kraigher, Bojan Štih, brata Učakar, Ivan Bratko in drugi. O tem nadrobneje piše Ivan Bratko v knjigi Teleskop. Čufarju ni uspelo pobegniti. Bil je izdan, odpeljali so ga v

italijanske zapore v Ljubljano, nato pa so ga Italijani izročili Nemcem v Šentvidu pri Ljubljani. Čufar je ob predaji skočil s kamiona in skušal pobegniti, toda v hrbet ga je zadel rafal nemškega policista – in obležal je mrtev.

Poleg mene je na pogradu imel svoj prostor kitarist Leo Ponikvar. Z njim sva nastopala po barakah in zabavala internirance. Med drugim sem si sestavil tudi aktualno »gonarško kroniko«. Začenja se takole:

*Tale pesem vam pokaže,
kak' živi se v tistem kraj,
s k' terga sleherni Slovenec
si želi čimprej nazaj.*

197

Ob Ponikvarjevi spremljavi sem kroniko sklenil takole:

*Kdaj bo le te vojne konec,
jaz sem je do grla sit.*

V Gonarsu smo se morali interniranci izražati previdno, saj so bili med nami tudi italijanski vohuni. Enega smo hitro pogruntali. Bil je mlajši cigan, prebrisanec, znal je goljufati s kartami. Doletela ga je kazen: pokrili smo ga s kocem in ga dodobra pretepli, ne da bi vedel, kdo je udrihal po njem.

Nekoč je stal zraven mene v poletni vročini ob koritu, kjer smo se umivali. Na sebi je imel staro italijansko vojaško uniformo, v katero so ga Italijani oblekli, potem ko jih je dobil po grbi, in ga tako zaščitili, saj ga je uniforma varovala pred obračunavanjem. Jaz sem se pri koritu umival nag. To je bilo potrebno, ker so nam grozile uši. Pa me je denunciant pogledal in mi dejal: »Ali te ni sram, ko si tako slečen?« Odrvnil sem mu: »Ali tebe ni sram, ko si tako – oblečen?«

Spet so nas okupatroji postrojili, nas nabasali v vagone – in zapeljali smo se skozi Arezzo in od tam z lokalno železnico za Anghari, kjer je čakalo na nas še povsem nepripravljeno taborišče Renicci. Dograjena je bila le kuhinja, sami smo si morali postaviti šotore. Tu so se šele razpasle uši in tu smo trpeli pošteno lakoto!

Žalostno je bilo ob dostavi prvih paketov. Ni bilo malo neučakanih lačnežev, ki so se napokali prepečenca, nato pa popili kar celo gavetko vode. Posledica tega je bila, da jim je počil želodec, čemur je sledila neizogibna smrt. V Renicciju je zaradi gladu, mraza, bolezní pa tudi kot žrtev uši umrlo okoli štiristo internirancev.

Vse to pa mi ni vzelo dobre volje. V svojem velikem šotoru, imenovanem »tende Roma«, sem ustanovil Toti teater. Interniranci so izkopali v šotoru zemljo in napravili na tleh sedeže kar za šeststo obiskovalcev. Tu smo uprizarjali skeče in še marsikaj. Ženske vloge sta igrala dva interniranca, eden od njiju je bil Nandič z Jesenic. Cenzura na komandi taborišča je bila stroga, zato sem jim dajal v pregled skeče, ki jih nismo igrali. Izvajali pa smo ostre zadevice, v katere cenzura ni imela vpogleda.

Pri predstavah so interniranci pozabili na težave – tako na lakoto kot tudi na uši. Vestneži so si jih trebili kar pred barakami. Tako sem v poletju 1943 videl možakarja, ki je bil tako dobrega srca, da je najdene uši v srajci kar žive odmetaval. Pri naslednji baraki pa sem videl možakarja z močno dioptrijo. Srajco je držal tik pred nosom. Na moje vprašanje, kaj dela, mi je dejal: »Uši iščem.« Pa sem mu svetoval, naj gre k onemu pred sosednjo barako: »Tisti jih ima toliko,« sem dejal, »da jih kar stran meče.«

Med nami so bili tudi štirje veseli fantje, dobri prijatelji, pevci in še marsikaj. Dva sta bila brata: Milan in Janez Vidic. Slednji je kvartet na pogradu narisal, hrani ga njegov brat Milan v Slovenski Bistrici. K tej Janezovi karikaturi sem napisal pesmico:

*Lojze, Milana in Janez,
to so štirje brumni tiči,
vse ljubljanske so vam srajce
internirane v Renicci.*

*Kuharji so, kvartopirci
in paketožerci vneti,
in, pomislite, v kvartetu
znaajo lepe pesmi peti.*

...

198 Jeseni leta 1943 je Italija propadla. Interniranci v Renicciju smo veseli sklicali zbor in sredi Italije oklicali republiko Slovenijo. Zamenjali smo od Italijanov postavljenega vodjo taborišča in postavili na njegovo mesto našega človeka Bena Marušiča. Italijani pa nikakor niso hoteli priznati, da je padel Mussolini, streljali so na nas v barakah in nam niso hoteli odpreti vrat v svobodo. Nekega popoldneva so se pojavili pred vrati v službenem avtomobilu gestapovci in se spet odpeljali. Vodstvo Osvobodilne fronte v taborišču je izdalo komando: v desetih minutah pretrgati žico in pobegniti v svobodo. Tako smo tudi storili.

Mene, brata in že predvojnega komunista učitelja Vinka Möderndorferja je pot vodila po raznih peripetijah z vlakom vse do Trsta. Tam sem srečal igralca Rohačka, ki je z dokumentom Rdečega križa peljal na več let zapora obsojene Slovence iz italijanskih ječ v Ljubljano. Na kolodvoru so nas prek zvočnika pozivali, da se moramo vsi mi – interniranci zglasiti v domobranski pisarni na kolodvoru. Tega nismo storili. Spet sem našel na kolodvoru železničarja, za katerega sem vedel, da je vključen v Osvobodilno fronto, in on nas je pri stranskih vratih lepo pripeljal na cesto do tramvajske postaje. Vinko se je skrival doma, dokler ni dobil dokumentov za odhod k partizanom.

Brat je šel takoj po prihodu domov na policijo, kjer je našel dr. Kanteta, ki mu je dal novo osebno legitimacijo, pa še meni jo je izstavil. Tako sem imel možnost zateči se na interno kliniko, kjer me je operiral nekdanji sošolec, že umrli zdravnik Franci Derganc. Sobna zdravnica je bila Ladica Ruprecht, ki ji je uspelo, da me je skrivala kar nekaj mesecev.

V Ljubljani zame ni bilo varno. Spet sem imel srečo, da sva se dobila z nekdanjim športnim novinarjem Jutra, Inkom Pevalekom, ki je bil zaposlen pri gestapu po direktivi Osvobodilne fronte. Izposloval mi je dokumente za odhod v Vrnjačko banjo, kjer je bila pri svojih izgnanih starših že moja žena Vera.

O vseh teh dogodivščinah bi lahko napisal kar knjigo. Na kratko pa naj povem, da smo bili v Vrnjački banji osvobojeni že veliko prej kot Beograd. Naši osvoboditelji so nam takoj veleli organizirati gledališče. V Vrnjački banji so se namreč skrivali številni napredni srbski gledališki igralci, med njimi tudi prvakinja niškega gledališča Nada Bandić pa Mica Bošnjaković, Liljana Medaković in njen mož. Tako je bila kaj hitro prva predstava, s katero smo gostovali v Trsteniku in Kruševcu. Po osvoboditvi sem se vrnil v Ljubljano. Žena je nastopila službo v dramskem gledališču, mene pa je kar skozi okno poklical v prvo nadstropje tedanji direktor radia Ljubljana Jože Javoršek, čigar priimek je bil tedaj Brejce...

Marija Podobnik

(1919)

Zelo sem počaščena, da sem dobila pismo osebno od vas. Vem, moje pisanje je revno, vendar boste vi kot znanstvenica le morda našli kaj v njem. 199

Za vse, kar je težkega in napačnega pri nas, se mi zdi, da odtehta delo vas mladih, ki iščete resnico o nekem času. Čas narodnoosvobodilnega boja je bil res izjemen in mislim, da je naš slovenski narod tako častno opravil to nalogo osvoboditve, da je vredno, da se to opiše. Vsak od nas lahko prispeva košček resnice o vsem. Kako veliki so bili naši ljudje na kmetih, tisti, ki so ostali ves povojni čas anonimni, je le težko opisati. Bogata preteklost naših kmetov, njihova delavnost, poštenje, vera v pravičnost ter pripravljenost podpreti našo borbo za narodno osvoboditev je bila prav neverjetna. Zato se vam iskreno zahvaljujem, da te stvari raziskujete, ker bi bilo napak, če bi to ne bilo povedano.

Mladi rod bi moral več črpati iz tradicije naših kmečkih in delavskih družin, pa bi videli, da je bilo dovolj topline in ljubezni med ljudmi, da je bilo to tudi podlaga za moč, ki se je pokazala v narodnoosvobodilnem boju.

Danes ta rod umira, počasi se poslavljaajo tiste dobre skrbne matere, ki so bile sposobne nuditi ljubezen desetim, dvanajstim otrokom pa še borce, očetje, ki so bili sposobni preživeti tako družino in vzeti v roke puško, bratje, ki so drug drugega spodbujali v ljubezni in naporih, sosedje, ki so ponudili pomoč tistemu, ki je padel v nemilost.

Rodila sem se 6. septembra 1919 v majhnem zaselku Nikova med Idrijo in Vojskim, od Idrije oddaljenem pet kilometrov. Bila sem najstarejša od devetih otrok. Z očetom in materjo in vedno še kakšnim človekom pri hiši nas je bilo dvanajst. Imeli smo bajtarijo, toliko, da smo bili pod svojo streho, vendar v času svetovne krize prav zares veliki reveži. Kot najstarejša sem morala pomagati delati za preživetje družine, tako da sem smela samo k nedeljski maši v Idrijo, nikamor drugam. Vzgoja je bila krščanska, s kmečkimi prvinami, za katere se mi zdi škoda, da izginjajo. Na primer, naš oče ni nikdar dvakrat pozval otroke, da je treba kaj narediti, beseda je bila ukaz. Zelo veliko je bilo vsak dan govora o tem, da je treba spoštovati človekovo osebnost, starše, sorodnike, sosedo in sploh ljudi ter da moramo biti ponosni in ne kazati svoje revščine s prosjačenjem ali delati nadlego v drugih hišah ali opravljati ljudi. Posebno pa so nam zabičali, da je posmeh, zavist, napuh in preveliko poželenje zelo neprimerno za človeka. Seveda so vse to podprli s krščansko etiko, kar pa je imelo le pozitiven uspeh, pomagalo nam je prebiti najtežje čase, ne da bi se osramotili z udinjanjem fašistom.

Veliko je bilo govora o ljubezni do svojega naroda, do svojega imena in jasno zastavljeno, da nam tega ne sme nihče vzeti. Tedaj, v tistih časih preživeti tako veliko družino in se bojevati zoper potujčevanje je pa res bilo že nekako junaško delo. Zgubili smo pravico do dela, do socialne pomoči, do tega, da kot številna družina dobimo občasno (velika noč, božič, rojstni dnevi vladarjev) družinske pakete, vse to za ceno, da smo obdržali svoje ime in se ne vpisali v stranko. Tako smo pač iskali delo pri nekaterih naših ljudeh, trgovcih z lesom, pa tudi italijanskih, ki niso bili naklonjeni fašizmu.

Razumljivo je, da smo takoj pristopili k organiziranemu delu za narodnoosvobodilni boj, čim se je ta pojavil v našem kraju, to je bilo avgusta 1942. Od tedaj dalje pa je cela družina delala za Osvobodilno fronto, trije smo bili aktivno v narodnoosvobodil-

nem boju. Oče v Mauthausnu, sestra v Fraschetti v Italiji, mama z majhnimi otroki pa ves čas preganjana.

Ko se je vojna končala, smo ostali popolnoma brez sredstev. Vsi so bili mlajši od mene, treba jih je bilo preskrbeti, da so začeli živeti in se vključevati v šole. Zato tudi nisem mogla sprejeti, da grem sama v šolo, ker je bil moj zaslužek edino, kar smo imeli na popolnoma izropani domačiji. Seveda tudi drugi kelih ni šel mimo mene, in če kaj prebirate knjige o čudnih povojnih razmerah, Umiranje na obroke itd., tedaj vam povem, da je tudi mene oplazil bič teh skoraj nemogočih razmer.

200

Če bi danes pisala o zadevah med vojno in potem, bi se mi vedno mešale grenke povojne izkušnje in ne vem, če bi bila moja misel lahko še čista kot v tistih sanjskih dneh našega upanja na boljši čas, ki naj bi si ga priborili za ceno tako velikih žrtev.

Med vojno, točno v septembru 1943, sem bila borka bolničarka v brigadi Ljuba Šercerja. Zbolela sem, kot mnogi drugi, za tifusom. Čas je bil težak, mi tifusarji pa nepokretni. Koliko naporov partizanskih zdravnikov in tudi ostalih tovarišev je bilo potrebno, da izmed okrog dvesto tifusnih bolnikov ni nobeden umrl. To se zdijo danes pravljice, pa je bila čista resnica. Imela sem vtis, da se vsa brigada zanima za vsakega izmed nas bolnikov. Spominjam se, da so me nosili borci – še danes ne vem, zdi se mi, da iz Gradnikove brigade, vem le, da je bilo med njimi tudi nekaj Tržičanov – celo noč v dežju, tako da sem bila kot v koritu vode na nosilih, narejenih iz dveh palic in šotorskega krila. Pa ni bilo najhuje zame, huje je bilo za tovariše, ki so me nosili, saj so vsi premočeni, lačni, utrujeni dobili na ramah krvave žulje od nosil. Venomer so me spraševali, kako se počutim. In bilo mi je hudo zanje. To zveni kot pravljica. Ne vem, ne morem in ne morem razumeti, od kod toliko tovarštva, ki ga danes ne moreš nikjer več izslediti.

Vem, da je nemogoče, da bi narodi živeli v taki povezanosti in pripravljenosti pomagati drug drugemu, vendar pa je tudi čudno, da je danes to bolj sramota kot pa vrednota. Čudni, zares čudni časi.

Po ozdravljenju od tifusa pa sem odšla na teren v mladinsko organizacijo, kjer sem začela delati z mladino po vaseh okoli Idrije, Tolmina in Gorice. In tako začela tudi pisati prve pesmi.

Še vedno pa si želim, da bi le napisala spomine, lepe in grenke, kot je pač bilo življenje v tistem času in prostoru. Zdaj pa k odgovorom na vprašanja.

Pesmi so bile vedno v meni. Le čas in okoliščine mi niso dovoljevali, da bi se izražala v pesmih. Bila sem prav zaljubljena v knjige in sem oboževala pesnike in pisatelje. Posebno Prešerna, Ketteja, Gregorčiča. Od pisateljev pa Bevka, Jurčiča, Finžgarja in Cankarja. Seveda tedaj pred vojno drugih nisem poznala, ker sem živela v odmaknjenem kraju, kjer slovenskih knjig sploh ni bilo.

Narodnoosvobodilni boj je sprostil nakopičene sile v ljudeh in pesem je prišla na dan kot hudournik, neurejena pač, ki se je mogoče samo rimala v zanosu boja, je bila silna, vihrava in tudi pri ljudeh (mladini) tedaj kar dobro sprejeta. Ko sem bila mladinska aktivistka na Vojskem, smo ob vsaki priliki uporabili pesem, ki je nekako bolj vžgala kot samo beseda ali pisni referati. V meni pa je bila res taka notranja nuja in tudi danes še rada pred besedilo kakega pisma ali opisa napišem stih.

Nekatere tedanje mladinke so se mojih priložnostnih pesmi naučile na pamet in jih znajo še danes.

Videli ste moje pesmi in že to vam pove, da se jih nisem nikjer učila pisati, ker sem pač živel v razmerah, ko to ni bilo mogoče. Vse, kar mi je kolikor toliko pomagalo, da sem oblikovala za tedanje razmere še uporabno pesem, so bile knjige, ki sem jih do tedaj prebrala.

Odnos mojih tovarišev do pesmi je bil dober. Saj so me nagovarjali, naj za določeni miting ali proslavo napišem pesem. Popravljal mi jih ni nihče, ker tudi drugi niso bili kaj bolj načitani ali izobraženi.

Da nisem objavljala pod pravim imenom, je bilo pač zato, ker me je bilo mojih

pesmi sram, ker so se mi zdele tako uboge, posebno v pogledu slovenščine, saj sem komaj kaj znala, nisem imela niti enega razreda slovenske šole in le štiri italijanske in še to večerne.

Pred vojno nisem pisala, ker mi ni bilo mogoče. Če bi se bile socialne razmere uredile, bi bila gotovo pisala tudi brez vojne, vendar pa mi je ravno to upanje, da bo poslej vse drugače, dalo zagon in korajžo, da sem napisala pesem.

Doživetij je bilo veliko, tako veliko, da sem se v začetku čudila, kako je mogoče, da človek toliko vzdrži. Pa ne mislim sebe, nisem bila niti junak niti kaj posebno koristna, pač pa sem občudovala nekatere tovariše, ki so bili čisto vse. Pogumni, skromni, pošteni in človeško velikodušni do napak drugih. Seveda so bili tudi drugačni, pravo nasprotje temu, toda teh je bilo manj. Po vojni pa je bilo na žalost drugače, le malo je bilo še videti tistih prvih. Skromno so se izgubili v anonimnosti in mogoče vsa leta nisem slišala zanje, le osmrtnico sem prebrala. Seveda pa je teh najboljših že veliko padlo med vojno. Takrat pa smo bili prepričani, da bo vse trpljenje poplačano s tem, da bodo po vojni vsi kot dobri bratje, da bomo stvari reševali odkrito, pošteno, četudi skromno, a vsi nekako enako. Nismo mislili tiste enakosti, ki ni mogoča, pač pa tovarštvo, ki bi ne poznalo ne zavisti ne napuha.

Danes smo mnogi strti. Tablete rešujejo mnoga težka vprašanja, da se prebije noč. Nam ni žal toliko nas samih, le za mladino nam gre. Želeli smo, da bi bilo prihodnjim rodovom boljše, a boljše tudi v moralnem smislu. Tako pa tega bogastva nimajo, čeprav so v materialnem pogledu na boljšem. Takoj po vojni, leta 1947, sem šla v veliki želji po knjigah na knjižničarski tečaj v Radence. Tečaj je organiziralo ministrstvo za prosveto in kulturo z namenom, da bi v vsaki vasi ali kraju imeli majhno knjižnico, ki bi bila dostopna vsakemu vaškemu prebivalcu tudi v odročnih krajih. Tečaj so vodili kulturni delavci iz Ljubljane prof. Uroš Kraiger, prof. Janko Liška, Roza Mencinova, Bogo Pregelj in drugi. Bili smo zelo navdušeni nad predavanji in tudi nad zamislijo, da bo poslej knjiga prišla do slehernega državljana.

Razdeljeni smo bili v razrede po trideset slušateljev v enem. Bile smo večinoma ženske. Vsak razred je imel svoj stenski časopis. Tedaj sem ob priliki nekega kongresa napisala pesem. To pesem so opazili omenjeni tovariši predavatelji. Bili so zadovoljni in so me povabili na literarni večer, ki so ga tedaj priredili. Mene pa je bilo sram in se nisem upala pred pesnike Ivana Minattija in druge. Potem so me še pregovarjali, da bi se vpisala v kako šolo. Tedaj so trdili, da moram v šolo za knjižničarko, da bi se potem zaposlila kje v Ljubljani. Nisem sprejela. Seveda je bila to velika škoda zame. No, tista pesem na stenčasu je bila res zelo pohvaljena in bi bila tudi nagrajena, če bi bila tedaj ubogala tiste ljudi.

Zdaj pišem zelo malo. Je pa v meni velika želja in potreba napisati vojne in povojne spomine. Mislim, da bom naredila greh sebi in času, če tega ne bom napisala. Nujno je namreč izpovedati resnico nekega časa, ker bi se morali vsaj kaj naučiti iz zgodovine in se v prihodnje izogibati nekaterim težkim stvarim, nevrednim človeka. Včasih me kak težak trenutek prisili, da napišem pesem, ki jo seveda čez čas uničim. Zdi se mi, da je pesem izbruh neke žalosti, ki bi druge ne zanimala.

Še vam bom pisala, kadar bom imela mogoče kak navdih za pesem ali kak stavek. Če bi pa bilo kdaj mogoče, bi se pa prav rada srečala z vami v naši mali hišici na Vojskem, kjer so nastajale pesmi v času narodnoosvobodilnega boja. Povabila bi vas na oddih, če bi sprejeli to vabilo. To je počitniška hišica, na lepem kraju in čistem zraku.

Za sedaj pa vam z vsem spoštovanjem želim veliko osebne sreče in uspeha pri vašem plemenitem delu.

Valentin Poljanšek

(1882–1967)

202 Naprej zastava rdeča! (...) ¹ To je pesem današnjih dni. Bije se idejni boj, ki se je stopnjeval do skrajnosti, sedaj gre za življenje ali smrt, za biti ali ne biti. Mreža partizanskih celic in odborov je razvita, pritiska se od zgoraj k čim temeljitejšemu delu, da se sami ne spoznamo. Pričakovali smo odločilnega napada zaveznikov na zapadu, pa ga še noče biti. Nervozno ga pričakujemo zaradi tega, ker smo stalno ogroženi od nasprotnikov, da ni varna ne imovina in ne življenje. Maj se bliža koncu, odločilnega napada pa še vedno ni in ni. Danes in včeraj smo imeli sejo vaških gospodarskih odborov, nad nami so okrajni, nad temi zopet višji itd., dalje, ki dajejo direktive, sposobnih ljudi pa je malo. Vsak po svoje dela in presoja. Kaj bo potem, je vprašanje. Ali bomo pametni in dovolj zreli, da bomo znali prav voditi, je vprašanje. Prerivanje za vodilna mesta je nevarno. Jaz sem pisal včeraj za Poročevalca. Oddal sem, pa ne vem, ali pride na določeno mesto. In če bodo dovolj razumeli in upoštevali, ker sem tudi malo kritiziral, da se trosi le s frazami, ne pove pa se natančno in umljivo, kakšne smernice se zastopajo. Napisal sem tudi pesem 26. julija 1944:

*Sonce sije prav ljubo,
mi travico sušimo;*

*čvrsto, pridno, brez oddiha
vsi delati hitimo.*

*Čuje strojnic se regljanje,
strelov se grmenje;
vojna zlobno je dejanje,
kje je ura odrešenja?*

*Vreme zremo mi nestalno,
nestalno je življenje;
kakor vreme se vrsti
delo, skrb, trpljenje.*

Nisem več mlad in želim dobro vse. Nahajam se v boju, od katerega sem doslej imel samo škodo. Moram se neoborožen skrivati pred nasprotniki, ki me zasledujejo in okrajajo. Delati je treba vse brezplačno, vrh tega pa še dajati. Vse rad žrtvujem, samo da imata delo in žrtve kaj uspeha, za prazen nič pa se nobeden ne mara žrtvovati. Kaj bo prinesla bližnja bodočnost, se bo pokazalo, ako dočakamo. Ako pa padem kot žrtev, potem je vseeno, ako me več ne bo. ²

¹ Pesem je silno udarna in bojevita.

² Besedilo je nastalo konec maja 1944. Ohranjeno v Spominih iz NOB 1941–1945, str. 41, ki jih je dal avtor Leandru Mlinarju v Žireh, meni pa jih je posredovala Zorka Štajer, hči Leandra Mlinarja. Valentin Poljanšek-Krištof z Dobračeve pri Žireh je bil napreden in načitan kmet in zato tudi poslanec v prvi Jugoslaviji. Pesnil je že pred drugo svetovno vojno, o čemer priča pesem Novo leto 1941, ki kaže na avtorjevo sprotno spremljanje dogodkov in kritičen odnos do njih, na dogajanje, ki je zanetilo drugo svetovno vojno 1941–1945 in slovensko udeležbo v njej.

Zmago Porekar

(1902–1990)

203

Najmlajši in četrti sin humskega nadučitelja Antona Porekarja sem bil jaz, Zmagoslav. Najstarejši Tonček se je namenil biti admiral, zato ga je oče poslal v šolo za pomorščake nekam v Istro. Ko so mladce z ladijskega krova začeli metati naravnost v morje, da bi se naučil neustrašenosti, se je odpovedal admiralstvu in predsedal v trgovsko stroko. Bil je seveda zdoma, za njim pa je odšel še Vladimir (Mirček smo mu rekli) v Krško, kjer je bila v cesarskih časih menda edina slovenska meščanska šola. Pa zaradi tega ni postal meščan; ko pa je končal učiteljsiše, je bil zdaj vaščan, zdaj tržan in celo in vendar ljutomerski meščan.

Z očetom in mamiko smo ostali doma še trije omike željni otroci. Za vsakega pri mariborskih gospodinjah »stanujočega« dijaka, je bilo s hrano vred treba plačevati najmanj po osemindvajset kron na mesec, pa je bil takšen trikratni znesek le prehuda obremenitev za mojega papana. Zato smo v Prečni ulici 3 v Mariboru najeli trisobno stanovanje. Očeta smo pustili doma na »visoki« (302 m nadmorske višine) šoli, kakor se je s prleško šegavostjo v veseli družbi rad pošalil. Zlata naša mamika je skrbela za telesni blagor svojih otrok, nadzorovala rast naše omikanosti in z vzornimi nasveti žlahtnila našo olikanost. Po končani meščanski šoli se je v materino okrilje vrnil tudi naš Mirček. Oba z Angelco sta se učiteljsko izobraževala, Ciril (hudobno včasih tudi »gril«) se je kar koj lotil klasičnega študija, jaz, Zmago (ljubeznivo »Vikec«, v jezi tudi »bikec«), sem se pa prvo leto v »vadnici pripravljaj na cesarsko-kraljevo klasično gimnazijo...

V Rušah pri Mariboru nastopajo štirje nadobudni Porekarji na sokolskem zletu, dne 28. junija 1914. Mirček že kot član, Angelca, Ciril in Zmago kot naraščajniki! Sredi popoldneva se zgrozi vsa takratna avstroogrska monarhija: prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo ženo (slovanskega rodu!) ubije neki Princip v Sarajevu... Takojšnje utišanje sleherne glasbe, prekinitev vseh prireditev! Dvorno in državno žalovanje. Slovenski Beograd – Ruše, se ne pokori... Še čuješ muziko, družbice si še zamolklo zapoje, veselice noče biti konec. Nato žandarji, izpraznitev zletišča, pozivi bližnjim sosedom na čimprejšnji odhod iz Ruš s posebnimi vlaki...

Tudi naša zlata mamika kliče tri sinove in hčer in sili domov v Maribor. Na mariborski železniški postaji se zatakne. »Sie Frau mit den vier Sokol-kindern. Sofort in den Wartesaal!« Naš znanec, železniški uradnik, nas vso peterico odvede, vendar mimo čakalnice, na cesto pred postajo... Zdaj poznate že vso osnovno družino Porekarjev. V vsem avstrijskem šematizmu je bilo pred prvo svetovno vojno vpisanih samo sedem ljudi z našim priimkom. Nisem pa še povedal, da so bili vsi rojeni v prejšnjem stoletju, samo jaz, po prleško »postržek«, sem zavekal v svet koj v samem začetku dvajsetega stoletja.

Po sarajevskem atentatu na avstrijskega prestolonaslednika napove Avstrija dne 28. julija Srbiji vojno. Štiri dni kasneje Nemčija Rusiji, 3. avgusta Franciji, 4. avgusta Belgiji, potlej pa sledijo Anglija, Japonska; Italija se je pa pridružila antanti 23. maja 1915. Morja so postala bojišča, Amerika se je 6. aprila 1917 spoprijela kar na treh krajih... Zvezo štirih sklenejo Nemčija, Avstro-Ogrska, Turčija in Bolgarija. Bojevanje vsevprek, svetovno klanje in uničevanje! Medtem je moj brat Tonček služil redno vojsko. S prvo »marškompanijo« so ga poslali na rusko bojišče. Kot prepričan slovanofil se noče boriti z Rusi. S prijateljem se nekako »obstrelita« med ruskim

napadom. Pošljejo ju v garnizijsko bolnišnico njenega polka, torej v Celje na zdravljenje. Žveči žafran, da simulira zlatenico, pade, da si »nalomi« nogo, in bog si ga vеди, kaj vse še počenja, da postane »trajno nesposoben za fronto«. Čas teče; brat Mirček maturira na učiteljskišću. Oblečejo ga v »soldaški gvant«, na rokava mu prišijejo rumena »inteligénčna trakova« in hajd za nekaj mesecev v »oficirsko šolo« v Bad-Ausee. Pokazat se pride domov kot praporščak s kratko – vendar bridko – sabljico, pa ima v žepu že »befel« za soško fronto. Vrne se tik pred prevratom živ in zdrav, saj je njegov regiment »gorskih strelcev 2«, pri katerem se je bojeval z Italijani, razpadel že na fronti. Konec sedemnajstega leta pa »cesar vpokliče« že pri tako imenovanih »vojaških vajah« na gimnaziji pri strogem Halfterju izurjenega dijaka klasične gimnazije Cirila, tretjega mojega brata. Tudi on dobi rumena inteligénčna trakova na oba rokava, potuje v Mürzzuschlag na častniško usposabljanje, odondod pa še v Meran, za nekaj dni na fronto. Tam z zvijačo »dezertira« v Švico, od tam pa ob razpadanju vojske med hlodi in deskami na odprtem vagonu v materino naročje.

O papanu pa moram posebej napisati zgodbo, ampak resnično. Po gimnazijski maturi 1872. leta je začel v Innsbrucku študij medicine. V četrtem semestru se mu je zaradi vrojene averzije do krvavenja zaprla zmožnost do nadaljnega medicinskega študija. Odločil se je za odsluženje v vojski in je kar v južnotirolskem Tridentu odbrenkal vojaščino. Študentje so imeli kratek rok, če so se obvezali za primer vojne slediti »klicu domovine« do svojega šestdesetega leta starosti. Tedaj bi jim pripadel takoj čin poročnika. Pri 26. domobranskem polku v Mariboru so se leta 1915 spomnili očetove dane obveznosti tam nekje iz leta 1875 in so ga kljub njegovim že 64 letom »reaktivirali« s činom poročnika.

Pri tem je nadvse zanimivo, da so v tistem času imeli orožniki ukaz, da vse napredne in narodno zaslužne nadučitelje na Štajerskem aretirajo zaradi »potrebnih« perlustracij. To so bili središki orožniki tudi pri našem očetu poskušali, ko jim je pa pokazal svoj oficirski certifikat, so se mu opravičili.

V današnjem Muzeju narodne osvoboditve (vogal Mladinske in Ulice heroja Tomšiča), некоč zasebni vili Scherbaumovih, je imelo celo njegovo cesarsko visočanstvo nadvojvoda Evgen svojo visoko vojaško komando. General ali prostak v uniformi je moral pri srečanju z nadvojvodo na cesti stopiti v »front« štiri korake pred srečanjem in držati desnico ob ščitu v pozdrav še štiri korake po srečanju. In prav takšen cirkus bi bil moral moj oče opraviti, pa je mene, četrtošolca, trdo prijel pod pazduho, ko sva se srečala z njegovim visočanstvom v Gosposki ulici. In krepko sva nadaljevala najino pot. A nisva še »storila korakov pet«, že je stopil pred mojega očeta zal nadporočnik, rekoč: »Zakaj pa nisi visočanstvu izkazal predpisanega spoštovanja?« Oče se je »zdrznil na oko«, mene še trše prijel pod roko in se seveda s čudovito frazo opravičil, čes napol slep sem, zato me sinko vodi... »Prijava se jutri zjutraj visočanstvu na raport!« je kratko ukazal, pozdravil in odhitel za nadvojvodo. Doma sem seveda jaz »gor plačal«. Zvezdici na levi in desni strani ovratnika sem moral previdno osijajiti s sidolom, prav tako osem srebrnih gumbov na vojaški bluzi, na ročaju sablje pa sem moral (to sem znal samo jaz v družini!) odvezati »vojni« portepee in ga zamenjati s paradnim. To prevezovanje je bilo skoraj mala umetnija! Za jutro prihodnjega dne me je moj oče pri razredniku Voglarju pismeno opravičil, mene pa vzel za »vodnika« do nadvojvodove rezidence. Na klicno povelje sem odvedel očeta v dvorano pred obličje visočanstva, sam pa sem se umaknil skromno v kot. Pri raportu je nadvojvoda najprej stoično poslušal očetovo strumno izpovedano opravičilo, potlej pa strogo vprašal: »Kakšna bo kazen za tvoj pregrešek, kaj misliš?« Začudil se je, da ga tako visoka osebnost »prijateljsko tika«, pa se je opogumil: »Več kakor sedem dni domačega zapora mi pač ne morete dati!« Na to nadvojvoda izredno mirno: »Čul boš pri pri polkovskem jutranjem povelju!«

Drugo jutro se je papa nepričakovano vrnil že ob desetih, kar se navadno tudi ob nedeljah ni zgodilo. Poklical me je in ukazal: »Odparaj mi ti zvezdici!« Solznih oči

sem zavajal: »Da te je za to degradiral!« Tedaj me je papa stisnil k sebi, mi izročil šest srebrnih zvezdic in rekel: »Prišij mi na vsako stran ovratnika po tri svetle zvezdice!« Nadvojvodova gesta je bila res gentilemska do menda najstarejšega poročnika v armadi. Iz poročnika – brez nadporočnika – stotnik!

Kmalu nato je bil papa premeščen v Volosko pri Opatiji, kjer je prevzel komando pri protiletalski zaščiti. Tam je ob bleščavi morja in sonca zares skoraj popolnoma oslepel. Bil je v monarhiji drugi pacient profesorja doktorja Gutsmana, ki mu je še po takratnih izkušnjah z obeh oči odstranil »sivo mreno« in mu izrezal punčici (kakor je oče sam pripovedoval). Zdaj pa čudež! V zavezniški Nemčiji tudi pri Zeissu v Jeni še niso znali obrusiti stekel po kompliciranem Gutsmannovem receptu. V sovražnikovo deželo Anglijo (stari se spomnimo še razglednic z vojaškimi motivi in napisi Gott strafe England un vernichte Italien!) je vrhovna komanda vojske za svojega oficirja napotila častniškega odposlanca, da tam počaka na obrus kompliciranih očalnih stekel... Iz Kiela je na Hum pri Ormožu brzojavno najavil svoj prihod iz Londona, s tem in tem brzcem na postajo Ormož. S Cirilom sva pričakala tega odrešilnega sla na postaji. Jaz, najmlajši, sem smel odpreti čudežni paketič. Ali bo oče spet videl svojo ljubljeno slovensko zemljo ali bo ostal slep do konca dni? Vsa družina je šla pred cerkev ob šoli, ko je odbila ura enajsto. Ko se je začelo ropotanje tovornega vlaka iz Središča proti Ormožu, sem izbral naočnike »za daleč« in jih dal papanu v roko. Z neponovljivo gesto si jih je dozvajal še slepi očka nataknil na nos in pričel šteti: eden, dva... vse do trideset vagonov namreč, ki jih je vlekla lokomotiva. Takó zajuckal ni moj papa še nikoli! Poslej je spet učil svoje učence iz petih vasi... Za štiridesetletno poučevanje na tej humski šoli so mu hvaležni učenci in prijatelji odkrili na šolskem pročelju leta 1934 veliko marmornato spominsko ploščo z njegovo fotografijo. In neki stekli hitlerjanski falotje so ploščo razbili, na srečo pa je naša zvesta Neža, ki je dolga leta služila pri nas, našla med razbitim marmorjem nepoškodovano sliko našega zaslužnega očeta. Domačini so ploščo v prejšnjem sijaju obnovili in jo okrasili z najdeno očetovo fotografijo, kar se je le redkokje po letu 1945 zgodilo.

Obdobje slave našega osvoboditelja severne meje generala Rudolfa Maistra.

Štirje sinovi starega Antona Porekarja: Anton (Tonček) se je vključil v Maistrove vrste še pred novembrom v Celju, Vlado se je v oficirskem korpusu takoj pomaknil proti Koroški, Ciril se je šel prvega slovenskega carinika v Špilju, jaz pa sem se s sedemnajstimi klasičnimi gimnazijci prijavil v meljski vojašnici Cirilu Skvarči in bil deležen posebne pozornosti. Bil sem med fanti najmanjši, in je poročnik Skvarča profosu posebej naročil: »Daj mu vendar karabinko, saj je stara manliherca predolga za fanta!« Posebno viden bojevnik že kar v začetku nisem bil. Bil sem pa le vojak mojega generala!

Prve dni so štiri od nas poslali v Bohovo stražit po štiri ure smodnišnično skladišče, in to v nočnih urah. Čeprav smo bili dobro oboroženi, smo le od sile previdno krožili okoli zaplotenih skladišč in smo si prvo noč kar pogosto doklicevali in si vlivali pogum. Komaj smo se navadili nočne straže, so nas dodelili kar številni četi. Z vlakom smo se odpeljali do Labota na sotočju Labotnice in Drave, odondod smo pa krenili malo peš, malo z vozovi do Šentpavla. Tu smo prespali, zjutraj so nas pa razvrstili na vse vetrove. Ostal mi je edini znanec, krojačev sin Zoran iz Nagyjeve ulice, ko so nas prepeljali do Št. Andraža ob reki Lavant, kakor so ji rekli. Nadporočnik Kunej je še naju z Zoranom razdružil, ker nama je kot dijakoma dodelil po pet junakov. Stražarili smo mi tu, oni tam, hodili smo skupno in posamič na prežo in ogleda, napadali premikajoče in bližajoče se Deutschösterreicherje in se nekajkrat uspešno usekali z večjimi skupinami sovražnika. Spomnim se, da je enega septimanerja z naše gimnazije doletela krogla v levo stegno. Več ko štiri kilometre daleč smo ranjenca nesli na štiriročno prekrizanem sedišču. Izgubil je mnogo krvi in so ga zato poslali menda v slovenjgraško bolnišnico. Večkrat so nas vrgli iz spanja, kadar so se nam v nočeh priplazile sovražne patrulje za hrbet. Zato smo se privadili zajčjemu spanju, včasih

smo ob napovedani nevarnosti spali kar oblečeni. Sicer smo pa imeli v nekih hlevih ali opuščenih shrambah še kar prijetna bivališča. Vsak drugi dan sem vodil štiriperesno skupino na pregled terena, kakor se je naš narednik strokovno izražal. Obe štiričlanski skupini, Zoranova in moja, sta bili kar koristni našemu poveljniku Kuneju in zmerom je za kočljive podvige pošiljal naju po kostanj v ogenj. Kar se mene tiče, sem bil še nekam boljši kakor dobri vojak Švejk, za posebno junaštvo pa v tej Labotski dolini takrat ni bilo priložnosti. Korajži sem se bil privadil in vem, da sem se pred božičem, ko sem s tremi fanti opravljal zaupno poslanstvo, na samotnih poteh mimo Grebinja ob potoku Golovici do Velikovca, izkazal za čisto majcenega »Napoleona«. Bil sem pohvaljen od Franja Malgaja. Začasno je bilo tedaj dovolj vojščakov, zato nam je Malgaj naročil, naj mu bomo vselej na poklic, če nas bo potreboval. Svetoval nam je, naj se v drugem semestru spet sprimemo s knjigami, saj bo nova domovina krvavo potrebovala inteligenco. Kdo ve kakšnih podvigov se nisem mogel lotiti, ker mi ni nič takšnega prišlo »pod roko«, čeprav sem bil željan storiti za svojega generala, za svojo domovino Slovenijo tudi še tako tvegano dejanje, ki bi usodno vplivalo na tok zgodovine. Pa sem tudi tako zadovoljen, saj sem leta prej razglašal Koroščevo majsko deklaracijo in pozneje Wilsonovo samoodločbo narodov. To sta pomembni stopnji v dvigu narodne zavesti in osebnega ponosa.

Zakaj posebej naglašam »svojega generala«? Saj takrat, ko sem si ga naredil za »svojega«, še nihče ni slutil, da bo postal general. . . Z mamiko smo stanovali v Prečni ulici, to je bila takrat kratka povezovalna uličica med Cvetlično in Mlinsko ulico. In skoznjo je pogosto zavijal major Maister, kadar je iz Melja mimo klavnice izpod oboka železniškega mostu strumno korakal v Narodni dom. Tudi moj oče je kot rekonvalescent po operaciji hodil v Narodni dom moževat z narodnimi veljaki. Gospodje našega rodu so takrat moževali o našem narodu, o svobodi, o samoodločbi, o časti in ponosu slovenskih ljudi. Prav tam, v Narodnem domu! Nikoli ne bom prebolel tega, da smo najponosnejšo palačo, v nekdanj hudo ponemčurjenem Mariboru, ki so jo naši dedki in očetje z darovanimi goldinarji postavili kot branik in spomenik slovenstva, odtujili kulturnemu namenu in ponosu Slovencev, ki so si drznili razcvetu avstrijekarstva navkljub dokazati našo slovensko samobitnost in naš narodni ponos. Iz očetovega pripovedovanja in »strogo zaupnega« pošepetavanja sem izvedel, včasih tudi samo sklepal, da so dr. Rosina, Voglar, Mravljak, dr. Kac in še drugi narodnjaki »tajno« gradili našo lastno domovino in si za avantgardista v tem boju soglasno izbrali avstroogrškega aktivnega majorja Rudolfa Maistra. Rudolfa, vojaka taktika in predvsem rodoljuba, Rudolfa poeta in svetovida, Rudolfa človeka in prijatelja. . .

V mladeniški gorečnosti sem videl v »svojem« Maistru človeka, ki vse zna, vse zmore, ki prazno ne besediči, ki ustvari, kar si zamisli, ki bo, ko bo treba, nepremagljiv junak, odrešitelj in voditelj. In mladeniški zanos me ni ukanil. Srečaval sem »svojega« junaka v tedanji Nagyjevi ulici, spoštljivo, skoraj občudovalno sem ga pozdravljal, on pa me je nekajkrat pohvalno potrepljal po rami: »Zdravo, dečko!«

Ko se je tista usodna pozna jesen osemnajstega leta kar na mah sprevrgla v našo, slovensko jesen, so se na široko odprla srca narodnjakov, so se nam iz mladeniških grl utrgale junaške pesmi, je tudi nas, rosne mladeniče, prešinila pravcata moškost – in šli smo za klicem svojega osvoboditelja. . . Naše zaupanje vanj je bilo neskončno, zato smo tudi mnogi klasični gimnazijci šli v boj za slovensko očetnjavo. Zares lahko trdim, da večjega junaka, za našo slovensko svobodo zaslužnejšega heroja nimamo; saj ni bil pravljичni kralj Matjaž. . . Bil je mož poguma, odločen, zaverovan v slovenski narod, bil je osvoboditelj zatirane nacije, slovenski pesnik in naš prijatelj!

Ko sem se januarja 1919 vrnil domov in sem hotel urediti vse potrebne zadeve, sem zaradi družinske potrebe in ugodnih pogojev predsedal z latinsko-grškega konjiča na tedaj novo se razvijajoče bančništvo. Čekovni urad v Ljubljani so ustanovili strokovnjaki z Dunaja in vabili v službo okretne in marljive domačine. Nikoli v življenju mi ni bilo žal, da sem si tam poiskal svoj kruh. V nobeni banki bi se ne bil mogel temeljiteje in bolj vsestransko izobraziti za stroko in gospodarstvo. Svoj prosti

čas sem uporabljal vseskozi za zasebno izobraževanje, moj konjiček, ki ga še danes kljub visoki starosti krepko jezdim, pa sta študij in raba matrinega jezika. Še za poslušanje predavanj na univerzi sem imel dovolilnico. So to pač geni, ki sem jih podedoval po očetu (Pleteršnik: pripomnje, str. 7, predzadnji odstavek!). Že v fantovstvu sem zagrešil v Slovenskem narodu marsikatero zgodbico. S pokojnim Vladimirom Levstikom sva imela prenekaterikrat celó petelinje boje. Najhuje je bilo zaradi »ogenj rašiti« in »donebnice« namesto stika samostalnika in gerundija v »nebotičniku« se še zdaj živo spominjam. Komaj sem začel v Družinskem tedniku redno sodelovati kot prevajalec romanov v nadaljevanju, sem moral po brzozavnem ukazu iz Belega grada pri priči odpotovati v daljnje Skopje »zbog osnivanja filijale«. Jezen sem bil kot ris, saj sem si bil prav takrat napletal neko ljubko ljubezen... Skoraj dve leti sem bil v Makedoniji na substituciji, vendar sem prevajalske stike z Družinskim tednikom stalno gojil. Pogosto sem zapisal tudi kakšno prijetno zgodbico, še ljubši pa so mi bili verzi, če sem jih lepo ubral. Po vrnitvi konec osemindvajsetega sem skoraj vse popoldneve hodil v uredništvo in Zvonarjevi narekoval, saj sem premnog nemški tekst kar sproti prevajal. Konec leta 1935 sem celo svoj izvirni prevod knjige Der Lebensretter izpod peresa dr. Josefa Löbela »obelodanil« kot nadaljevanko v Družinskem tedniku pod naslovom Za človeško življenje.

Ko pa je leta 1941 počila druga svetovna vojna, sem strogo upošteval napovedani kulturni molk, dokler ga nisem za sam božič 1941 prekinil zaradi prehudih muk, ki sem jih duševno trpel zaradi nečloveškega prisilnega odseljavanja naših ljudi v nemški rajh, Šlezijo in Bukovino. Toliko bolj prizadet sem bil zato, ker je bilo med odseljenici najmanj dvajset oseb iz ženine »žlahte« – Žabkarjevih in Toporišičevih... Najnujnejšo obleko so si smeli vzeti s seboj in še vse, kar so si v naglici utegnili skuhati in speči – toda v Rajhenburgu (Brestanici ob Savi) so jim odvzeli vse kurje bedrice, vse meso in pogače, tako da jim za tešenje lakote ni ostalo prav nič. Tedaj sem zložil Božično uspavanko in že postavljeni tekst »starega« Ribičiča se je moral umakniti s prostora na tretji strani 52. številke Družinskega tednika. Če mi je takrat zameril, naj mi zdaj v nebesih odmeri. Saj tam neke mora biti; bil je dober človek!

Zaradi objave Božične uspavanke sem imel hude težave. Kar na lepem sem prek policije dobil ukaz, da se moram javiti pri »alto commissario«, se pravi pri visokem komisarju »provincie di Lubiana«... Sam visoki komisar kliče revo – brezpravnega hlapca, italijanske ljubljanske pokrajine! Pri svoji lastni vesti sem se izpraševal o morebitnih hudih smrtnih grehih. Nazadnje sem si le dopovedal, da gre verjetno za mojo bogokletno »uspavanko«. V upravi Družinskega sem prebrskal vse krtačne odtise božične številke – in našel sem tretjo stran; izrazito lepo je bila signirana s cenzorjevim paraform! »Hevreka!« sem vzkliknil in blagoslovil Arhimedov krik. Po ceremonialnem poklonu pri vratih in pred obličjem samega visokega komisarja sem bil sprejet s komisarjevim pogledom v zid in z ustreznim gibom roke... Tam je pisalo »Salutate à la fascista!« Buljil sem tja in kazal, da ne razumem, storil pa nisem ničesar. Na vprašanji, ki ju je tolmačil, mislim da dr. Bulla, kaj sem mislil z besedami »... zakaj smo od doma šli v tuj kraj med tujo kri« in »Še bomo domov prišli in vse luči prižgali...«, sem korajžno odgovoril, da je vendar res, da so bili pregnani v tujino – in da sem trdno prepričan, da bodo še domov prišli... Visoki komisar je zvesto poslušal moje besede in skoraj ljubezniv nasmešek mu je hušknil na ustnice... Nekaj sta s tolmačem še govorila – in bil sem milostno »odpuščen«. Ko sem se spet ceremonialno poslovil, se je že hotel ozreti gor na napis, pa si je premislil in se mi resnično nasmehnil. Pravijo, da mu je bila žena Slovenka.

Med okupacijo sem nadaljeval s svojo dejavnostjo pri viškem konzumu. Bil sem že 1934 izvoljen za predsednika nadzornega odbora in sem to tudi ostal. Italijani so tej naši trgovini rekli »consuma rossa«. S svojo funkcijo sem kril vse izdatke za podporo družinam, ki so jim zaprli ali deportirali očete ali so bili kako drugače v stiski. Z ubogo Malčko sva si bila hudo na roko. Vsak mesec sem osebno nosil krušne karte na

kontrolno v Navod ali prevod in jih predajal dr. Gračnerju, ki pa je dobro vedel, da je vmes 28 ponarejenih. Blago smo pošiljali po kanalih pod Krim. Tako sem tudi nekaj malega doprinesel za Osvobodilno fronto.

Doba po drugi svetovni vojni:

208

Žal prezgodaj pokojni profesor Jože Kranjc, sicer poslednje mesece druge vojne napol ilegalec, narodnostno pa moj iskreni »compagno«, zlasti po prosvetni plati, je po vojaškem razpadu leta 1945 iznašel za naju vsak dan novo »senzacijo«. Danes sva v Delavskem domu na odru nastopila v improviziranem skeču, jutri v konjušnici v Trnovem, pa spet nekje v Mostah z dvogovori in v Šiški z izrazito umetniškim sporedom, z baletnimi vložki in petjem... Pametno smo potlej začeli graditi gospodarstvo po državni, zadružni in privatni »liniji« in jaz sem zdaj zdaj namesto v službo moral oditi v Borovnico, Brezovico, Vnanje Gorice, pa še v smer Domžal in Litije predavat o koristnosti zadružništva. Pa najino zadružništvo po stari meri (mislim na bratranca dr. Milana Lemeža, takrat nekje v »rangu« zadružniškega ministra!), kdo ve kje, ni bilo dovolj na »novi liniji«. Jaz sam sem moral z novim letom oditi v Maribor zaradi organizacije podružnice Poštne hranilnice in ni minilo leto dni, ko me je bratranec Milan Lemež obiskal v Mariboru in mi razložil, kakšno »vražje« zadružništvo naj bi nastalo po kurji pameti novih zadružnih »strokovnjakov«. »Se pomniš, Zmago, Gregorčičevega Človeka nikar? 'V delavnico sem tvojo zrl... nikjer je stalne ni stvari...' Še enkrat bi šel v Glavnjačo, če bi s tem lahko odkupil smrt zadružnitva,« je z grenkobo zamrmral.

Mariborčani so bogsigavedi kje izvohali, da sem se pri Osipu Šestu s kranjskim ä-jem naučil izgovarjati naš »prleški né«, odrskega jezika in igre, pa še režije hkrati. Pel sem pri Slavcu, Zvonu in še nekaj pri Matici že čez dvajset let v Ljubljani – in tudi to se je izvedelo – pa sem že moral peti pri mariborski Glasbeni matici. Prevneteži so to lepo ime glasbene matice »baje« morali spremeniti v Kulturno-umetniško društvo Jože Hermanko. Mož je bil v gimnaziji moj kolega. Bog mu odpusti: ušes ni imel ustvarjenih za pevski posluh. Takrat sem bil že podpredsednik v društvu. Zahteval sem vrnitev staroslavnega imena z n a n e Glasbene matice vsaj za pevski zbor, kar se mi pa ni in ni posrečilo. Pošteno jezen (saj mariborska glasbena matica med okupacijo sploh ni obstajala), ker oni pač niso dovolili reaktivacije, sem tik pred občnim zborom izstopil, čeprav sem bil takrat že tretje leto še predsednik občinskega sveta Svobod in prosvetnih društev. Za osem dobrih pevcev sem »ustanovil« Lojzov oktet. Pred leti sva ostala z Viktorjem sama in jaz samo v prešernem stanju včasih zagrešim še Starčka...

S politiko se nisem prav nikoli ukvarjal. Naš oče nas je učil domoljubja in spoštovanja materinščine. Moja misel je bila in je še vedno napredna. Papa je poleg latinskih sentenc tudi katero nemško pribil. Tale »Ehrlich währt am längsten!« (Poštenje najdlje traja) me spremlja že vse življenje. Bolj se staram, bolj ljubim s v o j jezik.

V vsem tem mariborskem času od leta 1946 sem še poleg vsega pisal, prevajal, popravljal štirim grešnikom rokopise in »krtačne« lektoriral, bral knjige do pred petimi leti, zdaj pa tega, kakor je to strašno zame, ne zmorem več. Pri korekturi in lekturi sem še zmerom zbran, pri branju se pa kar na lepem zgubim...

Vsega ne morem povedati v isti sapi. Kot nekoliko vidnejši (?) bančnik sem v sindikalnem svetu dolgo let vodil kulturne zadevščine. Občina me je najela, da sem trgovske nameščence poučeval, kako se vse to po slovensko reče, kar so se oni med štriletno okupacijo nemški učili. Trgovska zbornica me je naprosila, da sem v šoli za vodilni kader poučeval menično in čekovno pravo kar tri leta zapored, poslednje leto pa sem vskočil še s poučevanjem dopisništva in lepega tehniškega izražanja v domačem jeziku.

Pri Svetu stanovanjske skupnosti so me »počastili« s posebno plaketo za vestno sodelovanje in zasluge v predsedstvu te ustanove. Takrat smo delali mnogo in predano

za »božji lon«, zdaj pa zastonj menda niti ne kihnejo več! Častno se grem tudi poslednjih šest let predsednika Maistrovih borcev, pa sem s svojim delovanjem prav zares zadovoljen in sem reči tudi ponosen, saj sem ustvaril to, kar se doslej nobenemu mojemu predniku ni posrečilo: svojemu generalu sem postavil skoraj tri metre visok spomenik, in naj se vsiljeni pokrovitelji še tako dičijo s pavjim perjem. Vzdali smo Rudolfu Maistru-Vojanovu tudi svetlo kamnito spominsko ploščo z vložnim bronastim reliefom in še eno mu bomo posvetili v nekdanjem poslopju okrajnega glavarstva, ko se bomo s samim županom dogovorili brez zavistnih ali celo nasprotnih svetovalcev!

Pa še vse do konca povejmo! Slovensko planinsko društvo zdaj žal ne sme več slovensko biti, temveč je zgolj Planinsko društvo (na ozemlju) Slovenije. Že v prvih dijaških letih sva z bratom Cirilom planinarila – po Pohorju seveda! V ljubljanskih letih sem članstvo nadaljeval, prehodil sem vso slovensko planinsko domovino, organiziral manjše skupinske izlete, celò gospodarja na Veliki planini sem некоč nadomeščal in središčnega tajnika Slovenskega planinskega društva Dolfeta Tipliča sem nekajkrat poleti zamenjal. Po drugi vojni sem bil v matičnem društvu v Mariboru odbornik vse do takrat, ko je predsednik svojevoljno zapravil Ribniško koč. Letno sem vodil po več izletov, petkrat celò v sosedne avstrijske gore.

Za organizacijo izletov sem imel skorajda talent. Že kot mlad bančnik sem na svoj enaintrideseti rojstni dan priredil prvi avtobusni izlet v Medijo-Izlake čez Trojane. Vseh štiriintrideset izletnikov se je »množično« kopalo v toplškem bazenu. In – narod naš dokaze hrani – jaz na karton nalepljenih sedemnajst različnih veselih slikic v dostojnem civilu in prikupnih kopalnih kostumih. Lepa telesca so imele naše kolegjinje, fantje pa strumne postave! In vsi smo bili mladi in iskreno veseli, saj 1932. leta nismo ničesar pogrešali.

Zdaj je že devet let tega, se spominjam, ko sem v okviru Maistrovih borcev prirejal na leto po najmanj dva izleta, trikrat celò v bratsko Koroško, ki nam jo je osemnajstega leta ljubljanska »vlada« zapravila, da je tudi plebiscit ni mogel rešiti. . .

Pred šestimi leti sem po iskrenem prijatelju – predniku Cirilu Skvarči prevzel odborovo predsedstvo v naši tedaj še številni mariborski Zvezi prostovoljcev borcev za severno mejo 1918/1919. Vselej sem izletom drugače usmerjal pot, trikrat pa na glasno željo svojih sobojevnikov tako, da smo se vračali prek lepega Huma pri Ormožu. Tam smo se pokrepčali s sirom in vrhnjem in z domačim kmečkim kruhom, grla smo si pa vselej poplaknili z žlahtno kapljico Franca Plojerja iz goric. Ta kmet iz Loperčic ima plemenito vino in južino vam po prleško pripravi, če si jo naročite. V obširnih prostorih zidanice na 302 metra nadmorske višine je za poln avtobus ljudi prostora.

Mi, Maistrovi borci, najsi smo se srečavali na občnih zborih, na proslavah obletnic razorožitve Zelene garde, na poučnih, a veselih izletih, nismo nikoli pogrevali dogodkov iz koroških borb in ofenzive; bili pa smo z vso pravico ponosni na tiste odločilne čase, ko smo si Slovenci sami ustvarjali tolikanj zaželeno domovino. Takšnega junaka dotlej ni poznal naš rod, ki bi bil mimo ukaza odzgoraj razglasil Maribor in vso Spodnjo Štajersko za jugoslovansko last in bi bil hip nato zagrozil visokim avstrijskim generalštabovcem: »Kdor bi se v območju moje oblasti upiral mojim poveljem, pride pred moje vojno sodišče!« Samo v vojnem stanju je grožnja z vojaškim sodiščem ali z »naglosodnim postopkom« mogoča in velja že iz rimskih časov pod strokovnim nazivom »Iudicium statarium«, po naše: sodba na mestu. Za vojaške pogovore si torej velja zapomniti previdnost. Skratka o vojski: Nihil nisi bene! po naše: ... samo dobro! Misli po tihem, govori o vremenu, ne stori ničesar hudega, pa ti bo dobro na zemlji!

Vse besedilo sem pisal naravnost v stroj. Korektore sem opravil sproti, če sem kaj hudega zagrešil, lektoriral pa teh spominov nalašč nisem! Gotovo sem kje kaj zamešal, pa mi naj bo oproščeno!

Maribor, 1. junija 1989

Zmago Porekar

Božična uspavanka

210

*Nad božjo zibko zvezda gori...
Mati, zakaj pa ti ne prižgeš luči?
Prisluhni!
Ali si slišala lahen šum z neba?
Kdo ve, kako daleč je do tja?*

*Oh, kar zaspi, otrok, kar mirno zaspi,
saj veš, da mati vso noč pri tebi bedi.
Ne blodi!
Nič nisem slišala šuma z neba;
daleč, otrok, daleč je do tja!*

*Mati, doma je bilo svetlo na sveto noč,
sto svečic in lučk je svetilo iz koč.
Poglej!
Ali se ti ne zdi, da se zvezda spušča k nama;
kaj misliš, ali jo ujamem? Povej, mama!*

*Da sinko, da, saj vem, da je bilo svetlo doma,
toda daleč, daleč je, sinko, do tja.
V oči mi poglej!
Viš, tu notri ti zvezda gori,
ujemi jo, potlej pa zaspi!*

*Zakaj, mama, zakaj smo od doma odšli
v tuj kraj, med tujo kri?
Poti plji me!
Čutiš, kako me zebe, kamo mi telo drhti?
In Božiček? Rekla si, da mi prinese sani...*

*Oh, le počakaj, otrok moj, dušica mala,
še bova šla domov in vse luči prižgala...
Viš, tako!
Ti je toplo zdaj, ko sem ti dahnila na srcé?
Le privij se... zaspi do tistega dne!*

Marija Pučko Švajncer

(1922)

Saj ni lepo, da vam odgovarjam šele sedaj. Toda živim tako zunaj vsega, da je skoraj razumljivo. Moj odgovor ne bo za objavo v vašem gradivu, saj tudi mojih pesmi med vojno – vsaj v glavnem – niso mogli uporabiti. Bile so preveč osebne in premalo borbene.

Ne sodim med tiste, ki jih je spodbujala narodnoosvobodilna vojna. Pisati sem začela v tretjem razredu osnovne šole. Nagnjenost k temu je v rodu. Moj dedek je bil brat Meška Ksaverja in nam je otrokom pripovedoval pravljice. Drugih se to ni dotaknilo, zame je pomenilo prebujenje. Meško Ksaver nam je pošiljal knjige, revije, plačeval nam je časnik. Ko sem se naučila brati, sem postala pravi fanatik. Branje mi je pomenilo življenje, a bili so takšni časi in takšne razmere, da so železarski otroci morali delati tako kot odrasli. Bila sem bela vrana v črni jati, pogosto oključvana, dokler nisem – skoraj že odrasla – odšla v šolo. S Ksaverjevo pomočjo.

Tomaž, kjer sem doma, je Kranjčeva fara svetega Ivana. Ilovica. Revščina. Danes je življenje tudi tam drugačno. Precej novega so sezidali z nemškimi markami.

Ko sem odrasčala, sem svojo pisarijo pošiljala na vse strani, kjer so jo bili pripravljene sprejeti. Pri tem je bilo vseeno, če je bila to strogo katoliška dijaška Naša zvezda, ženska Vigred, Naš dom, Kmečka žena, dijaška Naša rast itd. Povezala sem se tudi s Srednješolcem (v Ljubljani), a so ga prav tedaj prepovedali. Leta 1941 sem nekaj pesmi objavila v Slovincu, da sem se nekajkrat do sitega najedla.

Bilo je v zimskih počitnicah 1941–1942. Ujeli so nas Kočevarji, na meji med Rakom in Bučko. Bili smo trije. Vračala sem se v Ljubljano. Onadva so čez nekaj mesecev spustili, jaz sem ostala v zaporu, ker so pri padlem Vinku Meglu našli mojo pošto z nekaterimi neljubimi podatki. Megla je bil moj sošolec, prebrala sva vse knjige v fari, nobeden izmed naju ni mogel postati to, kar bi rad. Bila sva ilovica.

Če bi ne bilo vojne, bi najbrž napisala več. Življenje mi morda ne bi minevalo tako brez utvar. Svojo delovno dobo bi mogoče preživela prav tako, kot sem jo sedaj, kot časnikarka...

Takoj po vojni smo bili »mladi literati« delavni. Nastopali smo, pisali. Nato se je začelo kramparstvo. Nisem sodila zraven. In predvsem nisem bila dovolj ambiciozna. Pozneje sem tu pa tam še kaj objavila, a ne dosti. V skupni knjigi mi je Kristina Brenkova objavila otroško igro Deklica Marjetka in velikan Teleban. Izšlo je še nekaj črtic, a napisala sem precej več. Vse je odloženo, porumenelo. Vse gre mimo, življenje mine. Pred kakimi dvajsetimi leti sem napisala roman o rakavih ženah, a ga je pokojni Košar odložil zaradi zanikanja vsega. Naj počivajo v miru, Košar in moji rokopisi. Naj se uveljavljajo drugi člani družine, mož, sin in hčerka. Sem samo še stara bolehnababica, ki dnevom krađe čas za branje dnevnega tiska.

To, kar vam prilagam, ni za uporabo; vložite v svoj arhiv kot dokument časa in življenja. Še nihče ni tega bral, še nikoli ni bilo prepisano. Vložite brez mojega imena. Drugo vam pošiljam kar tako. Je tudi že rumeno. Ne vem, kaj me je napotilo, da sem vam to poslala. Mogoče je to slutnja, da se mi izteka čas. Sicer pa tako žilavih ljudi, kot sem jaz, ne pobere kar tako. Tudi to je rod.

Še nekaj. Slavista Vozliča najbrž poznate. Naj vam poskuša poiskati rokopis Boža Žnidaršiča. Padel je pozimi 1944–1945. Pisal je pesmi. Bil je dober, čustven fant.

Maribor, 30. novembra 1984

Franc Puncer

(1916)

212 To leto so češnje bogato obrodile. Ob godu so mi mnogi prinesli steklenico češnjevega žganja, sladkega in dišečega. V predalu pod umivalno mizo imam te steklenice lepo razvrščene, vsak, ki bo prišel v pisarno, bo lahko dobil šilce. Kako rad imam dobre ljudi, ki v teh strašnih časih tako zvesto živijo krščansko življenje in vsemu navkljub nedeljo množično polnijo cerkve vedoč: ta, ki tu domuje, nam edini lahko pomaga.

Celje, Stari pisker, celica 37, 20. oktober 1942:

Dobrih osemnajst mesecev sem duhovnik, pa sem smel že več ko sedemstokrat maševati. Danes je torek, maševal sem na Gomilskem. Ko sem v zgodnjem popoldnevu v svoji sobi molil brevir, me je zmotilo trkanje na duri. Janko iz občine se je pokazal med podboji. »Gospod župnik, javiti se morate na občini.« Takoj sem vedel: zdaj grem. Tudi Janko mi je potrdil, da me čaka gestapo. »Obersturmführer Niederberger von Gestapo,« se mi je predstavil. Potem sva šla nazaj v moje stanovanje. Mislim sem, da bo delal preiskavo, pa je bila preiskava svoje sorte. Vse je pretaknil, kar se mu je zdelo vredno, pa spravil v žep: dve uri (tudi tisto zlato Doxo, ki sem jo dobil od mame ob maturi), denar, Bezugscheine in drugo. Tudi mojo veliko novo aktovko je vzel in vanjo zložil vse steklenice češnjevega žganja. Takrat mi je postalo jasno: ta človek ne računa, da bi se jaz še kdaj vrnil sem. Zdajle sem obsojen na smrt. Rekel mi je, naj se pripravim za odhod. Obul sem težke zimske gojzerice in si jih s tresočimi rokami zavezal. V ječi bo mrzlo. Oblekel sem edini plašč, ki sem ga imel. Zgrabil sem brevir, rožni venec, dve jabolki in zavojček posušenih bučnih semen. Nato smo sedli v avto. Poleg mene se je namestil policist z brzostrelko v roki. Zbogom, Sv. Jurij, moja velika ljubezen. Ko smo se v Spodnjih Gorčah peljali mimo domače hiše, me je skoraj zadušilo od bridkosti. Jo vidim zadnjikrat? Hitro smo bili v Braslovčah pred žandarmerijsko postajo. Gestapovec je šel noter, midva s stražnikom pa sva ga čakala v avtu tako dolgo, da se je zvečerilo. V Celju smo se najprej ustavili na grofiji, kjer gestapo zaslišuje. Ko smo korakali po stopnicah navzgor, smo srečali vsega pretepenega Izidorja, ki ga je gestapovec vodil od zaslišanja nazaj v Stari pisker. Spogledala sva se. Za trenutek me je obšlo neumno občutje moči, češ: Izidor, pogum, boril se bom zate. »Gospod Wiegele,« je rekel Niederberger, »to je Puncer,« in me izročil svojemu kolegu v nadaljnjo obdelavo. Takoj sva začela z gimnastiko. Masiven težek stol sem moral držati za naslonjalo in ga dvigati in polagati na tla. Pot me je oblival, srce mi je hotelo skočiti iz prsi. Ko sem se že skoraj zgrudil, je rekel Wiegele: »Tako, Franc, sedaj se boš spovedal!« »Nimam česa,« sem odgovoril. Pa je skočil in zgrabil bikovko, dolgo meter in več, in me usekal prek hrbta in ledij. Še zaušnico mi je pripeljal – kakor bi me konj s kopitom. Nato mi je vklestil roke in napotila sva se v Stari pisker. Tam so mi odklenili celico s številko 37. Dva sta že spala na pogradu.

Nikoli si ne bi bil mislil, da je tako lahko umreti. Ležim na trdem ležišču brez posebne bolečine. Resnici na ljubo: tisti udarec z bikovko prek ledij in hrbta dobro čutim. V trenutku je meso tam oteklo in sedaj imam občutek, kakor da bi ležal na vrvi. V glavi pa ne čutim izrecne bolečine. Nekam topa je, kakor da bi dobil lokalno anestezijo. Kri po malem mezi iz nosu in ušes, tudi v ustih se nabira. Od časa do časa jo moram požreti. Če krvaviš iz nosu, seveda ne umreš, toda krvavenje iz ušes pomeni smrt, če ne dobiš pomoči.

Ko je pred dobrim letom moj župljan padel z visoke češnje in negiben krvavel iz ušes, so vsi rekli, da bo umrl. Nismo ga premikali, da nam ne bi takoj umrl. Kar tam pod češnjo sem ga mazilil. Ko se mi je prišel čez dva tedna zahvalit, skoraj nisem mogel verjeti, da je živ. Seveda: on je dobil pomoč v bolnišnici, jaz pa ležim poleg Tončka, ki spi na ozkem pogradu, in čakam, da prideš in me pokličeš. Pridi, Gospod Jezus! Mislim, da bo malo protekcije, saj so hudi časi. In navsezadnje: dobil sem jih zaradi Tebe in tudi sem so me zaprli, ker sem bil v Tvoji službi. Malo boš sicer pretiraval, če boš rekel: Pridi, dobri in zvesti služabnik, v malem si bil zvest. Saj lahko tisti »v malem« poudariš.

Tonček na moji levi je zelo nemiren, stalno se obrača in zadeva vame.

»Imaš kaj jesti?« vpraša s hripavim glasom.

Saj res, že prej sem slišal, da v Starem piskru ljudi pesti lakota. Ko so prišli pome, sem v naglici zgrabil peščico prazenih bučnih zrn, dve jabolki sem porinil v žep in brevir. Drugega ni bilo pri roki.

»Mislim, da je nekaj v žepu,« odvrnem. Kakor bi ga ustrelil, je Tonček pri mojem suknjiču in že čujem, kako mu hrešči jabolko med zobmi in kmalu nato bučnice, seveda z luščinami vred. Tista zlata jabolka! To jesen sem skoraj vsak dan kako uro popoldne preživel na vejah in obiral jabolka – ta božji dar. Malči mi je tudi uredila, da smo kupili lepo raslih bobovcev in stisnili cel polovnjak jabolčnika. »O božiču ga bomo dali na pipo,« smo rekli. »To bo odlična pijača iz zrelih, lepo raslih bobovcev.«

...

Sedaj mi je popolnoma jasno, da Wiegele hoče od mene kako priznanje, ki bo dovolj obtežljivo, da me bo dal na seznam ob prihodnjem streljanju talcev. Dokler tega ne doseže, me je pripravljen ubiti s pretepanjem. Kakor škofovega tajnika Potokarja...

Celje, celica 37, november in december 1942:

Videti je, da je zaslišanj zame konec. Wiegele je zadovoljen. Kakor že pri premnogih kandidatih za odstrel mu je uspelo tudi pri meni... Saj vem, da sem obsojen na smrt. Lakota je silna. Čeprav veš, da ti je namenjenih samo še nekaj dni, bi prej rad še jedel...

Maribor, bunker, 23. december 1942:

Bilo je okrog enajstih, ko so v Starem piskru začeli klicati imena iz posameznih celic. Vidno sem trepetal. Tudi našo celico je ječar odprl in poklical moje ime. Tako torej. Bom Jezusovo rojstvo slavil že v vicah ali celo v nebesih? Po dva in dva skupaj uklenjeni korakamo iz Starega piskra na železniško postajo. Vklenjen sem z neznanim partizanom. Celjani so že navajeni takih prizorov. Spredaj korakajo nevkljenjeni, imajo površnike in pokrivala – ti gredo v taborišče. Mi vkljenjeni brez površnikov in pokrival smo določeni, da bomo kot talci ustreljeni. V posebnem vagonu se peljemo v Maribor. Za mojim hrbtom sedi z nekom vkljenjen duhovniški sobrat Feliks. Prosil sem ga, naj mi dá odvezo, isto je potem on prosil mene. Križ sva naredila samo v mislih, saj so bile roke vkljenjene. Peljemo se na streljanje, pa nas vseeno muči tale problem: v celjskem zaporu dajo pripadajočo polovico kruha zjutraj, drugo zvečer. Vemo (v ječi vemo vse), da dajo v Mariboru ves kruh zjutraj. Ali bomo v Mariboru dobili danes še drugo polovico, ki nam pripada?...

Maribor, celica 87, 25. december 1942:

Z Jovanom prav nič ne spadava v to družbo. Fantje okrog naju so brezskrbni, živahno se pogovarjajo, dražijo drug drugega in jih ne skrbi, kaj bo jutri. Sobni komandant je neki Jud, eden od fantov ima kričeče lepo srajco in vsak hip poje: Moja je lepša kot tvoja, moja 'ma črne oči. Mohamedanec med njimi občasno leže in moli. Midva pa obhajava božič v tihi molitvi in se pripravlja na smrt. Nekdo je razširil novico, da bo jutri, na štefanovo, spet streljanje talcev. Pravijo, da je nekdo skozi zamreženo okno videl strelišče, na novo posuto z žagovino, in kako so pripeljali zaboje – krste, v katere potem zmečejo trupla.

Maribor, celica 91, 26. december 1942:

Z Jovanom sva včeraj polovico zjutraj dobljenega kruha prihranila za popoldne.

Danes sva kar zjutraj použila vsega, da ne bi kaj ostalo za nama. Nato so nas začuda gnali v kletne prostore pod prho. Tudi naju z Jovanom. Menda pa le ne bova danes ustreljena? V kleti smo se srečali z mnogimi, ki živijo v istem pričakovanju...

Maribor, celica 91, januar 1943:

Ko ob jutrih v krogu tekamo po dvorišču, se marsikaj vidi in razve. Ko tečem, skušam obvarovati podplate, da se koža ne bi raztrgala. Podpluta kri se po malem suši. Iz zgornjih dvoriščnih celic nas gledajo zapornice. Vlada je poklicala njegova žena. V istem oknu sem zagledal nekatere od sester Logar. »Frencek,« je zaklicala Mica, ki je najbolj korajžna. Žal je stražar takoj opazil in se surovo zadril: »Hau ab du!« (»Izginil!«)...

Kako me je bilo strah, ko je prišel stražnik in me poklical. Šla sva po ulicah in stopila v hišo Pintar in Lenart na Aleksandrovi cesti. Tam je sedež gestapa. Moj Jezus, vzdihujem in komaj lovim sapo. Kaj se bo začelo znova? Pa ni bilo nič hudega. Z zanimanjem me je ogledoval, vzel osebne podatke in sva šla. Kaj to pomeni? Končno obsodbo ali pomilostitev? Naj bo, kar že. Da me le ne bi več zasliševali, obešali in topli. Govorijo pa, da novi gaulajter v Mariboru ne bo več streljal talcev.

Maribor, celica 91, 13. januar 1943:

Dachau je odslej kraj velikega upanja...

28. januar 1943, na poti v Dachau:

Zares se peljemo v Dachau...

Haunstetten, pomlad 1943:

Kako srečen sem danes. Iz matičnega taborišča Dachau nam od časa do časa pripeljejo obleko, perilo, obutev in druge stvari. S transportom je vedno tudi nekaj jetnikov za razkladanje. Tokrat je med njimi duhovnik. Sobratje so mu dali s seboj mojo številko in Evharitijo. Uspelo mu je, da me je našel, lahko sem se spovedal in zdaj hranim z vernim prijateljem Francozom, ki je lekarnar v našem revirju, svete hostije v aspirinovi škatlici. Ko pridem zvečer iz tovarne, se obhajava. Kako je lahko človek tudi v cunjah, ves umazan in ponižan, srečen.

Haunstetten, julij 1943:

Iz pisem, ki jih dobivam od doma, zaznam, da se nad našo družino zgošča temna skrb. Sestra Mara, učiteljica, preživlja že tretje leto izgnanstva v Srbiji. Ali bo vzdržala? Kadar ji uspe pisati domov, se sicer hvali, da ji ni sile in da je z vsem potrebnim založena, jaz pa dobro vem, da živi v skrajnem pomanjkanju in ker ne dobiva sporočil od doma, trepeče za usodo svojih domačih. Skrbi za sestro Maro se sedaj pridružuje žgoča skrb za brata Viktorja. Kaj je hotel? Če bi jo potegnil od doma, bi našo mamo poslal v gotovo smrt. Sedaj so ga okupatorji mobilizirali in se vadi za odhod na fronto. Tako lepo mi piše ta naš najmlajši, ki ga imamo vsi najrajši. Poln je ljubeče skrbi za mene in dom. Med vrsticami razberem, kako pričakuje skorajšnji konec rajha, katerega vojaško uniformo je moral obleči. Tudi svojo fotografijo mi je poslal in nalivno pero. Sestra Justi pa je moji in Marini fotografiji za oltarjem kokarske Matere božje pridružila še njegovo. Tam ima Marija stotine fotografij izgnancev, partizanov, vojakov, zapornikov in drugih, ki jih mora čuvati, da se jim kaj ne zgodi in da se srečno vrnejo k materam in ženam.

Hunstetten, 18. november 1943:

Zvedel sem, da je v taborišču Auschwitz podlegla Lenčka, ena izmed peterih sester Logar. To je sedaj druga žrtev naše skupine. Prva je bil sobrat Izidor. Ko so ga drugič zaprli v Celju, so ga tako mučili in pretepali, da je zaradi posledic v celici shiral. Sam mi je ob bežnem srečanju na stopnišču grofije zašepetal, da je bil vso minulo noč obešen za roke na kavelj in da se je samo s palci na nogah mogel dotaknil tal, če se je popolnoma zleknil. Ko so 10. marca, na pepelnico sredo, v Celju streljali talce, so na plakat »Bekanntmachung« vpisali tudi njega, kakor da bi bil tudi on ustreljen. V

resnici so ga ubili. Uboga Logarjeva Lenčka, koliko gorja, ponižanja, lakote in bolezni je prestala, dokler ni svojega mladega življenja preselila k Bogu. Nesrečne ostale štiri, ko so to gledale.

...

Haunstetten, 1. januar 1944:

»Srečno novo leto, Francek!« – »Tudi vama, Joco in Vlado!« Vsi trije smo istega mnenja: to leto pride svoboda ali pa – smrt. To drugo omenjamo z vsemi pridržki. Tak je človek, da sili samega sebe, ko skoraj nima več možnosti, in raje vidi tisto majhno možnost rešitve kakor pošastno nevarnost pogube. Ko so nas 23. decembra 1942 gnali v Celju na vlak za Maribor, je vsak, ki nas je videl, vedel, da gremo kot talci na streljanje. S Srečkom sva zato sicer z vklenjenimi rokami tudi dala drug drugemu odvezo, sam pri sebi pa nisem nič zares mislil, da nas bodo postrelili. Bolj mi je šlo po glavi vprašanje, ali nam bodo v Mariboru dali drugo polovico dnevnega obroka kruha. Contra spem sperare – upati proti upanju!

Novo leto torej slavimo v »Holzgasu«, visoko zasneženem gozdu. Napravljali naj bi drva iz posekanih in s snegom pokritih dreves. Pa se niti kapojem ne ljubi, da bi se drli nad nami in nas priganjali k delu. Zbrali so se v nekakšni kolibi, tam se važijo in kadijo cigarete ob starem gašperju, v katerem veselo plapolata ogenj. S cigareto si tudi mi trije pridobimo vstopnico v to zavetišče, da ob ognju použijemo novoletno malico. Verjemite, da ni slaba, saj je iz zavojev moje sestre Juste. Tudi mi prižigamo cigarete in čakamo, da bo ura tri popoldne, ko nas odpeljejo domov.

Srečno novo leto!

Včasih sem imel samega sebe za malovernega racionalista. S Tomažem, se mi je zdelo, sva si po značaju precej blizu. Kadar sem se spovedoval, je bilo to razumarstvo vedno predmet mojih razmišljanj in obtožb. Sedaj se mi zdi, da sem sam sebe napačno sodil. Spovedati se nimam komu, v Gospodovo navzočnost v koščkih kruha, ki jih spravljene v pločevinasti škatlici in v vrečki, narejeni iz robčka, dan in noč nosim pod svojo srajco, pa sedaj tako živo verujem. Imava si mnogo povedati, ko sva skupaj na ležišču, pa v tovarni, na zbornem mestu, na poti od taborišča do tovarne... vedno. Sklenil sem, da bom dnevno užival čisto majhne grizljaje, da jih bo za dalj časa. Ne vem, ali mi jih bodo pred koncem še poslali iz Dachaua. Ali smem tako ravnati? Menda! Če bom nevarno zbolel, bo še vedno čas, da hostije použijem. Če nas bo nenadoma zasulo, Tebe, Jezus, ne bo nič bolelo. Emanuel – Bog z menoj. Sicer pa smo v božjih rokah in Ti lahko storiš, da naju ne bo zasulo.

Na bojnih poljih vse sili k odločitvi. Pred novim letom so sicer po zvočnikih v tovarni v posebnih sporočilih naznanjali velike zmage, vsi pa dobro vemo, da je vojna v Afriki že odločena in tako rekoč končana, da je Mussolini dobil nezaupnico od lastnih ljudi, da je Italija kapitulirala, da so se trije veliki v Teheranu pogovarjali že kot zmagovalci in govorili o povojnih vprašanjih, da Rusi začenjajo osvobajati baltske dežele in da je druga fronta morda samo še vprašanje dni. Leteče trdnjave grmijo po nemškem nebu. Zver je ranjena, pa bo še brcala. Še bo mrtvih. Srečno novo leto!

...

Kadar smo v »zaščitnih« jarkih in poslušamo, kako v dalji grmijo motorji letelih trdnjav, padajo bombe in se oglašata protiletalska obramba, si živo predstavljam, kaj je doživljal brat Viktor še pred letom dni na ruski fronti. In potem je priletela granata in ga raztrgala. Kmalu bo leto dni. Moram kaj storiti v njegov spomin. Pa tudi spomin name naj bo v tej pesmi, ki jo bom skoval. Domov se najbrž ne vrnem več. Naj ta pesnitev po vojni, ki je vzela življenje Viktorju in meni, govori o najini ljubezni do mame in doma. Med grmenjem smrt sejajočega stroja naj se oglasijo mile strune srca, ki ljubi in hoče živeti. V pošastnem izničenju človeškega dostojanstva naj sveti lučka upanja na boljši svet, kjer je vsako človeško bitje neprecenljive vrednosti pred Stvarnikom sveta. Lačen, umazan, na smrt utrujen človek vidi svet poln dobrin, lepote in počitka v miru. »Ad maiora natus« (za kaj višjega rojen).

Stroji spodaj v tovarniški dvorani brnijo, hrumijo, cvilijo. Pograbilim svinčnik in

kos rabljenega papirja iz koša. Pišem, pesnim »poslednje pismo«, ki ga piše moj brat Viktor svoji in moji mami z ruske fronte. Doslej sem zagrešil nekaj ponesrečenih verzov iz »pete šole«. Danes vidim, da je v meni pesnik, ta groza življenja ga je prebudila. Pišem na dušek, verzi se kar kopičijo, bojim se, da bi me Mayer s kakim naročilom zmotil v tem zagonu. Kako čudovit verz:

*Zavita v sive megle prt
še spi Jasnohorodka
in sanja težke sni.*

216

Zmotila pa me je sirena zračne nevarnosti. To ne bo škodilo mojemu snovanju. Moram ostati napet, ne obupati, kar se mi zadnje čase pogosto dogaja. Ostati vznemirjen, dokler ne dokončam tega dela. Če bodo leteli samo nad Augsburgom, bom v jarku mirno snoval nadaljevanje. Če bodo žgali po nas: moj Bog, ne daj, da umrem, preden napišem »poslednje pismo«.

Nekje v daljavi so Američani odvrgli težko breme, mi smo se vrnili v tovarno. Hitim izpisovati tekoče naročilnice za material, da bom potem v miru nadaljeval. Same številke. Vsak delček letala je vnesen v kartoteko zgolj s številko. Na primer: Stange, 210 141 006032 12096. In jaz, pesnik, jih moram spisati cele strani. Končno! Porinem pisalni stroj za kritje in nadaljujem »poslednje pismo«. Do odhoda iz tovarne v taborišče je prvi del končan. Opeva strahoten hrup fronte in hrepenenje po domu, ki želi

*še enkrat te videti,
toplo objeti,
pa če umreti
mi je zato.*

Danes ne čutim tako živo utrujenosti, ko po dvanaajsturnem delavniku lačen pešačim dolgo pot do taborišča. Ko bom jutri nadaljeval, bom v pesnitev vnesel sonet. Dobro, da znam precej Prešernovih na pamet. Vsaj za zgradbo soneta ne bom v zadregi. Sonet z akrostihom bo to. Že gredoč ga skujem. Začetne črke bodo slovele **PREDRAGI MAMIKI**.

Pfersee, 30. avgust 1944:

Včeraj pesnitve nisem nadaljeval. V tovarni sem komaj zmagoval najnujnejše delo, tako sem bil izčrpan. Ko sem namreč prejšnji večer legel na trdo ležišče, sem takoj začutil močan smrad. Najprej sem ostal miren, češ, saj v tej naši kasarni močno smrdi noč in dan, pa še kako. Tisoč dvesto ljudi v enem prostoru, ležišče pri ležišču. Toda tole je nenavaden smrad. Dvignem se na ležišču, zgrabim koc in že otipam mokro in spolzko človeško blato. Nekomu iz nočnega šihta je »ušlo« in po taboriščni navadi je vzel koc z drugega ležišča in tam pustil svojega. Po isti navadi bi se sedaj jaz moral splaziti do ležišča, kjer podnevi spi nočna izmena, in nekomu zamenjati koc. Verižna reakcija bi se sprožila. Nisem storil tega, toliko časti še imam. Tudi sem se bal, da bi me zalotil starešina in me pretepel. Vso noč sem nepokrit preždel na ležišču in se mučil z mislijo, kaj storiti. Oprati koca nimam v čem, tudi časa za to ni. Mi bo starešina dal drugo odejo, če ga bom prosil? Vedno znova so mi solze zalivale oči.

Zvečer, po apelu, sem prosil starešina Vilija, dal mi je koc, jaz pa njemu cigareto.

Sedaj nadaljujem pesem. Za sonet sem si narisal ritem in naglase, da bo vse v redu. Razumljivo, da mi sonet dela nekaj več preglavic, ker je vezan na obliko in akrostih, a gre v silnem zanosu, ki me ob tej stvaritvi prevzema. Naj dolgo živi moja mama in ponavlja ta sonet, da ga bo znala na pamet in bo rekla znancem: Glejte, to sta mi spesnili moja sinova, ki sta umrla v vojni.

Konec pesnitve je hitro tu, skoro brez popravkov in sprememb. Saj so vsi veliki pesniki pesnili tako v zamahu. Še enkrat preberem in sem zadovoljen. Nič me ne moti, da mi je ves čas tega dela asistiral naš veliki pesnik z Manom Josipa Murna: Grobovi tulijo. Moje ni plagiat, to je samostojno spontano približanje njegovi pesmi. Ker sem tukaj tako do kraja ponižan, mi je ta uspeh tem bolj v samoobrambno zadovoljstvo.

Do odhoda iz tovarne sem srečno vse prepisal, nato pa skrivaj izročil dobremu Andreasu Rheimu, da bo doma dal v kuverto, napisal naslov, frankiral in oddal na pošto.

Takole pa slove ta moja pesnitev za obletnico, ko je brat Viktor 4. oktobra 1943 umrl na ruski fronti. *Poslednje pismo:*

*V rdečem oklepu
sonce vzhaja,
zopet prihaja
v nevidnem poletu
bela smrt.
Zavita v sive megle prt
še spi Jasnohorodka
in sanja težke sni.
Tovariši tiho kramljajo,
v gozdu za jarkom si šepetajo
jutranje zgodbe vrhovi.
»Veste li, bratje,
v okope z menoj prikovani,
in vi, temni lesovi,
kdaj nam zazori
v solzah pričakovani
prostosti dan?«
Srce vprašuje,
usta molčijo,
bratje in temni lesovi
ne odgovorijo.*

*Bog.
In Mati božja.
Ti edina me boš varovala,
nazaj v očetno hišo pripeljala.
V naš sončni dom.
Domov.*

*Kjer v soncu zlata jabolka zorijo
in pred uljem čebele rojijo
in hitijo
obložene pod krov.
(Letos bogata je ajda.)
Zelena brajda
objemlje belo hišo,
v gredicah rože
love jutranjo roso
in naš Jože
si kleplje v uti koso
za zadnjo otavo
tam za dobrovo,
kjer med jelšami potok šumi
in budi
sončne spomine otroških dni.*

*Pozdravljena mi, domovina,
sprejmi ljubezen vernega sina,
ti zvesta,
sveta zemlja.*

*V mrazu tujine
v visoke sinjine
po tebi kričim,
moj dom,
kako hrepenim
še enkrat te videti,
toplo objeti,
pa če umreti
mi je zato.*

*Tu pri nas pa grmi,
bobni
noč in dan,
buči
dan in noč,
da stoče gozd
in nedogledna plan
trepeče, vzdihla kakor za pomoč,
zorana v krvave brazde
in posejana
z grobovi onih,
ki jim je smrt v pokoj
odprla vrata.*

*Kaj pa ti, zlata
mamica moja,
kako je kaj zdravje?
Bog naj te varuje,
mamica moja.*

*Pregnan od tebe v solzah mislim nate,
Rdečih rož ljubezni ti poklanjam,
En sam vzdihljaj mi je molitev zate,
Da si mi zdrava, srčno te pozdravljam.*

*Razkril ti nisem še ljubezni svoje,
A zdaj, ko gleda le obraze tuje,
Gineva v hrepenenju srce moje,
Izreči hoče, kar ti še dolguje.*

*Mejnik življenja, smrti sem dosegel.
Arena boja me je oklenila,
Mi smrt nakloni morda, to bom vedel.*

*Iskreno zame roke boš sklenila.
Ko hladen dih na usta mi bo legel,
Iz dalje me boš toplo poljubila.*

*Skončam.
Pozdravite mi brata,
sestrice, nevesto
in malo deco,
vse vas poljubujem zvesto.*

*Naš bratec spi
konec vasi,
daleč, sam*

*pod temnimi vrbami
pokopan.
Tuj veter v vejah šumi
prav rahlo pojoč,
da ga ne zbudi,
mu vošči lahko noč.*

*Soncu pa bratec,
ki te zjutraj budi,*

*kaj ne veš,
mamica vsak dan naroči:
ti, sonce, tam daleč
konec vasi
mi najmlajši spi
sam,
pod temnimi vrbami pokopan,
naj se vendar zbudi!*

219

Pfersee, 31. avgust 1944:

Ponoči je bil v Augsburgu alarm, pa nas niso pognali s postelj, ker ni bila neposredna zračna nevarnost. Čuli pa smo v dalji motorje zrakoplovov, streljanje flaka in nato, kakor bi padale bombe. Povsem sem se zdramil in dolgo nisem mogel zaspati. Začel sem ponavljati »poslednje pismo«, saj ga znam na pamet. Takrat mi je leglo nekaj težkega na dušo. Saj to ni nikaka umetnina, to je poniglavo besedičenje, daleč od tistega, kar me je dvignilo v tak zanos. Moj Bog, še ta tolažba, ki mi je toliko pomenila na tej poti smrti naproti, se je zrušila v nič. Če Rheim pisma še ni oddal na pošto, ga bom prosil, naj mi ga vrne, sem končno sklenil. Ko se je potem prikazal v pisarni, sem ga vprašal, če je oddal. Seveda, takoj včeraj, je ves srečen potrdil. Nisem mu pokazal razočaranja, lepo sem se mu zahvalil. Zdaj je, kar je. Ko bodo moji to brali, bodo jokali, češ revček naš Frencek...

Milena Purger Rozman

(1926)

220 Prav vesela sem, da se kdo, posebno Vi, mladi, zanimате za naše delovanje v času druge svetovne vojne. Tudi me smo bile takrat mlade, vendar časov, ki jih preživite v mladosti, nikdar ne pozabiš, zato sem sklenila, da Vam odgovorim na Vaša vprašanja.

Za našo Osvobodilno fronto na terenu Tržič smo začele mladinke delovati organizirano v trojkah zaradi konspiracije, kot članice Zveze mladine Slovenije jeseni 1943. leta. Že takrat je delala nad Tržičem tehnika, katero je vodil partizan Nande Drobež. Od njega smo mladinke dobivale razne trosilne letake in partizansko literaturo, v kateri so bile natisnjene partizanske pesmi. Najbolj sta mi v spominu ostali pesmi Črnotaska in Nabrusimo kose. Vse, kar je prišlo iz gozda, je bilo podpisano z ilegalnim imenom zaradi konspiracije. Ko smo videle, da tehnika poleg poročil objavlja tudi pesmi, smo začele pesniti in pesmi pošiljati partizanom. Ko je bila objavljena moja prva pesem, sem dobila korajžo in do konca 1943. leta poslala še tri pesmi. Objavljene in ohranjene so tri pesmi, podpisane z ilegalnim imenom Anja. O tem, če je bila pesem vredna objave, so odločali partizani v tehniki. Zakaj sem v tistem času pesnila? Bili smo mladi, navdušeni, vodili pa so nas stari partizani.

V življenju sem napisala samo štiri pesmi, prej in pozneje nisem več pisala.

Sprašujete o posebnih doživetjih v času narodnoosvobodilnega boja. Bilo jih je veliko. Težko se odločim samo za eno. Na kratko vam bom poskusila opisati neko noč pri partizanih. S kurirjem se nas je vračalo z zbora gorenjskih aktivistov junija 1944. leta trinajst partizanov. Soro smo prečkali neke pri Medvodah. Partizani domačini, ki so nas vodili, so nas stalno opozarjali na popolno tišino, posebno pri prehodu čez železniško progo, kjer so Nemci velikokrat imeli zasedo. Trudili smo se, da bi hodili potih, kar pa nam v temi ni čisto uspevalo.

Tudi to noč so imeli Nemci postavljeno zasedo. Spustili so nas, da smo vsi prešli čez progo, ko pa smo bili vsi na ravnem polju neke pri Jepreci, so vžgali po nas. Mislim, da se v takem primeru sproži v človeku nagon po samoohranitvi, tečeš, padaš, in to me je rešilo. Spotaknila sem se ob rušo zemlje, padla, v tistem trenutku je nad mano zasikal rafal svetlečih krogel in preštepah hruško, ki je stala nekaj metrov pred menoj. Tovariši so vpili: »Naprej, čez cesto!« To je bila glavna cesta Ljubljana–Kranj blizu Jeprece, po kateri so vozili avtomobili. Pritajili smo se ob cesti, svetloba žarometov nas je opozarjala na nevarnost, v temi pa smo hitro eden za drugim prečkali cesto. Ta nemška zaseda nas je pošteno razhajkala. Na drugi strani ceste v gozdu se nas je zbralo sedem, k sreči je bil med nami partizan domačin, ki nas je vodil po smledniških gmajnah in nas pripeljal v Koroški bataljon, ki se je po preboju z Rašice zadrževal v smledniškem gozdu. Z njimi smo varno prešli Savo po mostu pri sedanjem Zbiljskem jezeru.

Draga Marija, če se Vam dozdeva, da iz poslanega lahko kaj objavite, slovnično popravite in uredite za objavo. Prisrčne pozdrave!

Maribor, 23. septembra 1984

Peter Pustotnik

(1922–1945)

Nekoč...

*Nekoč smo si bili še dobri sosedje,
hodili smo skupaj na vas
dražit dekličji kras,
shajali se, kot so naši se dedje.*

*Pa je na nas vse izkušnja prišla,
vojna strašna; krvava,
velika idej zmešnjava
in zdaj je med nami prepad do pekla.*

*Zakaj, ti prijatelj iz mladih let
več nisi sebi podoben,
kako postal si zloben,
kedaj tvoj pogled jasen bo spet?*

*Ti si za vedno se s pametjo skregal,
si domožgalec postal,
ker si žrtev se bal,
za malo ugodnosti glavo si tvegal.*

*Meni že danes je v srcu hudo,
ker vem, da kmalu
na krvniškem tnalu
videl nesrečno bom tvojo glavo.*

Avtor je padel konec marca 1945 pri Poreznu. Drugi podatki o njem niso znani.

Mitja Ribičič
(1919)

222 »Priključen sem bil štabu druge grupe odredov kot odgovoren za partijsko tehniko za Štajersko in Koroško,« pripoveduje Mitja Ribičič. »Komisar Tomaž me je na pohodu izkoriščal v propagandne namene. Tiskali smo štabni bilten Našo pest, razne letake, brošure. Po naročilu sem zlagal partizanske pesmi za mitinge po vaseh. Ko smo po nekem pohodu polmrtvi plegli in zaspali kot ubiti, me je zbudil komisar Tomaž in dobil sem naročilo, da sestavim borbeno pesem. Sedel sem na kamen, vse okoli mene je spalo, mučil sem se z verzi in v meni je rasla jeza. Izbral sem rusko melodijo 'I nad parahodom' ter začel: 'Bičan in opljuvan'. Prišel sem do refrena, ki ga mora peti solist – to je bil Tomaž – in se spomnil, da naš komisar, ki je imel lep tenor, pogrkava črko r, po koroško. Poskusil sem sestaviti napev iz samih r. Ko je potem Tomaž bral besedilo in prišel do refrena: 'Iz krvi rdeče hrabrih partizanov raste roža...', sta se začela komandant Stane in Skala smejati. Moral sem 'hrabre' zamenjati za 'mlade'. Pesem je potem na mitingu vžgala in se obdržala do danes.«

Fillip Rihar

(1922)

Celica smrti

223

*Tri dni v samici trikrat štiri
korak težak jo vztrajno meri
neštetokrat...*

*Tam v kotu postelja mrtvaška,
čez njo odeja preberaška...
luč noč in dan...*

*In miza v tla pritrjena,
z izpranim prtom pogrnjena,
na njej kup knjig...*

*Komolc široka lina v vratih,
skoz njo pogleda vsakokrati
fašist stražar...*

*Pod stropom okno na dvorišče,
oko zaman neba tam išče,
ujet ptiček sem...*

*V nič misel gre in vse okoli
mre čas in prostor... Smrt nikoli,
leden njen dih...*

*Poslušam v zid: Francè koraka,
na drugi strani hodi Jaka,
moj sotrpin...*

*Čuj, Vinko blaznost simulira,
razbiti Ernest smrt prezira,
on le molči...*

*Krizostom pater sivi pride,
bodri, a sebe, brž odide
od groze strt...*

*Osemindvajset fantov čaka
na streljanje, nihče ne plaka,
so to ljudje?...*

*Smeh na hodniku – Janez Korče
za nos potegniti stražarja hoče
pod posteljo skrit...*

*Na tla postavljen vrč nocoj,
rum s čajem – smrtni naš napoj –
je zastrupljen?*

*In tristo Afrika mi orientale
tresoče so roke stražarja dale,
kadim na smrt...*

*Jim zadnjo željo rečem – MATI!
Ne! Racija! Je morala doma ostati.
Bolje je tako!*

*Osemindvajset nas! – Če drugi
ne klonejo v predsmrtni tugi
i jaz ne bom!...*

Filip Rihar, rojen 20. aprila 1922, doma z Verda pri Vrhniki, je bil 7. decembra 1941 po naključju aretiran na cesti v Bistri, ko je z materjo šel na obisk k sorodnikom v Borovnico. Italijanski okupator ga je obtožil, da je sodeloval pri miniranju železniškega mostu čez Ljubljano pri Preserju v noči od 4. na 5. december 1941. Na policiji v Ljubljani so ga fašisti deset dni zasliševali, ga nečloveško pretepali, mučili in elektrizirali. Italijansko vojaško vojno sodišče je dne 25. februarja 1942 proti njemu in osemindvajsetim obtožencem uprizorilo najbolj krvav proces, ki je trajal deset dni. Enajsti dan so sodniki proti nedolžnim obtožencem iz Borovniške doline izrekli sodbo. Osemindvajset so jih obsodili na smrt. Med njimi je bil tudi študent Filip Rihar. Po obsodbi so na smrt obsojene ločili od drugih in jih pod stražo porazdelili po samicah. Filip je ostal sam in si je želel, da bi ga obiskala mati, pa ji fašisti niso dali dovoljenja, da bi prišla z Verda v Ljubljano. Filip je korakal po celici in premišljeval o domu, o materi, mislil je na šolo in na poskus pesnikovanja. Začel je misliti v verzih in tako podoživljal dogodke od aretacije na cesti, mučenja na policiji, desetdnevnega procesa do smrtne obsodbe. Dva dni in tri noči je čakal na smrt. Tretji dan po obsodbi so zgodaj zjutraj z velikim hrupom pridrveli črnosrajčniki in odvedli šestnajst na smrt obsojenih. Filip je stal sredi celice in čakal, kdaj se bodo odprla vrata, da tudi njega odvedejo v Gramozno jamo. Ko je vse potihnilo, so se res odprla vrata in v celico je vstopil slovenski paznik. »Rešen si,« je dejal, »ti in še enajst drugih.« Potem ga je odpeljal v skupno sobo k tovarišem. Filip je bil potr in je s tovariši žaloval za svojimi sovaščani iz Borovniške doline. Po šestih mesecih so mu povedali, da je pomiloščen, in ga z drugimi obsojenci odpeljali v zapore v Italijo. Ves čas prestajanja zaporne kazni v Volterri je pesnikoval in v dveh letih je nastala zbirka šestdesetih pesmi. Objavljena pesem je opremljena z datumom: 7.–10. III. 1942. (Zapisala Vera Hutař)

Pavla Rovan

(1908)

Odlasla sem s pojasnilom na Vaš ljubeznivi dopis iz več razlogov. Končno sem se v sebi vendar odločila, da na prijazno vabilo kljub vsemu odgovorim. Veste, že tolikokrat sem bila popisana v zvezi z mojim pisanjem iz narodnoosvobodilnega boja, med vojno in po njej, da ne vem, komu služi to večno popisovanje, ko pa je že toliko tega razvodenelo in tudi spomin na tisti čas je za nekatere zelo boleč, za druge pa le iskanje, in če danes nimaš vsaj fakultete, je tvoje medvojno in povojno prizadevanje le hladno ocenjevano ali za statistično tabelo.

Na dom je pred mnogimi leti prišla ljubezniva študentka, ki pa mojega razgovora ni razumela tako, kot se je v vojni dogajalo dejanje. Bila sem verjetno preskromna in rezultat je bil čez čas kar osupljiv... Vedno so me povabili na Plenum kulturnih delavcev, zdaj pa že dvakrat nisem dobila vabila in me je pač nekdo črtal s tega literarnega seznama. Tudi v knjigo o narodnoosvobodilnem pesništvu nisem vključena, čeprav so me večkrat popisovali razni popisovalci; sicer pa o tem govorijo moje knjižne izdaje – pesmi, novele, črtice in knjige. Tudi v zadnji knjigi pesmi *Pozabljeni listi*, ki jo je izdala Založba Obzorja leta 1983, bera iz narodnoosvobodilnega boja ni majhna. V vsem tem je tudi tragika; če vojne ni preživel tisti, ki je bil s tem delom in teboj povezan – nimaš kaj dokazati. Sicer pa so moje pesmi in črtice izšle takoj po vojni v lokalnem časopisju in pozneje v Borcu, TV-15 itd., veliko tudi po šolah, kamor zahajam še sedaj, in to predvsem kot aktivistka in izgnanka. Skromno pripominjam, da imam status borke od leta 1941 in sem že dolgo vrsto let tudi članica Društva slovenskih pisateljev. Lahko je bilo objavljati med vojno v brigadi, mnogo težje kot aktivist na terenu, pisala pa sem že pred vojno rudarske pesmi in prav gotovo moja notranjost v vojni ni mogla ostati neprizadeta v meni in je, razumljivo, silila na dan. V knjigo rudarske pesmi so vključene vse moje pesmi, nekatere napisane tudi pred vojno, in v uvodni besedi me ni pozabil niti dr. Matjaž Kmecl. Za narodnoosvobodilni boj pa sem pisala mnogo več in nekatere stvari so celo prevedene v češčino, poljščino in po dr. Leemingu dve pesmi celo v angleščino.

Vidim, da bi bilo bolje, ko bi vsega tega ne napisala, saj tisti, ki imajo danes svoje fakultete, ne morejo razumeti truda in prizadevanja samorastnika.

Zahvaljujem se Vam za prijazno vabilo. Razumeli boste, da pri svojih šestinsedemdesetih letih ne bom več ponavljala že napisano, morda si v knjižnici preberete knjigo pesmi *Pozabljeni listi*, kjer je vključen tudi del med vojno in po vojni napisanih pesmi iz narodnoosvobodilnega boja, črtice in novele pa v knjigah *Sonce in sence*, *Obrazi življenja*, *Kje so tiste stezice*, *lastne izdaje*, in drobce iz knjig *Partizanska ljudska pesem* (Črtomir Šinkovec), *dalje Odprta srca* (Maribor–Beograd, 1974), *Izgnanci* iz knjige *Svedočanstva* (SR Srbija, Čačak) itd.

Kljub temu, da so moje pesmi nadvse dobro ocenili številni, med njimi tudi znani ocenjevalci (Bojan Štih, Emil Cesar, Erna Muser, Branko Hofman in drugi), so me nekje pri Vas popolnoma prezrli. Zato res ne vem, kaj bi vam še lahko prispevala.

Zelo cenim Vaše delo in Vam želim še veliko uspehov pri Vašem za narodnoosvobodilni boj koristnem delu, ki ga moje dodatno opisovanje ne bi dosti razširilo.

Laško, 24. oktobra 1984

Rusalka

(...)

Iz temnih dni!

226

*O domovina, domovina, kot grob je Tvoja zemlja mala
otrokom Tvojim smrt kraljica je postala!
Ti čula si njih slednje krike, njih pila srčno kri,
je rodna sveta Tvoja prst in v njej trohnijo njih kosti...
zdaaj mrtve čuvaš m u č e n i k e!!!
V grebenih skalnatih gora vihar njim kleše spomenike...
A živ pomnik jim bomo mi, naš rod bo pomnil oporoko,
ki jo na mrzla tla pisala je njihova nedolžna kri!*

Podatki o avtorici niso znani.

Smiljan Samec

(1912)

Poizkušal vam bom odgovoriti na Vaše ljubeznivo pismo in vprašanja v zvezi z mojo medvojno literaturo, ki pa je ne cenim preveč, čeprav je po svoje vendarle odraz nekega časa in mojega življenja v njem.

Predvsem naj Vam že na začetku povem, da mi pesnjenje že od mladosti ni bilo tuje, ker sem imel očeta pesnika (Janko Samec), ki je veliko pisal in med obema vojnama tudi precej objavljajal po časopisju in revijah. Sam sem nekatere verze zlagal že v gimnaziji, vendar ne toliko zaresnih, temveč predvsem rahlo satirične, ker s pravo poezijo nisem hotel tekmovati z očetom. Satira in zlasti včasih epigrami so se me občasno držali skozi vse življenje in sem jih, z raznimi psevdonimi, tudi v znatni meri objavljajal v občasnem satirično-humorističnem časopisju, nazadnje pa predvsem v Pavlihi. Vmes sem seveda napisal tudi kako »pravo« pesem, a sem to bero v glavnem obdržal zase in za svoje najbližje.

Vendar mi vsa tovrstna dejavnost nikoli ni bila poglobljen življenjski smoter, ker sem se pozneje kot dramaturg v Ljubljanski Operi in nekaj časa tudi direktor ter nazadnje upravnik vsega Slovenskega narodnega gledališča in književnik v prvi vrsti ukvarjal s prevajanjem. Poleg nekaterih dram in komedij sem prevajal predvsem operna besedila v slovenščino in jih tako do danes prevedel že več kot sto. Po smrti znanega prevajalca te smeri Nika Štritofa je namreč zazijala znatna vrzel v tem poslu, kajti treba je bilo prevesti nova operna dela, a tudi številni stari prevodi operne klasike so postajali za današnji čas neuporabni. Kot odgovorni za besedo in literarno plat v Operi, kamor me je že pred vojno ravno zaradi dobrih prevodov angažiral sam Oton Župančič, sem se torej tedaj usmeril največ v ta posel, in tako sem do danes prevedel vsaj sto tisoč verzov na glasbo. Verzificiranje mi torej nikoli ni bilo problem.

Satirične pesmi s kulturnega in političnega področja sem tu in tam pisal in objavljajal že pred vojno, znaten čas v dnevniku Jutro, dokler mi cenzura ni popolnoma zaprla ust. V letih 1942/1943 so me Italijani internirali v Gonarsu in nato še v Renicciju, kjer, zlasti v slednjem, s satiro ni bilo kaj prida početi. Že v Gonarsu pa sem napisal nekaj taboriščnih pesmi, še več poezije pa v Renicciju, kjer pozimi pod zimskim šotorom nisem mogel spati, pa sem buden na pamet sestavil nekaj uporniških sonetov, ki sem si jih nato podnevi zabeležil. Ko so me po enem letu kot gledališčenika izpustili, sem septembra 1943 pristal med partizani.

Postal sem član osrednje gledališke skupine in bil januarja 1944 imenovan tudi za člana novoustanovljenega Slovenskega narodnega gledališča v Črnomlju, vendar na to mesto dejansko nikoli nisem prišel, ker me je partizanska pot po jesenski nemški ofenzivi zanesla na osvobojeno ozemlje na Hrvaškem, od koder smo se po novi nemški ofenzivi ob morju 1944 s severnih otokov umaknili na Vis.

Naša kulturna skupina Ljubljanske brigade, ki se je formirala še v jesenski ofenzivi v Sloveniji (sestavljali so jo dramski igralec Ivan Jerman, dirigent in skladatelj Rado Simoniti, tenorist Marjan Kristančič, glasbenik prof. Vlado Golob in podpisani) je povsod, tudi na Hrvaškem, prirejajala mitinge in kulturne nastope, za katere sem prispeval razna besedila in na koncu predvsem seveda politično kroniko v slovenskih (in pozneje tudi hrvaških) verzih, ki je povsod žela lep uspeh. Na Visu, kjer smo se zadržali več kot pol leta, pa smo imeli številne nastope, tako pri naših, kot tudi pri zavezniških enotah, ki jih je tam tudi bilo precej. Po prihodu maršala Tita na Vis je

našo slovensko skupinico prevzel Vrhovni štab in tako smo ob podpisu pogodbe med londonskim in jugoslovanskim predstavnikom Šubašićem ter našim vrhovnim poveljnikom z uspehom nastopili tudi pred njim in vsemi zavezniškimi predstavniki, ki so bili akreditirani pri Vrhovnem štabu (julija 1944). Pozneje so nas s posebno nalogo poslali v južno Italijo, kjer so se zbirale predvsem primorske prekomorske brigade (Gravina), in od tam spet čez Vis v osvobojeno Dalmacijo ter čez Makedonijo in Srbijo v svobodno prestolnico Beograd.

V vsem tem času, zlasti na Visu, sem seveda poleg drugega napisal tudi nekaj pesmi. Kot svoj poglavitni literarni sad tega časa pa sem (na Visu junija 1944) na pobudo skladatelja Simonitija napisal libreto (v verzih) za prvo partizansko opero z naslovom Partizanka Ana, s katero smo nameravali priti ob koncu vojne v osvobojeno Ljubljano. Toda Simoniti je v Italiji prevzel novo veliko dolžnost: postal je ustanovitelj in glasbeni vodja čudovitega partizanskega pevskega zbora Narodnoosvobodilne vojne Jugoslavije Srečko Kosovel in z njim nastopil pot po domovini in pozneje še po Evropi, zato je to opero do konca mogel skomponirati šele precej let po osvoboditvi.

Pesmi, zlasti satirične, sem torej v glavnem pisal, kadar me je kaj pičilo. Seveda pa je vse to še kako prav prišlo v tedanji propagandni smeri. Moji tovariši so me od vsega začetka imeli za človeka, ki zna pisati verze, torej pesnika, čeprav sem se sam še dolgo po vojni imel predvsem za prevajalca. Pesniško sem se do neke mere kajpak učil pri očetu, še več pri naših klasikih, kot prevajalec v verzih in glasbi pa deloma pri Štritofu. Satire pa sem v glavnem objavljajl z raznimi psevdonimi, ker jih nisem štel za svojo poglavitno dejavnost. Pod svojim imenom sem izbrane satirične pesmi objavil v zbirki Mimogrede (januarja 1965).

Ker sem torej pisal že pred vojno, bi zagotovo pisal naprej tudi, ko ne bi bilo vojne, če le ne bi bilo cenzure, saj pišem še danes. Pripravljeno imam zbirko otroških pesmi in zbirko svojih najboljših epigramov, od časa do časa pa pišem še kot teatrolog, v prvi vrsti spominske in življenjepisne članke o naših najvidnejših gledaliških umetnikih, tako sem pred leti (1976) izbral in izdal tudi knjižico Gledališki obrazi. Še prej (1974) pa sem izdal knjigo Operne zgodbe, to je nekaj operni leksikon, ki je že izšel tudi v ponatisu. Tudi mojih prevodov opernih besedil je nekaj izšlo v tisku.

Kot partizan seveda nisem bil aktiven borec, temveč kulturnik, in kot tak sem doživel samo eno hujšo sovražno ofenzivo, zato kakega večjega bojnega spomina danes nimam. Kot slaboviden kulturnik sem v tej nemški ofenzivi pomagal nositi ranjenca, ki pa je na poti navzlic vsemu umrl. Vsa ta drobna doživetja pa so kajpak vendarle vplivala name, kar se je dotaknilo še celo besedila moje Partizanke Ane, ki je ostalo nedotaknjeno tudi pri svoji dokončni uglasbitvi. Občutje resničnosti pa se je seveda odražalo tudi v mojih pesmih iz internacije. Verzi iz partizanske kronike so, mislim, danes bolj ali manj neuporabni, ker so bili vezani na tedanji popotni prostor, čas in ambient z našim skupnim sovražnikom Hitlerjem in še prej Mussolinijem na čelu. Bil sem tedaj namreč le sopotnik revolucije, pravi literat pa v tistem času nisem imel namena postati, čeprav še danes nekako »znam« pisati. S svojimi verzi sem se zmeraj nekako igral.

Smiljan Samec

Sama

229

*O sinek moj, ti nerojeni,
umorjeni,
ki so v telesu mojem te zdrobili,
le kje zdaj spiš še nezbujeno spanje,
le kje zdaj sanjaš svoje mrtve sanje?
Očeta ko volká so ti ustrelili,
a mene so polblazno izpustili,
da z izgorelimi očmi
vse dni
ko ranjena samica iščem,
iščem,
kar davno že nikjer več ni.
Ko bleđi up
se stotič mi ospé
in kakor strup
mi tisočič do dna izžge,
se sklonim trudna nad prgiščem
in suhe solze v votlo jokam.
A ne!
Pred njimi ne zastokam,
ki srebajo mi z lica bolečino,
o bolečino!
Ker vedi, sinko moj, ti nerojeni,
umorjeni,
da bil kljub vsemu si le ti edino,
kar bi z življenjem mi srce pojilo.
Tako pa zdaj, še ko bom najbolj sama,
ne bo nikoli me potolažilo:
»Mama!«*

Pesem je odlomek iz libreta za opero Partizanka Ana. Napisal ga je Smiljan Samec Slak, dramaturg in član kulturne skupine pri vrhovnem štabu, na Visu leta 1944.

Vir: Filozofska fakulteta, Ljubljana, Oddelek za slavistiko, Arhiv Slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945, diplomatska naloga, Marija Stanonik, str. 724.

Tone Seliškar

(1897–1969)

230 Spomin je nezanesljiva stvar. No, saj stvar sploh ni, ampak je nekaj duhovnega, neoprijemljivega. Sicer pa znanstvene definicije za pojem spomin ne vem, le to vem, da je spomin nekaj, kar ostane v človeku bolj ali manj vtisnjeno, nekaj podobnega pač, kakor, denimo, slike na filmskem traku. A film je tehnična in kemična iznajdba, človeški možgani pa so zgrajeni iz bilijon celic in v nekaterih teh celicah je skladišče naših spominov. Ker pa človeški možgani niso ne iz lesa ne iz kovine in ne iz gumija, ampak so živa tvorba celic, ki rastejo, se razmnožujejo in odmirajo, so zato z leti tudi shrambe spominov podvržene raznim poškodbam, in če so bili spomini na dogodke pred dvajsetimi leti še mladi, ostri, da si videl v spominu sleherni bilko na sliki dogodka, sleherni gumb na suknjiču svojega tovariša, sleherni solzo v očeh matere padlega partizana, so ti spomini zdaj po toliko letih že zelo poškodovani. Zob časa je storil svoje, razne bolezni isto.

Če danes razproستم te spomine pred svoje duhovne oči, so kakor suknjič, ki so ga razžrli molji. Suknjič je sicer še cel, toda preluknjan je na toliko mestih, da je podoba spomina že nejasna, kajti molji časa so izgrizli nekatere obraze s podobe, imena, kraje, datume in še celo sebe včasih težko prepoznaš, ker si bil takrat dvajset let mlajši. Takrat si še imel, denimo, goste rjave lase, bele lesketajoče se zobe, bistre, čiste oči, danes pa imaš (če jih sploh še imaš!) zelo redke sive lase, v ustih imaš namesto svojih zob lepo protezo, oči so motne in pogled težak od skrbi, bolezni in starosti. Kaj se hoče, temu se enostavno pravi življenje, ob tem dognanju ni potrebna nobena filozofija, ampak le malce poguma, da pogledaš tudi tej resnici v oči!

A vse to ima le eno veliko dobro stran, kajti če smo pred dvajsetimi leti gledali in doživljali vse dogodke le črno in belo in ni bilo med tema dvema skrajnostima nobenih odtenkov, ni bilo, recimo, sivkasto belega, umazano belega, snežno belega, in ni bilo, denimo, svetlo črnega, modrikasto črnega, ampak je bilo vse – ali samo belo ali pa samo črno. Zdaj pa, ko oživljaš spomine, spoznaš, da je bilo tudi nekaj takšnega, le da takih odtenkov takrat nismo videli, ker smo bili tako zaverovani v eno samo misel, da nismo videli ničesar drugega kot samo to misel, in ker je bila ta misel, za katero smo se topli, krvaveli, umirali, za nas čista in bleščeča, misel tistih pa, s katerimi smo se topli, za nas tako črna kot temna noč, ni bilo med nami in njimi ničesar drugega kot samo belo in črno.

Sama sreča, da je bilo tako! Kajti če bi bilo drugače, bi se obotavljali, premišljali, filozofirali in cincali: ali bi ali ne bi. Da, da, tako je bilo edino prav! Takrat smo bili vsi brez izjeme dobri, srčni, plemeniti, pogumni, odločni, pravični, čisti, vsi pa, ki so bili proti nam, so bili morilci, izdajalci, pohotneži, zverine, podleži, ničvredneži in požigalci. Misel, ki nas je nosila skozi vse takratne viharje, je vse naše slabosti in vrline izenačila: Zmagati! Naj to razložim na enem samem primeru, kakršnega gledam danes in kakršnega bom poskušal razčleniti v povesti ali romanu, če ga bom kdaj napisal. V partizanih sem imel različne komandante ali komisarje. Dva od teh bom do vseh podrobnosti pomnil do smrti. Prvega še danes obožujem in ga povzdigujem v najlepše ljudi na svetu, drugega pa še danes ne cenim in se ga bom spominjal z grenkobo v srcu vse do smrti. Prvi je bil poln človeške dobrote in tovarštva do poslednjega borca, drugi je postal na tem položaju ohol in samogolten in grobijanski do tovarišev. Vidite, prvega smo na srcih nosili, drugega smo prezirali – toda oba sta bila dobra

vojščaka in izvrstna poveljnika. Čeprav je bil eden docela bel in čist, drugi pa po svojem značaju skoraj docela črn, smo oba cenili le kot vojščaka, imeti dobre poveljnike pa je pomenilo zmagati! A drugega kot zmage nismo hoteli videti, zato tudi njune vrline in slabosti takrat niso bile važne in o njih nismo na glas govorili. Govorimo šele zdaj, ko je vse to za nami, ko že znamo luščiti človeka iz vojščaka in ko že lahko premišljeno presoјamo, kaj je bilo človeško dobrega ali slabega v kakem takratnem človeku, ki nas je vodil.

Moj plašč spominov je že na vseh koncih in krajih preluknjan. Pa vseeno se mnogokdaj rad ogrnem z njim, zlasti kadar sem po delu utrujen. In tedaj trkajo spomini na moje srce in povračam se v tiste čase in spet me obiskujejo moji ljubi znanci in prijatelji. Joj, čas, ta požrešni molj, kako mi je že razžrl najfinejše tkivo spominov, da samo še v grobih obrisih lepim podobo k podobi! Ne vem, če bom imel še dovolj časa, da bi te podobe oživiljal v celoten film, ki bi teklen gladko od začetka do konca. No, to, kar je tu napisano, so samo delčki tega velikega filma. Toda nič zato, bolje nekaj kakor nič, tudi iz teh drobcev se da videti, kako smo takrat živeli, mislili, delali in se bojevali na tisoč različnih načinov.

Ko sem se vrnil z bojnega pohoda slovenskih prostovoljcev iz Karlovca, kjer sem prodal svojo lepo, čisto novo vojaško uniformo nekemu Židu za borne civilne cape, da me ne bi hrvaški ustaši izročili Nemcem; tedaj mi še na misel ni prišlo, da bi se bil vdal usodi, čeprav se je kraljevska Jugoslavija razsula kot gnila češplja in je na ljubljanskem gradu vihrala italijanska zastava. Srce je sicer krvavelo zaradi sramotnega poraza jugoslovanske armade, toda ta poraz je bil samo »uraden« za okupatorja, mi pa nikakor nismo priznavali tega poraza, saj je ta poraz rodil na sto tisoče novih vojščakov patriotov, ki jim je srce gorelo v ognju plamenice Komunistične partije, pričujoče kot elita upora po vsej naši zemlji od Trsta do Ohrida. Samozavestno sem hodil po mestu mimo italijanskih fašistov in pomilovalno sem se nasmihal njihovi nadutosti. A zvečer sem hodil v gostilno Pri Keršiču v Šiški, ki jo je takrat imel v najemu Milan Majcen. Vsakokrat je prisedel k moji mizi in mi prepričevalno govoril:

»Pripravljeni moramo biti, kmalu se bo začelo! Imate kako pištolino?«

Naslednji dan sem mu privlekel vojaško puško in celo rešto municije. Zadovoljen jo je skril nekam v klet. V gostilni je bilo polno fašistov. Brezskrbno so pili in peli, Majcen pa se je smehljaj.

»Saj se mi smilijo tile revčki, če pomislim, da marsikdo od teh ne bo več videl Italije. A kaj se hoče!«

Kdo bi si bil mislil, da bo ta robavsasti gostilničar eden prvih slovenskih partizanov, ki se je spoprijel s celo četo Nemcev, ko je v srditem boju odbijal sovražnika skoraj ves dan in končno podlegel mnogim ranam.

D drugega maja 1941 sem dopolne sedel v kavarni Evropa. K meni je prisedel pesnik Miran Jarc. Bila sva prijatelja že dvajset let in prenekatere uro sva premlela o pesništvu. Miren, nežen, krhek, dohotljiv je bil ta slovenski pesnik, ki je bil ubit v roški ofenzivi. Rad sem ga imel, ker je bil poštenjak da malo takih, povrhu pa čist Slovenec, ki je svoje slovensko poslanstvo prelil v prelepe verze. Zagledal se je v časopis, kot da bi bral, in mi zamrmral:

»Jutri ob petih popoldne bodi zanesljivo v gostilni Koper v zadnji sobi! In tudi oba prijatelja slikarja Vidmarja pripelji s seboj!«

Tiste prve tedne okupacije smo bili vsi še zelo brezbrizni, kajpak, pa tudi okupator še ni zaduhal, kaj se mu pripravlja. In tako smo se sestali pri litru vina kot vesela, brezskrbna družba: pisatelj Prežihov Voranc, Miran Jarc, Nande in Drago Vidmar ter jaz. Voranca sem poznal že izpred vojne in nemalo sem se začudil, ko sem ga zagledal po toliko letih. Bil sem prepričan, da je nekje v tujini, in nisem vedel, da že nekaj časa živi kot ilegalec v Sloveniji. In tako smo bili po Prežihovem Vorancu posvečeni v Osvobodilno fronto in oboroženi s prvimi nalogami mo že kot organizirani uporniki odšli na delo. Prežihov Voranc je imel za nas vedno nove naloge vse do svoje aretacije.

Kot podeželski župnik v civilu se je sprehajal po mestu in spletal mreže organizacije, zdaj tu, zdaj tam. Bil je neutruden. Nekoč sva se hkrati znašla v neki trgovini. Tjakaj sta prišla tudi dva mlada belogardista z dolgima francoskima flintama na ramah. Prežihov Voranc ju je hinavsko pogledal in ju nagovoril:

»Moj devet, vidva sta pa korajžna fanta!«

»To pa sva, gospod župnik!« sta veselo odgovorila belogardista, prepričana, da imata pred seboj kakšnega imenitnega fajmoštra. »To jih bomo klestili!« sta še pristavila.

»Koga pa? Italijane?« se je začudil Voranc.

»Partizane vendar, gospod fajmošter!« sta mu pojasnila.

»Kaj pa je to, kaka nova peklenska vojska?« se je spet sprenevedal Prežihov Voranc.

»Jezus, Marija, to so komunisti, sovražniki naše svete vere, mar ne veste tega? Varujte se jih, tudi vas lahko pihnejo,« sta mu pojasnjevala fanta.

»Če pa je tako, potem pa kar po njih, falotih! Naj vaju požegnám, vrla fanta!« jima je dejal Voranc pobožno in goreče ter ju potrepljal po rami.

Eden fantov mu je s pobožno ihto dvignil roko in mu jo poljubil.

Zunaj trgovine sva se oba krohotala, potem mi je še naročil:

»Jutri pridem k tebi na solato!«

Menda se je hranil s samo solato, saj kaj takšnega še živ dan nisem videl. Solato smo mu pripravili v največji skledi, ki so jo doma uporabljali za pomivanje posode, pa jo je sam pomahal. Rad sem imel tega »župnika«, vsak petek je imel v mojem stanovanju sestanek s svojo kurirko in takrat ni bilo nikoli nikogar doma. Konspiracija!

In tako smo spleтали vezi Osvobodilne fronte najprvo na svojih delovnih mestih; jaz med učiteljstvom meščanske šole na Prulah, Drago Vidmar na meščanski šoli za Bežigradom. Nato smo se lotili književnikov, slikarjev in kiparjev ter glasbenikov. In čim bolj nas je okupator stiskal, več nas je bilo! Toda molj časa je te moje spomine razžrl, marsikoga več ne pomnim. Od književnikov, s katerimi sem sodeloval tako ali drugače, so mi najbolj razločno v spominu: Prežihov Voranc, Miran Jarc, Tone Čufar, Matej Bor, Kumbatovič, Kajuh, Mira Mihelič, Jože Pahor, Oton Župančič, Franc Albreht ter Ignacij Koprivec. Tesno sem sodeloval tudi z glasbenikom Arničem, Karlom Pahorjem ter s slikarjem Francetom Miheličem in kiparjem Weisom-Belačem, nadalje z umetnostnim ugodovinarjem Mesesnelom in s kirurgom dr. Lavričem. Dobro še pomnim prvi sestanek kulturnega plenuma Osvobodilne fronte v prostorih Slovenske maticе. Govoril je Boris Kidrič. Na tem sestanku je bil razglašen kulturni molk. Prav isti dan so bili dotiskani plakati, na katerih je okupator oznanil streljanje talcev. Krtačni odtis tega lepaka sem imel v žepu, dal mi ga je neki naš zaupnik iz takratne tiskarne Merkur. Dva dni za tem sestankom mi je prinesel Tone Čufar sporočilo, da sem izvoljen v akcijski odbor kulturnega plenuma Osvobodilne fronte. Sestanke tega odbora smo imeli pri profesorju Šturmu na Vrtači; ker je bilo ovaduhov vedno več in je postajal okupator vedno bolj živčen in buden, smo na teh sestankih imeli pred seboj na mizi zvezke, kot da nas profesor Šturm uči italijanščino. Čufarja so Nemci ubili, profesorja Šturma je ubila črna roka slovenskih izdajalcev. Pri vseh teh sestankih se je marsikdaj pripetilo tudi kaj razburljivega in smešnega. Nekoč smo imeli sestanek tega odbora v mojem stanovanju. Zaradi konspiracije so bili takrat vsi moji zdoma. Prav tiste dni so Italijani ustrelili kot talca slikarja Hinka Smrekarja.

Bilo nas je pet v sobi, ko je nekdo pozvonil na stanovanjska vrata. Šel sem odpirat. Stopil sem v vežo in – jojme, nehote sem vrata za seboj zaprl. Ker so bila vrata brez kljuke in so se odpirala samo od znotraj, nisem mogel več v stanovanje, potem ko sem odpravil sosedo. Pozvonil sem... Nobenega odziva... Spet sem pozvonil... Nič. Sestankarji niso vedeli, kaj se je zgodilo, in niso hoteli odpreti. Trkal sem, butal na vrata – nič. Končno sem našel sosedovega drobnega fantička, da je zlezal z balkona skozi majhno straniščno okno in mi odprl stanovanjska vrata. Sestankarji pa so brez potrebe prestali nič koliko strahu, ker so bili prepričani, da so že izdani.

Kajuh je kot ilegalec večkrat menjal stanovanja. Nekoč se je nameril, da bo prenočil v sosednji ulici pri neki naši zanesljivi družini. Toda zvečer sva sedela v naši kuhinji in bral mi je svoje pesmi, bral in bral, da sva oba pozabila na policijsko uro in tako je moral prenočevati pri meni. Kakšna sreča! Ponoči so sosednjo ulico Italijani blokirali in odvlekli precej naših ljudi, naše ulice pa se niso dotaknili.

A drugikrat sem šel jaz prenočevat drugam, ker sem bil obveščen, da bodo našo in sosednje ulice blokirali. A glej, smolo! Našo ulico so izpustili, tisto, kjer sem prenočeval, so pa blokirali. Tema je še bila, ko so pričeli razbijati po vratih. Bil sem že oblečen, sedel sem v kuhinji in se namerno zatopil v italijansko slovnico. Mlad tenente, ki je vodil preiskavo, mi je potegnil knjigo iz rok in me mrko pogledal. Ko pa je videl, da je knjiga italijanska slovnica, se mu je srditi obraz razjasnil, potprepljal me je po rami in dejal pokroviteljsko:

»Bene, bene!«

Zapodil je vse vojake, ki so že začeli razmetavati, iz stanovanja, vljudno je pozdravil in se opravičil:

»Kaj hočete, nadlegujem po ukazu!«

Še isti dan sva s Kajuhom obiskala bolnega pesnika Otona Župančiča v bolnišnici. Kajuh si je iz vsega srca želel osebno spoznati našega največjega pesnika. Stari in mladi pesnik sta se prisrčno pogovarjala in Kajuh je bil srečen, da je videl in slišal pesnika Dume.

Takih drobnih veselih, žalostnih in razburljivih epizod je bilo na tisoče, za debelo knjigo, a v spominu so luknje. Mnogo vsega tega ne pomnim več, obrisi ljudi so zamegljeni, nekateri že povsem zbrisani. No, pa vendar, rešimo, kar se še da!

Takrat sem hudo trpel zaradi žolčnih kamnov, a operacijo sem odlašal iz dneva v dan. V družini nas je bilo četvero – žena, mož in dva mladoletna fanta gimnazijca. Vsi štirje smo delovali vsak po svojem »kanalu«, a nihče od nas štirih ni vedel, kako in kje kdo deluje. Konspiracija je bila popolna. Starejši je bil že izključen iz šole, ker ni hotel pozdravljati v šoli s fašističnim pozdravom, mlajši pa je bil več na terenu kot v šoli. Slutil sem, na primer, da je mlajši član neke likvidatorske skupine, a samo slutil. Z najmanjšim vprašanjem nisem silil vanj. Nekega jutra je pridrvel domov s kolesom, se ulegel na zofo in drgetal od živčnosti. Šele po vojni mi je povedal, da je tisto jutro streljal za Bežigradom na nekega izdajalca, ki ga je prepoznal. Moral je v ilegalo. Okoli desetih zvečer so prihrumeli fašisti. Sedeli smo v kuhinji in igrali tarok. Fašisti so vdrli v stanovanje, vse premetali, a oficir, ki jih je vodil, je z nogo potrkal ob tla in nekaj razburjeno spraševal. Prav pod tisto desko je ležala lepa nova mavzerka. »No, zdaj pa bomo šli vsi po gobe,« me je spreletelo. Toda končno smo le odkrili, da oficir vprašuje, kdo stanuje pod nami. Iskali pa so mlajšega. Kje da je...?

Povedali smo mu, da je šel v mesto, najbrž je zamudil policijsko uro in prenočuje pri kakem znancu. Nato se je oficir obrnil k meni in mi dejal:

»Brž ko se poba zjutraj vrne, se morata oba javiti v belgijski kasarni, soba ta in ta!«

Za starejšega sina, ki je tudi sedel za mizo v kuhinji, se niso menili. Odšli so. Srečni, da se je vse tako lepo izteklo, smo stopili v sobo in gledali skozi razporek pri spuščeni zavesi, kaj se dogaja na ulici. Nasproti naše hiše je stal možakar, ogrnjen v črno pelerino. Ovratnik je imel tako zavihan, da se mu obraz sploh ni videl, samo oči. Izdajalec! Ko so se fašisti vrnili na ulico, jim je ta tako vneto nekaj prigovarjal, da so se vrnili, pobrali starejšega in ga odpeljali.

A da bi se jaz z mlajšim javil kar sam v belgijski kasarni? Res bi moral biti velik teleban, da bi to storil. Obvestili smo mlajšega; ta jo je nato že čez dva dni pocvirnal v hribe, jaz pa sem še isti dan pohitel na kirurško k prijatelju dr. Božidarju Lavriču in mu razodel svoje težave.

»Kar v posteljo, jaz grem pa nože brusit!« mi je dejal Lavrič in naslednjega dne me je že operiral. Tako sem se rešil žolčnih kamnov in kehe. Čez tri dni so prišli pome dva karabinjerja in italijanski vojaški zdravnik. Dr. Lavrič me je z injekcijo spravil

v nezavest in prepričal italijanskega zdravnika, da bom čez nekaj ur že v mrtvašnici. Potlej so Italijani pozabili name.

234

V isti sobi sva nekaj časa skupaj ležala z Otonom Župančičem, kasneje pa s Franom Mesesnelom, ki je bil operiran na želodcu. Preden sem odšel v hribe, sem mu izročil cikel kakih štiridesetih pesmi, da jih shrani kje v muzeju. Za taka skrivališča sta vedela le on sam in muzejski sluga. No, Mesesnela so ubili belogardisti tik pred koncem vojne, sluga pa je umrl v Dachauu. In tako so te moje pesmi še vedno skrite v hrbtu kakega srednjeveškega faliana nekje v muzeju, a podpisane so s psevdonimom Janez Svoboda ali Janez Svobodnik. Morda pa jih bodo kdaj le našli! Vendar pa se mi je nekaj teh pesmi le posrečilo poslati med partizane že leta 1942. Natipkal sem jih na fino belo svilo, železničar Ester iz Višnje gore pa jih je zašite v trd ovratnik svoje železničarske bluze odnašal na javko nekje v Trebnjem. Prav te dni mi je Francšek Saje pripovedoval, kako sta z Vidmarjevo Ženko prva na mitingih recitirala te pesmi, med katerimi so najbolj znane Žalostinke žrtvam, Zdravica, Tovarišev plašč in Pesem slovenskih brigad.

Eh, vsega tega, kar sem le-tukaj natresel iz preluknjane plašča spominov, je le za naprstnik. Posebno poglavje bi, denimo, zaslužilo, kako smo urejali in tiskali glasilo kulturnega plenuma Osvobodilne fronte – Novo setev. V redakcijskem odboru te revije sta bila poleg mene še Matej Bor in Filip Kumbatovič. Razmnoževati pa jo je pomagala Mira Miheličeva. Tudi o kulturnem molku bi bilo treba marsikaj napisati. Le v enem samem primeru sem naletel na književnika, da mi je zagrozil s karabinjerji, ko sem ga snubil za Osvobodilno fronto. Nekaj dni sem se skrival, ker sem se bal, da me bo ta nesrečnik morda le izdal. No, pa me le ni, to mu v dobro štejem. Kajpak, ta je spokojno preživel vso vojno, danes pa spokojno uživa »zasluženo« književniško pokojnino. Naj jo ima, reva cagava!

Na vse to pa polom italijanske vojske! Še pomnim, kako sem tistega dne stal pred pivovarno Union, ko se je po Celovski cesti počasi bližala nemška blinda, tik za njo pa je ob vsaki strani ceste hodilo nekaj nemških vojakov v strelcih. V paviljonih ljubljanskega velesejma je bilo natrpanih nekaj tisoč italijanskih vojakov. Niti glasu ni bilo slišati od tam, vrata velesejma so bila zapahnjena. K meni je pristopil starejši nemški vojak in me v najlepši slovenščini poprosil za cigareto. Flinto je nemarno prekladal iz roke v roko, pa sem ga zato začuden vprašal:

»Odkod pa si, ker govoriš po naše?«

»Iz Škofje Loke,« mi je odgovoril. »Mojduš, zdaj bo pa te preklete vojne kmalu konec. Mussolinija je že vrag pocitral!«

Nemška blinda se je zaletela v vrata velesejma, da so se razletela v trščice, in nekaj tisoč italijanskih vojakov je brez enega samega strela odšlo v nemško ujetništvo. Kako klavrno, kako neizmerno bedno! To že ni bilo več podobno resni vojni, ampak farsu. Kako neusmiljeno revni in beraški so bili zdaj še včeraj tako ponosni grenadirji, ko jih je peščica nemških vojakov gnala proti Št. Vidu.

Ljubljana je bila tiste dni odprta. Po Ižanski cesti je hitelo na tisoče Ljubljančanov proti Krimu, da se pridružijo partizanski vojski, prav tako je bil dolenski vlak prepoln navdušenih Ljubljančanov, ki so se kot nedeljski izletniki s polnimi nahrbtniki in v gozdaricah peljali v naročje partizanskih brigad. Nemcev je bilo premalo, da bi bili zastražili Ljubljano okoli in okoli, pa tudi znašli se še niso.

Veselo in pogumno je pihal vlak proti dolenskim gričem, mi, čudni potniki, pa smo peli partizanske pesmi. Večina je bila prepričana, da bo vojne vsak čas konec in da bo tudi nemška vojska prav tako kmalu razpadla kot italijanska. Vsa ljubljanska pokrajina je bila osvobojena, vsepovsod pesem, smeh, zastave, harmonike, le na Turjaku so bobneli topovi. Elita izdajalskega rodu se je zbrala tamkaj za debelimi zidovi, v katere so vrtale luknje partizanske granate.

Malo pred Trebnjem se je vlak ustavil. Četa »starih« prtizanov je drvela proti vlaku. Objemanje, nepopisno veselje. Moj mlajši sin, že leto dni partizan, me je kar v vlaku

potrdil za vojščaka Cankarjeve brigade in čez nekaj minut sem že stal pred komandantom Cirilom Hočevarjem in komisarjem Frenkom in tako sem postal partizan Cankarjeve brigade, ki je imela svoj štab v Trebnjem. Prve dni sem bil kar omamljen od vsega novega. V sokolskem domu je bilo nakopičenih italijanskih uniform. Naglo sem se prelevil iz civilista v vojščaka. Iz grmade pušk sem si izbral kratko karabinko, v žepe natlačil naboje, za pas obesil dve bombi – pa sem bil junak, da malo takih. Junaško sem v gostilni Pri Špringerici častil stare partizane z golažem in cvičkom, naslednji dan pa sem se lotil dela. Po nalogu komisarja Frenka sem moral organizirati v Trebnjem miting, tako veličasten, kakršnega še ni bilo. No, to ni bilo težko, saj je v Trebnjem tiste dni mrgolelo kulturnikov: pesnikov, muzikantov, slikarjev, igralcev, opernih pevcev, ki so bili vsi pripravljeni sodelovati. Med njimi sem srečal oba slikarja Vidmarja, slikarja Miheliča, ki so brž zavihteli čopiče in uredili dekoracije na odru in v dvorani, tamkaj sta bili operni pevki Nada in Bogdana Stritarjeva, komponist Franci Šturm, režiser Simčič in nekaj igralcev ljubljanske Drame, tamkaj sem tudi prvikrat srečal mlado dekletce, vso opasano z jermeni, na katerih je visela pištola, na ramenih sta ji viseli dve dolgi kiti – pesnico Vido Brestovo. Ej, to so bili veliki, lepi, veseli, brezskrbni dnevi, ki so trajali vse od začetka velike nemške ofenzive. Mitingovali smo v Trebnjem, v Mirni peči, v Mirni, v Mokronogu, Veliki Loki... Partizanski vlaki so vozili od Novega mesta do Škofljice. Krstni ogenj sem doživel pri obleganju boštanjskega gradu, iz katerega smo z ognjem pregnali belogardiste.

A od Novega mesta, ki so ga Nemci že nekajkrat bombardirali, so se pričeli zbirati črni oblaki. Pričeli smo se pripravljati na veliki spopad. Glavno cesto Ljubljana–Novo mesto in vse druge važnejše ceste smo pričeli prekopavati, začeli smo rušiti železniško progo, požigali in uničevali smo mostove in železniške postaje, lokomotive gonili v smrt. Nemška letala so vedno pogosteje preletavala naše vasi in metala lepake s pozivi na predajo.

Neke nedelje zgodaj zjutraj, še pred šesto, sem se odpravil proti Mirni peči, da bi se s tamkajšnjimi aktivisti pogovoril za popoldanski miting. V trebanjski graščini je bil nastanjen štab 15. divizije, h kateri je spadala tudi Cankarjeva brigada. Po železniški progi je takrat priropotala drezina, ki sta jo poganjala dva partizana, na sprednjem sedežu pa je mogočno kot kak železniški inšpektor sedel Edo Turnher. Mudilo se mu je v Višnjo goro, toliko da sva se pozdravila in spregovorila nekaj besed, kajti nekje za oblaki se je motovillilo nemško letalo. Tedaj se je pripodil skozi grajska vrata partizanski motorist in za njegovim hrbtom je sedel pesnik Matej Bor.

»Sama sreča, da sva se našla!« mi je zaklical Bor. »Nadomeščal me boš!«

»Kje, kdaj, kako?« sem ga vprašal uslužno, kajti po vojaški liniji sem spadal pod njegovo komando, ker je bil načelnik propagande 15. divizije.

»Zdajle bo vsak čas maše konec. Pred cerkvijo bi moral imeti politični shod, pa moram po važnih opravkih v glavni štab. Boš pa ti govoril!« mi je razložil.

Mravljinci so mi zagomazeli po vsem telesu. Ne, tega pa ne! Če bi mi rekel, naj se zakadim v bataljon Nemcev, brez nadaljnega, ampak govoriti na shodu, ne pa ne!

»Nak, še nikdar nisem govoril na kakšnem shodu!« sem zakričal v obupu. »Saj nisem govornik, ne znam pa ne znam!«

»Kaj bi ne znal! V partizanih mora človek vse znati!« me je miril Bor.

»Ne pa ne, raje v smrt!« sem se otepal. »Ne razumem se na politiko!«

»Ne bodi no smešen, saj to ni politika. Saj vendar veš, zakaj se tepemo, zato pa si sem prišel!« mi je dopovedoval. »No, najprvo jim povej, kako smo premagali italijansko vojsko s pomočjo zaveznikov. No, teh ni treba kdove kako povzdigovati, saj veš, kaj si mislimo o Angležih in o Američanih. Na vso moč pa pohvali Rdečo armado in Jožeta.«

»Stoj, katerega Jožeta?« sem se začudil.

»No, Stalina pač!« mi je pojasnil Bor. »Potem jim povej, kajpak, da bomo Nemce kmalu prav tako ugnali kakor Italijane, nato nekaj o socializmu, pa ne preveč, da se kmetje ne prestrašijo, zlasti poudari, da bomo vso zemljo veleposestnikov razdelili

vsem, ki zemljo zares obdelujejo, lepo jim vse to povej, saj si pesnik! Zdravo pa mnogo uspeha!«

236

Motor je zarohnel in Matej Bor je izginil v oblaku prahu proti Novemu mestu, jaz pa sem ves nesrečen krevljal nazaj v Trebnje in se postavil pred cerkvijo, iz katere so bučale orgle. Kaj se hoče, zdaj sem vojščak in moram ubogati! Najraje pa bi se skrtil tri klastre globoko pod zemljo. V glavi mi je brnelo nič koliko parol o Osvobodilni fronti, o partizanih, o partiji, o okupatorju, o borbi delavskega razreda, o Rdeči armadi, a vse skupaj se mi je zaradi treme premešalo v nekakšno godljo, ki se mi je lepila na možgane. Nikoli še nisem govoril pred množico... Oh! Pred cerkvijo je stal kamen, nekak piedestal še iz srednjega veka, s katerega so razglašali tlačanom tlako in biro in na ta prekleti kamen bom moral splezati... Spet in spet začenjam v mislih svojo govoranco: »Tovariši in tovarišice! Na lastne oči ste videli, kako smo zdrobili mogočno italijansko vojsko v prah in pepel. Osvobodilna fronta s Komunistično partijo na čelu...« Potem se mi je spet vse zmešalo: o Stalinu, Rooseveltu, o fabrikah in Prešernu, o kulturi in socializmu...

Tedaj so se cerkvena vrata odprla, vame je puhnil duh po kadilu in svečah in ljudje so se začeli počasi pretakali iz cerkve. Jaz pa na kamen! Oha, govoril bo, so dejali možje in že so se začeli zbirati pod mano.

O da bi se zemlja odprla in me požrla! O da bi se Bor premislil in bi se vrnil ter govoril! O da bi me kap zadela in bi me svečano odnesli na pokopališče. O, tedaj bi pri mojem odprtem grobu prav gotovo govoril Matej Bor!

A daleč nekje od Novega mesta sem nekaj brunda in brunda nad oblaki. Kmetje so se začeli ozirati v nebo, jaz pa:

»Tovariši in tovarišice! Na lastne oči ste videli...«

Tedaj se je na vsem lepem izpod oblaka prikazal v nizkem poletu velik nemški bombnik. Udarilo je plat zvona. Kot bi trenil, se je vsa množica razbežala na vse strani. Bombnik je zarohnel nad cerkvijo, nato pa izginil proti Stični. Na mah sem ostal sam pred cerkvijo. Kamen mi je padel s srca, prekrasno sem zadihal, rešen sem bil! Nihče več ne bo mogel priklicati kmetov na shod. Zdajle, ko je nevarnost minila, že čepe Pri Špringerici in žlampajo žganje in cviček in ni je sile na svetu, ki bi jih spet zbobnala na shod. No, svojo dolžnost sem storil – govoriti pa mi le ni bilo treba!

Veselo sem skočil s kamna, prižgal sem si cigareto kot najsrečnejši človek na svetu in ponosno sem jo mahal po glavni trebanjski ulici naravnost k Špringerici. Tam pa gneča tolikšna, da bi lahko imeli shod. Tedaj je neki partizan povzdignil svoj glas, kmetje so zagrmeli za njim s svojimi basi in že je mogočno zadonela pesem:

*Slovenci kremeniti
le stopimo v korak...*

Šipe so se tresle in tudi sam sem pel na vse grlo in bil sem hvaležen vsem tem ljubim ljudem, ki so si znali sami prirediti shod, prav gotovo lepšega, kot če bi morali poslušati moje čvekanje. Ta pesem jim je tedaj več povedala kot deset političnih shodov.

France Slokan

(1906)

Vaše ljubeznivo pismo me je malo presenetilo in me spravilo v hudo zadrego, ker sem skoraj neuporaben za kakršnekoli stike z ljudmi, saj sem že pravi očaj in precej invaliden, predvsem, ker me zelo ovira slab vid. Spominjam se, da sem pred kakšnimi osmimi leti že odgovoril na splošna anketna vprašanja na pobudo Stanka Janeža. Mislim, da tistega papirja niste prejeli. Zelo rad bi vam ustregel, a ko sem po več letih spet sedel k pisalnemu stroju, sem sprevidel, da nisem več za nobeno rabo – napol slep in nebogljen. Omahoval sem, ali vam naj spet pišem, s čimer bi vam pa nakopal le sitnosti, ker je tudi pisava tako neberljiva, da je ne morem prebrati niti sam.

Dvomim, da bo ta moj prispevek uporaben, sicer pa najbrž ne gre za neakšne posebno pomembne zadeve. Udeležencev bo brez mene na pretek. Vidim, da nisem mogel spodobno natipkati niti treh vrstic. Ali se naj opravičujem?

Napisati bi moral nekakšen dosje o sebi, če bi naj vse to imelo kakšen smisel. Upoštevati je treba, da sem prava razvalina, ker predolgo živim. Mimogrede, najbrž sem najstarejši upokojen slovenski novinar. Morda je zanimivost, da sem zares edini še živeči član uredništva prvega slovenskega dnevnika Slovenskega naroda. To pa ni toliko pomembno za vaša vprašanja.

Zakaj sem pisal pesmi? Moral bi odgovoriti, ker je bilo že v moji naravi, zlasti še, ker sem od otroških let skriboman in me je tako tudi doletelo, da sem hlapčeval v več uredništvih celo desetletja. »Notranja nuja« ali psihopatski nagibi pa so me venomer gnali, da bi pisal tudi leposlovje, ne le časniških prispevkov. Manjvrednemu kompleksu je treba pripisati, da nisem s svojimi »umetninami« nikjer bahaško nastopal. To je najbrž tudi glavni vzrok, da so moji venci sonetnih vencev obležali doslej še zmeraj neznani. Imel sem sicer prijatelje med literati (Ludvik Mrzel, Rudolf Kresal), ki pa so me poznali le kot novinarja. Nihče drug kot le tisti, ki sem jim sonetne vence posvečal, ni vedel, da se ukvarjam s pesnikovanjem. Čudna usoda pa je hotela, da so moji venci prišli v roke Ludviku Mrzelu, ki bi jih spraval »na svetlo«, če bi ga tedaj ne stlačili kot nevarnega informbirojevca v zapor; bil je obsojen med dahavci. Njegove rokopise pa so tedaj zaplenili. In med tistimi rokopisi so po njegovi smrti odkrili kup nekakšnih sonetov, kar je dvignilo precej prahu v naši literarni javnosti. Iskali so avtorja sonetov, ker jih niso pripisovali Mrzelu. Skrivnost je razkril Stanko Janež¹ in o tem objavil serijo esejev v reviji Prešernove družbe Obzornik. Ko pa je bilo znano ime skrivnostnega pesnika, je nastal v naši srenji tesnoben kulturni molk, zakaj neki Slokan ni bil priznan pesnik in ni bil zanimiv. (To pa vam je najbrž dobro znano. Končna posledica pa je menda ta anketa.)

Menda sem s tem odgovoril že tudi na druga vprašanja. Sicer pa, čemu neki Slokan in njegovo čudaštvo, da kleplje sonete. Še zdaj bi jih, ko bi ga ne oviral vid; pa je zanj in za ves naš narod dovolj in preveč, da je napisal okrog 60 sonetnih vencev, kar bi morda bil podatek za kakšno knjigo rekordov. Najbolj verjetno pa je, da avtorja lahko uvrstijo med udeležence vaše ankete kot čudaka, če že ime skriboman ne ustreza. Sreča pa je, da ta nesrečni, nemočni psihopat zaradi starosti in splošne onemoglosti ne more napisati kaj zelo pikrega, kar bi bilo značilno za naše izjemne kulturne razmere.

Kaj je ta čudak posebnega doživel v svojem predolgem življenju?² Lahko bi odgovoril, da je zanj eden izmed takšnih posebnih dogodkov prav to, da v svojih zadnjih dnevih odgovarja v anketi na vprašanja, ki bi jih morda lahko strnili v eno

samo vprašanje: Kaj pa je tebe treba bilo? Zakaj si sploh pisal pesmi, ki jih niti pes ne povoha? Sploh pa, ali nimamo Slovenci preveč pesnikov – že od Prešernovih časov. Naj se pobaham: tudi Francetu Prešernu sem posvetil sonetni venec, ki je bil celo objavljen. Čudovito se mi je zdelo, da je ime France Prešeren tako izzivalno za akrostih (štirinajst črk).

Ostane mi le še nekaj public, da sem bil počaščen z vašim povabilom za udeležbo v vaši pomembni anketi. To bi terjalo vsaj spodoben tipkopis, ki ga pa puščam pač takšnega, kot je, da kliče ECCE nepriznani pesnik! Z iskrenimi pozdravi.

238 ¹ Doslej je zgodovina slovenske književnosti govorila o dveh najvidnejših partizanskih pesnikih: Mateju Boru in Karlu Destovniku-Kajuhu. O prvem zategadelj, ker mu je pesniška zbirka Previharimo viharje (1942) izšla najprej februarja 1942 v založbi Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet ciklostirano, nato pa v začetku junija 1942 v tisku pomnožena z novimi pesnimi, v osem tisoč izvodih, kot največja naklada slovenske zbirke dotlej, poslej pa je doživljala še številne ponatise; o drugem zategadelj, ker je leta 1942 priredil prvo pesniško zbirko z naslovom Markacije, s pesnitvami, ki so po »umetniški izpovedni moči in dokumentarni vrednosti (njegove) najpomembnejše« (Sanjala si o vrtnicah rdečih, Bosa pojdiva, dekle, obsorej, Samo en cvet, en češnjev cvet, Še veš, ko si prinesla mi jasin, Vem, dekle, v večerih je najhuje). – Primerjaj o tem: Anton Slodnjak, Obrazi in dela slovenskega slovstva, 1975, str. 460 in 477; Emil Cesar, Karel Destovnik-Kajuh, Zbrano delo, 1966, II, 1971.

Poleg imena Mateja Bora in imena Karla Destovnika-Kajuha pa utegne poslej – po naši in še kateri drugi pristojni presoji – kot tretje ime partizanskega ali narodnoosvobodilnega pesnika nastopati – ime doslej neznanega Franceta Slokana (1906). To pa lahko trdimo zategadelj, ker se nam je po naključju, a vendar tudi po prejšnjem vztrajnem dveletnem iskanju posrečilo ugotoviti, da je avtor najboljše narodnoosvobodilne pesnitve, nastale v nenavadnih okoliščinah v zadnjih osmih mesecih druge svetovne vojne, a šele skoraj po štiridesetih letih najdene v literarni zapuščini pokojnega pisatelja Ludvika Mrzela – mnogostranski kulturni delavec, malo znani pesnik, časnikar, urednik različnih listov, pisec povesti in poljudno strokovnih knjig, pisec mikavnih kramljanj in satiričnih kolednic itd. itd. France Slokan.

Da je to delo v resnici nenavadno, nastalo v nenavadnih okoliščinah, priča že to, da gre pri tej najdbi in odkritju: prvič, za nič več in nič manj kakor za Dvoje vencev sonetnih vencev, kar vrže, računalniško preračunano, skupaj 6300 (beri: šest tisoč tristo) stihov; drugič, da utegnemo to po zapleteni, klasični, disciplinirani pesniški sonetni obliki, po pesniški predmetnosti, miselnosti in sestavi oznamenovati za Upesnjeno kroniko narodnoosvobodilnega boja ali kar celo za slovenski narodnoosvobodilni Gorski venec. Ta nenavadni literarni samorastnik je zbirko svojih medvojnih pesmi nekoč po vojni zaman predložil pri nekem natečaju za literaturo iz vojnega časa – pravimo, zaman – potem pa se zagrenjeno umaknil. Zategadelj sodimo, da je dvakrat utemeljen naslov zbirke, s katerim je hotel prodreti, naslov, ki zveni simbolično: Molc in krik.

Ta pesniški dokument – nedvomno sad najbolj fantastične pesniške zamisli v slovenski književnosti.

...

Za zgled navajamo nekaj stihov iz Sklepnega magistrala drugega venca sonetnih vencev:

*Ognjena, te pozdravljamo, uima!
Razlij se, ogenj, svet se naj umije!
Nevidna iskra je ves svet razvnela
in vse so glave misliti začele*

...

*Kljubuj v teh dneh za nove dni, vesele!
Vstajenja zarje so za vse prižgane –
Armada dela vsečloveška vstane,
srca ni doba v nas povsem ubila!*

Ta obsežna slovenska pesnitev o dogajanju med narodnoosvobodilnim bojem na slovenskih tleh, posebej še v slovenskem središču – v Ljubljani, je pač nenavadno povezana z usodo pisatelja Ludvika Mrzela. Ostala bi pozabljena, če ne bi bila najdena skoraj štirideset let po nastanku, prav tako bi ostal neznan njen avtor.

Medtem ko v letih 1941–1945 »najpomembnejši pisatelji iz tridesetih let: Prežih, Kreft, Kranjec, Kosmač, Vodušek, Kocbek, Klopčič, Bevk, oba Kozaka, Brnčič, Ingolič in še kdo slovstveno ali sploh niso ali pa so zelo malo delali« (Franc Zadravec, *Elementi slovenske moderne književnosti*, 1980, str. 617: poglavje Slovstvo v času narodnoosvobodilnega boja kot periodizacijsko vprašanje), je v bolniški sobi Šlajmerjevega doma nenavaden slovenski literarni samorastnik France Slokan, viseč med življenjem in smrtjo, vročično ustvarjal najobširnejši slovenski narodnoosvobodilni – partizanski »Gorski venec«.

V zadnjih osmih mesecih druge svetovne vojne je namreč, ves čas priklenjen na ozko bolniško okolje, iz težnje po sprostitev svojega nacionalnega, socialnega in revolucionarnega navdih v obliki sonetov do kraja zasnoval in uresničil najdaljšo slovensko partizansko narodnoosvobodilno pesnitev.

Ta pesnitev je po svojem načrtu resnično fantastično zamišljena, saj se je pesnik moral držati stroge, klasično umerjene oblike soneta, sonete je vezal in prepletal z njihovimi zadnjimi in prvimi stihi v sonetne vence, te sklenil z magistralom, ki ima akrostih, nato pa je nadalje sonetne vence spajal v venec sonetnih vencev z novim magistralom in magistralnim sonetnim vencem, ki mu sledi Sklepni magistrale magistralnega venca sonetnih vencev prvega in drugega sonetnega venca. Lahko bi rekli, genialna zamisel, in vrh tega ne samo zamisel, marveč dobesedno uresničena, do kraja ubesedena, prozodično urejena »besedna umetnina«. Njena posebnost je ta, da pesnik stopa iz osebnih sfer na razjarjeno območje domačega zgodovinskega dogajanja, ki pesnika sili, da ustvarja po navdihu nacionalnega čustvovanja, upora in revolucije – kakor je to očitno tudi pri Mateju Boru in Karlu Destovniku-Kajuhu – podoba časa (V največjih dneh življenje nam je teklo) in v izročilu ustaljenega stiha v mirno prelivajočem se ritmu pripoveduje o tlačnem ljudstvu, o njegovem žgočem dvomu, o njegovem trpljenju, o njegovi želji po vstajenju in zmagi narodnoosvobodilnih socialno revolucionarnih teženj. Opeva zarjo dneva, poveljuje pogum, upor, revolucijo, šiba pa strahopetnost, izdajstvo, koristolovstvo in tako postala glasnik skupnostnih teženj, skupnostnega čustvovanja, upanja, hrepenenja, pričakovanja, boja, zaničevanja tiranije in pevec o veri v lepšo prihodnost.

Po svojem navdihu in ustvarjalnem hotenju je ta pesnitev plemenit, pristen izraz volje po svobodi, ohranjen v pisani besedi, in v resnici uresničeno najobsežnejše narodnoosvobodilno literarno besedilo s fantastičnim zasnutkom besednega vezanja in tkanja.

In če pesnitev že zavoljo ponavljajoče se nenehno iste sonetne oblike in tu pa tam nedramatične in nerazgibane pripovedi kdaj na bralca deluje enolično, utrujajoče – to pa je spričo obsežnosti pripovedi neogibno, ji bodo verjetno že sedanjí, še bolj pa prihodnji rodovi dali spoštljivo priznanje zavoljo silovitega duhovnega napora, ki daje dvojici vencev sonetnih vencev pečat človečansko in narodno dragocenega jezikovnega dokumenta, s tem pa tudi pečat izjemno dragocenega dokumenta slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva. (*Stanko Janež, Molk in krik Franceta Slokana, Pojasnilo k odkritju naključno najdene, neznanе, a najobsežnejše slovenske narodnoosvobodilne pesnitve, Obzornik Prešernove družbe, Ljubljana, 1985, str. 214–220.*)

- ² Marsikdo od znancev in prijateljev je ostal v gozdovih ali taboriščih za zmeraj. Ludvik Mrzel je z veliko življenjsko silo premagal ječe in taborišča in preživel vse strahote. Vrnil se je v Ljubljano. Po najinem prvem srečanju, ko mi je pripovedoval, kaj vse je doživel, sem bil globoko pretresen in sem napisal tale sonet *V pozdrav Mrzela*.

*V življenje marsikdo, molčeč, ne stopi –
Pozabljen vase skril bo vsako rano,
Ostal bo v senci, da bo drugim dano
Zastave zmag razviti nad okopi;*

*Daruje vendar vse, sam sebe, svetu,
Razdal razum, srce bo, kri – sleparjem,*

*A sam se bo upiral vsem viharjem –
V nevihtah sam in v hrepenenju poletu –*

*Molče bo pel in hrup se ves razbije:
Razžene čas plešoče, puhle pleve,
Zaman vihar jih dviga – zrno vzklije!*

*Edino, kar na dnu leži, še vstane,
Lepota najde še nekoč odmeve!
Ustvarja le, kdor je spoznal sam rane.*

Ob pisanju teh stihov mi seveda ni padlo na um, da se vsebina soneta nanaša ne le na Ludvikovo preteklost, ampak tudi bližnjo prihodnost.

Ob neki priložnosti kmalu po osvoboditvi, ko smo bili še vsi v ognju novih dni, sem Ludviku izročil sveženj svojih pesnitev, dva venca sonetnih vencev z alegoričnim naslovom Sodni dan in Sodba. Zbirka sonetnih vencev je bila nekakšna verzificirana kronika narodnoosvobodilnega boja, življenja v taboriščih in okupirani Ljubljani, kratki življenjepisi nekaterih žrtev fašizma, ki so jih ustrelili kot talce. Med vojno je to bil hudo nevaren material. Če bi ga našli pri meni, bi bil ob glavo. Zdaj, v času po revoluciji, je bil ta material pozitiven, sprejemljiv in dobrodošel za naše nove čase, saj je bil to pesniški izraz trpljenja in borbe našega naroda med drugo svetovno vojno. Kljub temu, da je Ludvik moja literarna nagnjenja poznal, je bil nad mojo poezijo presenečen, saj mu poprej nikdar nisem pokazal svoje literature, ki pa je tudi skoraj nihče ni objavljaj – izjema je bila pravzaprav edino revija Svoboda, glasilo vzajemnosti prosvetnih društev. Seveda ga je zanimalo, kako mi je to uspelo, kje v okupirani Ljubljani sem sploh ustvarjal. V šali sem mu odgovoril – v katakombah. Ludviku je moj odgovor tako ugajal, da se je od srca nasmejal, pozneje pa je te moje katakombe vpletel v neko črtico, v kateri govori o slovenskih umetnikih, ki so se pred okupatorjem umaknili v katakombe, kjer so tako skriti lahko svobodno ustvarjali. Ko sva se čez nekaj časa spet srečala, mi je Ludvik pokroviteljsko dejal: »Veš, iz tistih tvojih sonetov pa bo kar imenitna knjiga nastala.« Jaz sem bil s tem mnenjem zelo polaskan. S podrobnostmi vanj nisem silil, čeprav bi me marsikaj zanimalo, saj sem se popolnoma zanesel nanj. Vedel sem, da ima zelo dobre stike z Državno založbo, pa tudi v Mariboru. Bil sem popolnoma prepričan, da bo »moja knjiga« medvojne poezije kmalu zagledala luč sveta. Niti v sanjah si ne bi mogel misliti, da je bilo to tako obetavno srečanje najino zadnje pred njegovimi novimi zaporji v novi, socialistični domovini. Seveda po njegovi aretaciji iz moje knjige ni bilo nič, prav tako pa se je zgodilo tudi z njegovimi teksti, ki jih je imel pripravljene za tisk. Večina rokopisov in tipkopisov je bila zaplenjena, med drugim skoraj vsi njegovi taboriščni teksti. Usoda tipkopisa mojih sonetnih vencev je bila groteskno-fantastična, kakor so vse zgodbe o Ludviku in njegovem življenju. Vse je bilo zelo čudno. Dolga desetletja po tistem, ko sem Ludviku izročil svojo poezijo, je njegova družina, ki je vztrajno iskala njegovo zapuščino, med nekimi teksti in dokumenti, ki so bili še pred Ludvikovo aretacijo skriti bogve kje – jaz mislim, da je Ludvik že od začetka dahavskih procesov vedel, da bo prej ali slej prišla vrsta tudi nanj – našla obsežno in neznano zbirko sonetov epske vsebine. Seveda je v sedemdesetih, osemdesetih letih branje teh v literaturi neznanih sonetov povzročilo veliko presenečenje. Z njimi so se seznanili, kot sem zvedel pozneje, prof. Stanko Janež, Ivan Kreft, France Filipič, Ladislav Kiauta, prof. France Križanič, Bratko Kreft, prof. Emil Cesar, prof. Boris Paternu in drugi poznavalci medvojne literature, pa tudi nekateri visoki politiki. Misel, da bi bil avtor teh verzov Ludvik, je kmalu zbledela, saj je v naši literarni zgodovini znan predvsem ali skoraj edino kot pesnik lirične proze in najbrže kot njen najboljši stilist. Raziskovanja dolgo časa niso bila uspešna. Ivan Kreft v eni od svojih knjig Spori in spopadi pripoveduje o teh sonetih, nekaj jih je celo objavil (iz šestega in štirinajstega sonetnega venca drugega sonetnih vencev, sklepnih magistrale drugega venca sonetnih vencev, sonet, posvečen Ivanu Hribarju, in pesnitev Krematorij). Toda kljub vsemu naporom je Ivan Kreft ugotovil le, da je avtor pesnitve neznan. Nepričakovano in po (srečnem?) naključju je dober poznavalec neznanih talentov literarni zgodovinar profesor Stanko Janež odkril, da sem avtor jaz, neznani Slokan. Sprva bi mi bilo ljubše, ko bi Stanko Janež mojega imena ne izdal. Ko pa se je to kljub vsemu zgodilo in je v reviji Obzornik Prešernove družbe objavil rezultate svojega raziskovanja, sem postal radoveden, kako bo to odkritje sprejela naša vrhovna kulturna srenja, ki kdovekaj ne ceni neznanih talentov, kar sem spoznal ne le iz lastnih izkušenj, ampak tudi ob primerih nekaterih slavnih imen slovenske književnosti, zato želim v to pričevanje vključiti tudi tragikomični, skorajda anekdotični pripovedi o Srečku Kosovelu in Prežihovem Vorancu.

Ko so vrhovni kulturniki iz teksta Stanka Janeža zvedeli, da avtor na novo odkritih sonetnih vencev ni znan in vpliven pesnik, so vso zadevo prepustili Obzorniku in pesnitve so doživele usodo meteorja: zasveti in ugasne v mraku. Toda neko korist so soneti kljub vsemu prinesli. Sprožili so zanimanje za moje stike z Ludvikom in ob prizadevanju revije Borec sem dobil zdaj priložnost, da povem nekaj drobcov iz Ludvikovega življenja. Kakšno je moje mnenje o tem velikem človeku in umetniku, ni tako pomembno,

saj je to pričevanje le skromen prispevek k dopolnitvi Mrzelovega človeškega in umetniškega portreta. Čutili pa še zmeraj veliko hvaležnost, da je Ludvik moj rokopis ohranil in me po dolgih letih strašnega trpljenja upošteval kot starega in dobrega prijatelja.

To je zgodba o nadležnem odkritju Stanka Janeža, ki je skupaj z mojimi sonetnimi venci odkril nehoti tudi literarni škandal, saj je za razsodnega človeka nerazumljivo, da se je v novi, socialistični domovini takšno delo iz obdobja naše revolucije lahko toliko časa skrivalo v ilegali, da je postala ta poezija neke vrste tabu, kakor da živimo v protipartizanskem času. Usoda mojih pesmi je resnično groteskna. Še danes se ne morem otresti slutnje, da je postala moja zbirka nezaželeni tudi zato, ker jo je poskušal objaviti Ludvik, ki je bil po vojni označen za najbolj nevarnega disidenta. Vse, česar se je lotil, je klavirno propadlo, pa čeprav je bilo pisano z odločnim protifašističnim poudarkom. Če bi kdo ironiziral mojo pesniško usodo, bi lahko dejal, da sem bil žrtev dahavskih procesov: z Ludvikovim padcem je padla tudi moja pesniška zbirka.

241

...
Zaradi posameznih neveselihkušenj, o katerih pripovedujem, tedaj še nisem imel slabega mnenja o naši kulturni politiki nasploh. Kakor govorim lahko o Ludviku Mrzlu vse najboljše, sem imel v tesnih stikih dovolj priložnosti spoznati značaje in pokončno držo mnogih naših pisateljev. Kot zanimivost naj omenim pretresljiv dogodek, ki sem ga doživel kot še povsem mlad reporter. Urednik Jože Zupančič me je poslal k smrtni postelji slovenskega humorista Rada Murnika v mestno ubožnico. Mož, že bolj na onem kot na tem svetu, je tresočih se rok od neke potegnili majhen notes in mi s slabotnim glasom umirajočega človeka narekoval svojo poslednjo humoresko, ki jo je imel stenografirano v notesu. Počasi, besedo za besedo je v strahu, da ne bo dokončal, bral svoje zadnje literarno delo in ni mu bilo usojeno, da bi ga prebral do konca. Ohranil sem svoj nedokončani zapis in ta me zmeraj spominja: »Glej, slovenski pisatelj (Ecce homo!)«

...
Po koncu vojne, ko so porazdeljevali kadre, so me dodelili k tedniku Delavska enotnost, ki je izhajala v času vojne v šapirografski tehniki, po osvoboditvi pa je postal tiskano glasilo sindikatov. Ker me je Franc Leskošek-Luka poznal še izpred vojne, je menil, da bi bil primeren človek za izvedbo modernizacije tega glasila. Tako sem postal nekakšen ustanovitelj tiskane Delavske enotnosti. List je imel kar precejšen obseg, približno tako kot današnji Dnevnik, in vsak teden ga je bilo treba napolniti. Takratna parola je bila, da se revolucija nadaljuje. Vsak dan je bilo ogromno dogodkov, ki jih je hotel novi režim registrirati in povečevati. Ustanavljali so se novi panožni sindikati, kot npr. grafični, rudarski, tekstilni, kovinarski itd. Vrstili so se ustanovni občni zbori z veliko govori in vse to je morala Delavska enotnost objavljati. Kot reporter sem sedel na sestankih in zborih, ki so trajali večasih pozno v noč, nato sem pisal svoje ne prav kratke in jedrnatte tekste. Brž ko so bili teksti natipkani, jih je direktorica Boža Bašinova odnesla na Agitprop, vrhovni cenzorski organ s sedežem v kavarni Slon. Eden od vodilnih mož te ustanove, v kateri se je rojevala naša vsakdanja politična propaganda, je bil Lado Kozak-Ladlc. Kakšna dva meseca sem bil tako rekoč edini profesionalni novinar tednika. Marsikdaj sem si dovolil napisati kaj samostojnega, kar me je pač vznemirjalo. Dne 21. julija 1945 sem napisal članek Delavec in kultura, v katerem sem izpovedal svoje prepričanje o velikem pričakovanju, da je nastopil čas ljudske oblasti in zato tudi obdobje ljudske kulture, ko bodo prišli do besede tudi ljudski talenti in ne bo več delitve med tako imenovano poljudno in vzvišeno – elitno, literaturo. V članku sem omenil, kakšno usodo so v preteklosti doživljali talenti iz ljudstva, pri čemer sem mislil tudi na to, kako je urednik Ljubljanskega zvona Fran Albreht odkril v svoji miznici pesmi Srečka Kosovela, ko je pesnik umrl. Dovolj neobjavljenih pesmi se je nabralo, da je urednik odkril strmeči slovenski kulturni srenji novo pesniško zvezdo na oblačnem slovenskem nebu. S tem pisanjem sem očitno zelo zbodel – med drugimi tudi – Miška Kranjca, ki je pogosto prihajal v uredništvo Delavske enotnosti na obisk kot nekakšen duhovni oče direktorice Bože Bašin. Po cele ure je modroval kot vrhovni razsodnik slovenske kulture, njegova sodba je bila popolnoma drugačna od ugotovitev v članku Delavec in kultura. Zato me je najstrožje pogrjal in mi dopovedoval, da ni tako, kakor sem zapisal, češ da pri nas preprosti delavci in preprosti ljudje niso ustvarili nič pomembnega. Ugovarjal sem in skušal z imeni naših pisateljev in pesnikov dokazati, da so se skoraj vsi rodili pod slamnato streho kmečkih domov. To je veljalo celo za samega Miška Kranjca. Vendar je zaničljivo zamahnil z roko, ko sem omenil Prežihovega Voranca: »Voranc? Kaj bo Voranc, saj to je vendar nepismen človek. Ko sem sodeloval v uredništvu Sodobnosti, so tja pogosto prihajala iz Pariza njegova pisma s prispevki.

Sčasoma se jih je nabralo toliko, da so se v uredništvu vendarle odločili, da jih pregledajo.« Tako mi je pojasnil, kako so v Sodobnosti odkrili ali celo ustvarili Prežiha, češ, potrudili smo se, da so začele izhajati Vorančeve znamenite novele. Pozneje si je precej zaslug za to lastil tudi drug kulturni velikan iz uredništva Sodobnosti – Ferdo Kozak kot urednik Vorančeve proze.

...
Tu seveda ni mesto za razpravljanje o pustolovščinah naše kmetijske politike, ki še nima svoje zapisane zgodovine. Z Ludvikom vse to nima neposredne zveze, zapisati pa je treba s poudarkom, da je Ludvik čutil s kmetom kot nasploh z našim malim človekom. Zato naj tu omenim, da je Ludvik upošteval in spoštoval ne le delavskega, ampak tudi kmečkega človeka. V svojih člankih je omenjal potrebo po kulturnem kruhu tudi za kmečke množice. Prav zato se lahko ponašam, da je bil moj prijatelj – z menoj kot enim preprostih samorastnikov s kmetov. Zato sem v te spomine tudi vključil srečanje v uredništvu Kmečkega glasa. Ko so Ludvika končno spustili iz ječe kot kaznovano žrtev dahavskih procesov, je bila prostost zanj vse prej kot »zlata«. Niso ga zaposlili, kaj šele, da bi mu dali odškodnino. In tako je prišel iskat kruha h Kmečkemu glasu, in ni mu bilo pod častjo. Kaj prida mu nisem mogel pomagati, kar me še zmerom boli. Nisem imel nobenega oblastniškega vpliva. Na srečo ali nesrečo so ga vpregli pri Mladinski knjigi kot prevajalca zbranih spisov sicer uradno zaničevanega Karla Maya. Morda je tudi to zanimivo za groteskno usodo Ludvika Mrzela in literarno zgodovino. Založbe se namreč niso zanimale za Mrzelova še neobjavljena dela, kaj šele, da bi izdale njegove zbrane stvaritve. Toda grotesk še ni konec. Zakaj bi ne bilo mogoče, da bi končno nekdo »odkril« tudi Ludvika Mrzela?! Upam, da bo to odkrivanje srečnejše od mojega. Nekako stopam iz sence usodnega življenja Ludvika Mrzela in naj mi bo oproščeno, da sem toliko govoril o sebi. Morda pa je to vendarle upravičeno, saj sta Mrzelova in moja literarna usoda nekako čudno, groteskno povezani.

Kot sem dejal, sem v spominih na Ludvika Mrzela veliko govoril o sebi. Lahko bi še dodal, da živim predolgo, ko je toliko naših velikih mož že zdavnaj za zmerom utihnilo. Sam sem si napisal *Epitalf*, ki ga tu prilagam; oprostite mi to neskromnost.

*To nisem jaz, kar tu trohni, »počiva«:
pepel je tu ostal, kar ni zgorelo,
a ni to vse, kar je nekoč živelu,
semena ni sprejela le ta njiva;*

*drugje, ne tu, poslej moj plamen išči:
med delom, sredi pesmi in nemira –
morda še moja pesem pot utira –
med ognjem, ne pepelom, me poišči!*

*Da človek bil samo sem, ne pozabi!
Zares človeka sonce k sebi vabi,
a nase zemlja ga samo priklene;*

*a kar me s soncem veže, še ostane,
ko vse zvrstijo se v življenju rane –
v nestrpno hrepenenje se požene.*

Ob koncu tega pisanja me vznemirja vprašanje, kako neki bi ga sprejel in presodil Ludvik. Morda bi ga ocenil kot neskromno. Ne morem se opravičevati s svojo literarno prtljago, pa tudi, koga bi utegnilo še zanimati, da sem neznan pesnik, ki je pri nas morda napisal največ sonetov in tri vence sonetnih vencev. Tretji venec vencev, ki nosi naslov Seme vneme, iz let naše obnove, je bil posvečen mladinskim delovnim brigadam in junakom dela. Doletela ga je enaka usoda kot večino mojih sonetnih vencev (okrog 60) in drugih pesmi: obležal je med mojimi arhiviranimi papirji. Ludvik bi se najbrže strinjal z mojim mnenjem, da je tako kar prav, saj ni, da bi z vso to pisarijo dvigal prah, kakor se je zgodilo ob odkritju prvih dveh vencev sonetnih vencev. (*France Slokan, Groteskna igra usode, Habent sua fata libelli, Borec, 43, 1991, str. 450–459.*)

Avtor neznan

O, ni vse kruh...

243

*O, ni vse kruh in služba, mastna plača,
veliko več je vredna domovina,
če hladna te sprejela je tujina,
kaj ti pomaga zidana palača.*

*In kruh, ki ti ga reže tuja roka,
igrača pač zadovolji otroka
izgnanec misli samo eno: DOMOVINA,
kdaj spet sprejela svojega boš sina?*

*Kdaj spet pozdravim vas slovenske gore?
In se poklonil Triglávski veličini
lepoti naši v svobodni domovini?*

*Takrat bo moja duša spet vesela;
hvaležna vsem veselo pesem bo zapela
in našla pot bo v nove zarje!*

Ivana Nelc Strle

(1908–1987)

244

Vaše pismo sem prejela, ko mi je mož ležal na mrtvaškem odru. Nisem se mogla takoj zbrati k pisanju. Zdaj, če bom mogla, se bom potrudila. Na stroj ne znam pisati, drugega pa tudi ne bom prosila, mogoče bi se mi smejal. Pisala bom toliko čitljivo, da boste lahko brali. Če bi želeli kako pojasnilo, vam rade volje ustrezem. Priložila sem tudi nekaj risb, saj rada rišem, čeprav mi večina zgori. Opisala bom doživljanje moje družine.

Prvi partizani pri nas so bili že leta 1941 v gozdu Smrekovce.

Imeli smo gostilno na Spodnjih Poljanah, k nam so hodili iz bližnjih vasi poslušat radijske oddaje. Takrat so bili radijski aparati redki in dragi, kar po pet tisoč dinarjev. Večer pred napadom na Lož je večja patrolja karabinjerjev in vojakov vdrla v hišo. Ko sem jih zagledala, sem opozorila goste, da so poskakali skozi okna in tako niso nikogar dobili. V kuhinji je bilo nekaj vaških fantov. Ukazali so jim, da odnesejo radio na karabinjersko postajo v Babno polje, mojemu možu in meni pa, da naj prideva drugi dan na zagovor.

Karola Štaberja (?) so za tri dni zaprli, ker je priznal, da je klobuk, ki so ga našli v gostinski sobi, njegov. Mojega moža in mene so obtožili, da posluša sovražne postaje, zaplenili so nama radio in za dvajset dni zaprli gostilno. Ko sva se izpuščena vračala proti domu, sva slišala pokanje iz Loža. Partizani so iznenadili Italijane, odpeljali oficirja v Smrekovce in ga kmalu izpustili. Ob napadu je bilo nekaj partizanov pobitih in ranjenih. Poskrili so jih na Knežni njivi. Prišli so tudi v našo vas in terenec Janez jih je razdelil po hišah. Pri nas smo jih sprejeli sedem in so z nami jedli štirinajst dni. Po dolini so začeli šušljati, da imamo na Poljanah partizane. Na pošto je prišlo pismo, naslovljeno na partizansko komando Poljane. Poštarica je pismo skrila, ker je bila pošta pod cenzuro. Vaščani s Poljan so zgradili partizanom barako v gozdu, da so se izselili iz vasi. Z živežem smo jih podpirali, tudi po dolini so ga zbirali. Med partizani sta bila tudi dva Francoza. Tovariš Popit je pobegnil iz zapora v Ložu in prišel k nam. Pripeljala sta ga dva vaščana.

V gostilni so se partizani z bombami za pasom pomešali med goste in plesali z dekleti. Prišlo je tudi nekaj deklet iz doline, pri sosedu Urhu so šivale za partizane, hranili so jih Urhovi. V marcu 1942 je pribežalo več ljudi iz doline, češ da se bližajo večje kolone Italijanov. Bilo je nekaj centimentrov snega, ki je bil ves v stopinjah. Stari Okoliš je šel pogledat na konec vasi in videl Italijane, ki so obkoljevali vas. Opozoril je ljudi, da so se zadnji hip umaknili iz vasi v gozd.

Ko so prišli v vas, so ustrelili psa, ki je lajal, ko so stikali po hišah. Tudi v hiši številka 7. Ta je bila last našega starega očeta, mojega tasta, in pod hišo je imel večjo klet, v katero smo tudi sosedje nosili živež, da bi se nam ohranil. Odkrili so jo in jo izropali ter požgali. To je bila prva hiša, ki je zgorela v Loški dolini. Časopis pa je poročal, da so našli partizanski magazin. Starša sta se preselila k nam. Zdaj nas je bilo enajst domačih, gospodinjska pomočnica in dekle iz Prezida, ki se je skrivala, ker so bili njeni bratje pri partizanih. Prišla je tudi sestra mojega moža s petero članov in tako nas je bilo sedemnajst.

Partizani so imeli v vasi sestanke, ustanovili so Osvobodilno fronto, in ker vas ni bila velika, je imel skoraj vsak vaščan svojo funkcijo.

Meseca avgusta 1942 je bila velika ofenziva. Naj še omenim, da so partizani

predlagali, da živež odpeljemo v gozd in si zgradimo barake v gozdu. Iz Žagarjeve in Kovačeve tovarne so napeljali desk in zgradili barake. Avgusta 1942 so Italijani prečesali ves gozd, požgali barake, partizani pa so se umaknili, kamor so se mogli.

Italijani so pobrali iz vasi vse moške, jih zaprli in jih izbrali ene za talce, ene za internacijo, eni pa so bili oproščeni. Ustanovili so belo gardo.

Iz doline je bilo pobitih več kot tristo ljudi. Tudi naša družina je bila prizadeta, saj so mi ubili dva brata in može treh moževih sester. V Babnem polju so postrelili sedem koscev. Domači teden dni niso vedeli zanje in so mislili, da so jih odpeljali v internacijo. Iz doline je bilo veliko ljudi odpeljanih v internacijo.

Več družin je bilo, ki so imele partizana in belogardista. V vsaki vasi so zagoreli domovi partizanov, Babna polica, Gornje Poljane in Spodnje Poljane so v celoti požgali. Ljudje so bili zbegani in preplašeni. Spominjam se 15. avgusta. V Viševku je bila maša, v mrtvašnici je ležalo več talcev, ljudje so jokali v cerkvi in pred cerkvijo, da ni bilo slišati duhovnika, ki je pridigal, naj se poboljšajo.

Ko je bila že skoraj vsa dolina požgana, so nekega jutra prišli na Poljane. Poveljnik je imel v roki listič z zapisanimi imeni: Franc Škrbec, Franc Levec, Janez Strle, Franc Strle. Mojega moža sta stražila dva vojaka. Ukazali so nam, da ne smemo nič odnesti iz hiše. Vojaki so obrnili puške in razbili okenske šipe, iz skednja so prinesli slame, jo polili z bencinom, na oknih so visele zavese in plapolale v ognjenem pišu skozi okno, na oknih pa so umirale rože... Imeli smo šest otrok, starejši je bil star devet let, mlajša dva (dvojčka) pa eno leto. Otroci so jokali ob očetu in z dvignjenimi rokami prosili, naj nam pustijo ateka. Oči je dal sinu iz žepa uro in verižico, ki mu jo je Italijan vzel iz rok. Ko je bilo vse požgano, so zgnali skupaj živino iz vse vasi. Vaščani so imeli vsi lepe vole in krave, sosedu so vzeli tudi prašiča, tako da je bila kar lepa čreda. S seboj so vzeli soseda Urha Levca in mojega moža Franca Strleta, po domače Knavsa, in se uvrstili v sprevod. Spredaj je bila čreda živine, na nosilih so nesli prašiča, za tem so šli Italijani z bisagami čez ramo, z vsem, kar so nakradli. Za njimi sta hodili dve obupani družini, noseča soseda s štirimi otroki in jaz s šestimi. V Vrhniki smo se ustavili. Mož mi je vzel iz naročja enega od dvojčkov. Tudi Italijanu se je milo storilo, da mu je zdrknila solza.

V Vrhniki je bil od Italijanov pooblaščen vaščan, ki je zagovarjal Urha in mojega moža. Dobila sta legitimacijo in spustili so ju. Jaz sem odšla z otroki na moj rojstni dom, ker sem bila na Poljane priženjena. Čeprav smo ostali brez vsega, smo bili srečni, da smo ostali živi. Ko smo šli pogledat domači dom, se je hiša še kadila, z drevja so visela pečena jabolka. Nabrali smo jih za večerjo. Utrujeni smo legli pod drevesa. Zbudil nas je jutranji hlad in zagledali smo se v razdejanje.

Leto stara dvojčka sta ostala brez postelje in brez plenice in tudi krave nismo imeli, da bi jima namolzla mleka. Nad kuhinjo in polovico veže je bil še strop brez oken in vrat. Na hitro smo ga pokrili z deskami in se stisnili pod požganino. Sosed Urh se je vselil v vaško kapelico, kuhali so v požgani kuhinji. In kadar je padal dež, je stara mati z otroci čepela pod mizo.

Ostali smo še toliko časa, da smo pospravili pridelke z njiv in si poiskali stanovanje v dolini. Grofica v Hoči vasi nam je dala sobo in kuhinjo. Sosed Urh jo je tudi prosil za stanovanje. Dala mu je sobo, z nami pa naj bi delil kuhinjo. Nas je bilo devet, soseda je rodila petega otroka, to se pravi sedemnajst ljudi v eni kuhinji. Življenje je bilo nevzdržno. Poiskali smo si stanovanje v Pudobu. V hišici, v kateri je živel mati s sinom, ki so ga ubili Italijani. Mati je bila stara osemdeset let, bila je Primorka in je kot mlada služila v Trstu. Znala je dobro italijansko in je Italijane zmerjala z najgršimi psovki. Odpeljali so jo v internacijo. Po italijanski kapitulaciji se je vrnila bolna in je kmalu umrla.

Bili smo brez pohištva. Nikomur se nismo smilili. Beli so nam privoščili hudino. In večkrat smo slišali očitek, da smo Poljanci redili partizane. (Pohištvo smo si pripravili šele leta 1948, do takrat smo si nekaj starega sposodili.) Takrat sem spoznala

gorje revežev. Hodili smo sedem kilometrov daleč obdelovat zemljo. Večkrat je pokalo, krogle so zadevale hišo in padale zraven nje. Leta 1943 je šel mož k partizanom in ostala sem sama z otroki. V gozd so šle cele družine z majhnimi otroki, večkrat so morali bežati pred hajkami.

V Nadlesku so z udarniškim delom uredili letališče, od koder so prepeljavali ranjence v Bari. Amerikanci pa so dostavljali obleko in živež. Veliko je bilo odvrženega orožja, poškodovano se je več otrok. Bili smo brez trgovin in soli. Imeli smo partizanski denar. V tej hiši, v kateri smo sedaj, je bila partizanska trgovina, prodajali so suhe gobe in tobak v listih.

246

Zapisala sem to, kar mi je ostalo v spominu o raznih dogodkih, ki smo jih doživljali mi in druge družine. Vsaka družina bi lahko napisala knjigo spominov, ki bodo žal ostali največ v ustnem izročilu.

Sedaj pa še odgovor na vprašanja.

Pesmi sem pisala od svojega sedemnajstega leta. Največ prijateljicam v spominsko knjigo, z začetnimi črkami imena in priimka, nekaj pesmi se ni ohranilo. Če sem si dopisovala s kakšnim fantom, sem mu napisala kratek verz. Nihče me ni nagovoril, nisem tekmovala, to je bila moja notranja nuja – morala sem pisati. Kadar sem imela kako posebno občutje, sem ga opisala v pesmi. Pesmi nisem hranila, veliko sem jih sežgala, tudi spominjam se ne, kaj sem pisala, od tega je minilo že več kot petdeset let. Prav rada bi videla zdaj tiste pesmi, ki sem jih spesnila v dobi mladosti, veselja in ljubezni.

Naredila sem osnovno šolo, učilo me je življenje. Pred dvajsetimi leti sem poslala štiri pesmi na vpogled na Akademijo znanosti in umetnosti v Ljubljani. Odgovor mi je poslal Lojze Krakar, me je kar dobro ocenil. Nisem se mu niti zahvalila, kar ni lepo od mene.

Pesmi nisem dala nikomur v popravilo, ker potem ne bi bile moje. Nisem posnemala nobenega pesnika, tako da bi kradla njegove misli. Nisem se hvalila s svojimi pesmimi. Živim med preprostimi kmečkimi ljudmi. Če bi jim o tem pripovedovala, bi se mi smejali. Tudi možu in sinovom jih nisem prebrala, ker bi me imali za prismojeno in tudi hčere niso kazale nobenega navdušenja za moje pesmi. Nekaj krajših odlomkov sem poslala na Kmečki glas in so jih objavili. Za neko novo leto sem jih poslala iz začetnih črk (vsem bralcem Kmečkega glasa srečno novo leto) daljšo pesem, ki je bila podpisana s pravim imenom; le pod nekatere pesmi sem se podpisala Notranjka. Leta 1952 je za osmi marec deklamirala mojo pesem moja hčerka v osnovni šoli. Pesem Moji mamici za 8. marec je bila spesnjena iz začetnih črk. Dve drugi pesmi sta deklamirala dečka v osnovni šoli Iga vas.

Zdaj ne pišem, ker nisem razpoložena za to, ne čutim več potrebe, saj bom stara sedeminsedemdeset let. Od leta 1930, ko sem se poročila, do leta 1942 nisem skoraj nič pisala. V tem času sem rodila šest otrok, imela sem še zasebno gostilno. Bila sem preveč zaposlena in utrujena, da bi mislila na pesmi. Leta 1942 smo bili požgani. Vse dogajanje sem opisala v pesmih, želela sem si, da bi se ohranilo. Pobili so mi brate, kar me je hudo prizadelo, in tudi to sem opisala v pesmi.

Vse to gradivo, ki vam ga pošiljam, lahko objavite v celoti, kar me bo veselilo. Lep pozdrav!

Ivana Strle

Požgan dom

247

*V prijazni vasici na Dolnjih Poljanah
je domek naš stal.
Najlepši bil v vasi,
v njem peli so vaši
mladostni glasovi,
ki krijejo premnoge grobovi.
Na oknih v lončkih cvetke so rasle,
da s cvetjem svojim so dom naš okras'le.*

*Nekega jutra nič hudga sluteč
prišli v vas so Italijani besneči,
za štiri priimke so v vasi sprašvali,
med njimi tudi nas so imenovali.
Prosili, rotili, ječali,
njih srca pa nismo nič omehčali.*

*Najprvo po šipah so tolkli s kopiti,
vse moralo prednje se je zdrobiti,
kar ni doseglo puške kopito,
so v gornje metali kamenje srdito.*

*Slame iz skednja so v hišo nanесли,
v vsaki jo sobi bilo je en kup,
z bencinom polili, da bolj bi gorelo,
nič v srca jim segal ni naš obup.*

*Smo v hišo stopili, da kaj bi rešili.
Ničesar ven vzeti, je bilo povelje,
naše trpljenje njim blo je v veselje.*

*Kaditi začelo, prasketalo, bobnelo.
Kot okameneli smo zastrmeli,
solz nič več ni bilo,
le blazno smo gledali početje vse to,
zavese na oknih so plapolale,
v slovo nam mahale
in cvetke na oknih umirale so.
Ko bilo vse je končano in vse že požgano,
može so odgnali in vso nam živino.*

*Za njimi jokali smo s celo družino.
Pri hiši imeli dvojčka smo mala,
kar oba v naročje sem dala.
Čuden sprevod se je črez hosto pomikal,
živino so gnali, prašiče nesli,
polne bisage, kar so nakradli,
moža in Urha, mojga soseda.
Za njimi obupana šla je družina,
soseda noseča, z njo štirje otroci,
naši pa štirje in dva še na roki.*

*V Vrhniki se sprevod je ustavil,
približala možu sem se z otroki,
enga od dvojčkov sem možu odložila,
poveljniku solza z oči se stočila.
Vsi smo jokali, prosili, prosili,
da so očeta nam izpustili.*

*Kakor pijani domov se vrnili,
hišo še vso smo kadečo dobili.
Kje bomo spali, je otroke skrbelo,
kje so zibelke za mala otroka,
oh, v kaj naj zavijem jih? Srce mi poka.
Kje bo pa mleko, saj nimamo krave,
lačni smo, mama, kaj jesti boš dala,
pečenih smo jabolk po drevju nabrali,
si glad utešili, pod drevjem zaspali.
Ko jutranji hlad nas je iz spanja prebudil,
počasi spomin se nam je obudil.
Saj niso ble sanje, je prava resnica,
saj nimamo doma, pepela kopica,
zidovje štrleče, srce nam trepeče.
V uteho nam to je, da smo živi ostali,
ker hiša požgana se dá obnoviti,
v življenje človeka pa ne prebuditi.*

Lev Svetek

(1914)

Oglašam se na Vaš izziv avtorjem slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva v letih 1941–1945, čeprav sem nekako pred petnajstimi leti že prispeval podobno sporočilo o svojem udejstvovanju na tem področju v času narodnoosvobodilnega boja. Hkrati naj vam citiram nekaj publikacij, ki so spregovorile o tem mojem udejstvovanju o priliki moje letošnje sedemdesetletnice, in sicer Obzornik Prešernove družbe, št. 4/84, kjer je orisal to moje delo prof. Stanko Janež, potem revijo TV-15, Naš tovariš, z dne 21. maja 1984, s podobnim orisom Dušana Mevlje iz Maribora in morda še revijo Naš delavec, št. 5/84, kjer je orisan moj celotni življenjski tek.

Ker vsebuje vaš vprašalnik nekaj novih momentov, naj kljub temu na kratko odgovorim na posamezne točke, s tem da bi se, če bi bilo potrebno, o priliki kot Ljubljčan tudi osebno pogovoril z Vami in s tem obnovil kontakt, ki sva ga imela že pred (tolikimi) leti.

K pesnikovanju med narodnoosvobodilno vojno me je silila notranja nuja, kar sem opisal že v pojasnilu iz leta 1969. To velja predvsem za moji pesniški zbirki Partizanske pesmi iz leta 1943 in Pesmi iz Rezije in Slovenske Benečije iz leta 1944. Tretji cikel otroških pesmi iz začetka leta 1945 pa je delno nastal vendarle na pobudo tedanjega kulturnoprosvetnega centra 9. korpusa na Primorskem, še posebej njegovega člana Maksa Pirnika, ki je moje pesmi sproti uglasbil.

Svoje pesmi sem sproti recitiral sam ali pa so jih moji tovariši na mitingih, bodisi kulturniške skupine Ljubljanske brigade v Gorskem Kotarju jeseni in pozimi 1943 oziroma v okviru kulturno-propagandne skupine 9. korpusa na Primorskem, predvsem v Beneški Sloveniji in Reziji, spomladi, poleti in delno jeseni 1944. Vodilni vojaški in politični funkcionarji so se pohvalno izražali o teh pesmih, saj so, predvsem v Reziji in Beneški Sloveniji vplivale na kulturno in predvsem nacionalno zavest tamkajšnjih ljudi.

Pesmi sem objavljial tako s pravim, kakor tudi ilegalnim imenom 'Zorin'. To ime sem si izbral že v okupirani Ljubljani, posnel pa sem ga po istoimenskem romanu svojega starega strica Josipa Stritarja.

Pred vojno sem »zagrešil« samo nekaj petošolskih pesniških poskusov. Če ne bi bilo vojne, gotovo ne bi pisal pesmi, saj je tisti čas navdihoval tako mene samega, kakor tudi nešteto mojih partizanskih tovarišev k temu načinu izpovedovanja stisk in občutij tistega velikega časa.

Sedaj pesmi ne pišem več, pač pa o priliki partizanske spomine. Predvsem so mi pri srcu kot nekdanjemu, pa tudi še sedanjemu planincu spomini na partizanska doživetja v gorah, ki sem jih utegnil obiskati tudi v tistih časih, predvsem na Primorskem in v Beneški Sloveniji (Matajur, Beneški Jalovec, Krn, Kanin in celo Triglav). O teh obiskih naših gora v času narodnoosvobodilne vojne in njih ponovitvi po vojni sem napisal kakih dvanajst člankov v Planinskem vestniku, ki bodo izšli čez kako leto dni v založbi Tržaškega tiska, ki je pokazal zanje izjemno zanimanje. Občasno sodelujem s svojimi spomini tudi v RTV Ljubljana, tako v oddaji Še pomnite, tovariši in drugih.

Od partizanskih pesmi se mi zdi najbolj pomembna *Grob na Matajurju*, napisana pod samim vrhom »beneškega kralja gora« Matajurja ob odkritju groba neznanega padlega partizana.

*O, Matajur, beneški Doberdob!
Ko hodil sem po tihih senožetih,
razgrnjenih preko pobočij tvojih,
sem tam uzrl skrit, samotni grob.*

*Preprost lesen je križ vanj zasajen,
surovo iztesan in brez napisa,
na grobu lučka ne gori nobena,
le trnjev venec nanj je položen.*

*Ko drugi narodi zgradili so
vojakom padlim krasne spomenike,
postavili orjaške mavzoleje
in s slavospevi jih slavili so –*

*– počivaš ti, neznani partizan,
samoten na planinski košenici,
le veter te jesenski obiskuje,
ko diš njegov zaveje prek poljan.*

*O, Matajur, beneških kralj gora!
Sovražim te in ljubim te obenem,
ti večna priča žrtev in trpljenja
in silnega hotenja in želja,*

*ki krije jih ta nemi, tihi grob
brez rož, brez spomenika, brez zelenja,
vendar glasnik nam novega življenja
in porok novih, lepših, boljših dob!²*

Morda še dvoje takšnih: Prijatelju, napisana padlemu prijatelju iz mladih dni dr. Sami Lovšetu ob njegovem grobu na Laznah nad primorskimi Lokvami, ter Rdeče rože, napisane v spomin trem padlim partizanom v Gorskem Kotarju na Hrvaškem v začetku leta 1944.

Tudi sicer so bile moje pesmi odraz globljih notranjih in zunanjih doživetij, tako ob pohodu brigade v snežnem viharju, ob božičnem večeru na Ravni gori 1943, ob silvestrovem prav tam leta 1943; sicer pa je ves moj ciklus pesmi iz Režije in Beneške Slovenije razpoloženski, saj riše prizore iz težavnega življenja Beneških Slovencev in Režijanov v tistem času.

¹ Dr. Lev Svetek-Zorin, Pri svojih na svojem, Trst, 1987.

² Prav tam, str. 135.

Ivan Šepetavc

(1912)

Prejel sem vaše vabilo za ponovno poročanje o tem, zakaj sem pisal pesmi med narodnoosvobodilnim bojem. Z veseljem vam bom po možnosti čim bolj natančno opisal vse, kar vas zanima. Potrudil se bom, da se bom čim bolj približal resničnosti, kajti vedeti je treba, da je čas, o katerem je govor, že dokaj odmaknjen in marsikaj je v mojem spominu že precej zbledelo. Zato se na primer danes ne morem z zanesljivostjo spomniti vseh datumov in tudi imen ter nekaterih okoliščin. S tem pa ne mislim reči, da moj spomin peša, to je le delno res, sicer se pa še dobro spominjam marsikaterih reči, ki so odločilno vplivale na moj potek življenja in dela, pa tudi pisanja pesmi. Sicer ne vem, kaj si je prof. Božičeva zabeležila in kaj je izpustila, pa nič ne de, bolje dvakrat kot nobenkrat.

Vsakdo je pisal po mojem mnenju kot patriot in revolucionar in šele v drugi vrsti kot ljudski pesnik – amater. Mislim, da bi takšno branje bilo za vse, ki so to vojno preživeli, zelo zanimivo, še posebno, če bi vam uspelo zbrati dovolj prispevkov iz vse Slovenije, saj je vsakdo pisal o dogodkih v svojem kraju, kjer je tedaj živel. To pisanje je moral med vojno seveda skrivati in ga je šele po vojni lahko komu pokazal, med vojno pa le svojemu najbližjemu političnemu sodelavcu, kot npr. jaz bratu Slavku Laniškemu, predvojnemu revolucionarju in komunistu na Ježici pri Ljubljani. Torej me veseli ta vaša pobuda o objavi pesmi medvojnih aktivistov pesnikov in vam moje sestavke dajem na razpolago in vas pooblašчам, da jih lahko objavite. O podrobnostih pa bi se še pogovorili kasneje. Nekaj bi še rad pripomnil. Menim, da nihče od nas, ki je pisal med vojno, ni pisal po naključju. Pisanje o vojnih dogodkih je bilo del aktivističnega dela in le izjemoma zgolj navdihnjenje posameznikov.

Rojen sem bil dne 24. aprila 1912 v Globokem pri Brežicah kot sin maloposestnika. Moj oče je bil napreden in komunistično usmerjen in je tako usmerjal tudi nas otroke. Moj oče je imel svoje prednike v Ukrajini, medtem ko je moja mama imela očeta, ki je bil nekje iz okolice Ljubljane in se je pisal Lajevec. Moja mama je zelo rada pela, pa je tudi nas otroke navduševala za petje. Rada je imela pesmi in nas je učila pesmi na pamet. Tako se je v nas prebujal smisel in ljubezen do pesmi in pesnikov. Vendar pa se nihče od nas razen mene ni poskušal v pesnikovanju. Jaz pa sem že v osnovni šoli napisal nekaj verzov. Kasneje sem napisal še več verzov, pisal pa sem tudi krajše zgodbe iz resničnega življenja. Tako da ni slučajno, da sem se tudi med vojno lotil pisanja pesmi.

Ker pa sem bil politično povezan kot aktivist z mojim bratom Slavkom, ki je že v Ljubljani pri Vzajemnosti deloval kot komunist, član Komunistične partije, je v to delo pritegnil tudi mene. Zbirali smo se pri Andreju Kumru, Očku, znanem revolucionarju, sodelovala pa sva z brati Ravbarji, Cenetom Stuparjem, Slavkom in Vilkom Šlandrom ter Zidanškom. Brat Slavko je bil določen za političnega delavca na terenu Kozjanskega odreda, kjer je bil tudi bratranec Andi, komandant bataljona, jaz pa sem bil za povezavo s Savinjsko dolino. Tako sem živel v Celju in tam sem tudi pričel pisati. Pri mojem aktivističnem delu je nanoslo, da sem bil velikokrat v kritičnem položaju, bil sem zraven, ko so prignali v Celje Tončko Čeč in tovariše, nadalje sem bil v Pišecah pri pokopališču, ko so tam streljali talce, in končno sem bil tudi na Frankolovem, ko so tam obešali sto talcev. To so bili pretresljivi momenti in začutil

sem, da je moja dolžnost, da o tem pišem. Dogovorila sva se z bratom, pokazal sem mu nekaj verzov in on mi je svetoval, naj nadaljujem.

Lahko bi rekel, da me je k pisanju gnala neka notranja nuja, tesno povezana s propagandno dejavnostjo, in pa želja, da ostanejo važna zgodovinska dogajanja zapisana kot dokument, ko ni bilo nobenega jamstva, kdo bo v tej vojni ostal živ in kdo ne. Pisanje sem skrival v mojem stanovanju na Polilah pri Belaju oziroma Stantetu, ko pa sem odšel k partizanom, sem zakopal kopije pri Belajevem hlevu in sem jih po vojni tam spet odkopal. Seveda nisem pisal samo o vojnih dogodkih.

252 Po vojni pa sem se usmeril na satiro in sem sodeloval in še sodelujem pri Pavlihi. Deloval pa sem pri raznih lokalnih listih, stenskih časopisih, pri Anteni, Pomurskem tisku, Nedeljskem in drugih. Pisal sem aktualne politične razprave, pesmi, satiro in tudi kakšne balade sem se lotil pisati. Ker pa nisem imel visoke izobrazbe in sem zato imel težave s slovenščino, sem nosil moje pesmi v korekturo pisatelju Franu Rošu v Celju. Žal se to vedno ni obneslo, ne zaradi slovenščine, ampak zaradi stila in rim. Sodeloval sem v Celju z znanim komponistom in mu pomagal pri pisanju verzov. Moji sodelavci v Ljubljani so me spoznali s pesnikom Otonom Župančičem, ki sem ga jaz posebno cenil. V pogovoru z njim sem čutil, da mi želi pomagati in me priporočiti Jušu Kozaku glede štipendije, da bi lahko nadaljeval študij in pa tudi pisanje pesmi, saj je ocenil, da imam nekaj talenta, le da bi se moral lotevati zahtevnejših tem in pa pisati predvsem bolj optimistično. To pa bi lahko dosegel s študijem. Jaz sem to odklonil, ker sem si takrat, tista prva leta po vojni, ustvaril družino, ki pa jo je bilo treba preživljati, štipendija pa za to ne bi zadostovala.

Najprej nisem želel, da moje pesmi pridejo v javnost, saj sem sklepal, da so za objavo prešibke, sem pa želel, da postanejo zgodovinski dokument o dogajanjih med drugo svetovno vojno v kraju, kjer sem živel. Pesmi nisem nikomur kazal, toda ko sem začel v kolektivih pisati razna posvetila, sem dobival naročila za pisanje in z mojimi vrsticami so bili zadovoljni, kar mi je bilo v zadoščenje, da se nisem trudil zaman. Nihče se iz mojega pisanja ni norčeval ali posmehoval, res pa je, da je vsakdo bil nekoliko začuden, da se ukvarjam s pesnikovanjem. Tudi Oton Župančič se je čudil. Povedal sem mu, da čutim nekakšno notranje nagnjenje k pisanju iz ljubezni do pesmi. Ko sem odhajal k partizanom, sem znal vse borbene pesmi na pamet, zato me je komisar postavil za kulturnika Zidanškove brigade. Tudi komisar je ugotovil, da imam smisel za opisovanje popotovanj in pisanja verzov, zato mi je priskrbel papir in svinčnik in me zadolžil, naj pišem o brigadi. Pisal sem, in to pisanje je nekje v muzeju ali v Savinjski dolini ali v Celju. Komisar je bil zadovoljen s tem, kaj in kako sem opisal naše pohode, boje, premike ponoči in podobno. Kot partizan sem se podpisoval z Ivo, sicer pa sem se podpisoval s sufler, kar bi pomenilo šepetalec ali Šepetavc, kot je moj priimek.

Vprašanje pa je, in to zelo umestno, če bi pisal pesmi, če ne bi bilo vojne. Ne bi!

Kot posebno doživetje pred vojno lahko omenim srečanje s Titovo mamo, ko sem ji ponudil umetniško sliko v prodajo, pa mi je rekla: »Pa zakaj ste to sliko ponudili ravno meni. Moj sin ne mara takih slik (sin: Josip Broz). Slika je namreč predstavljala Marijo z otrokom (Jezuščkom). Ali veste kdo smo mi? Mi smo Brozovi. Vsi nas poznajo, po mojem sinu. Ko sem ji rekel, da bi želel govoriti z njenim sinom, mi je odvrnila, da to ni mogoče, ker da je trenutno v tujini. Po vojni so se stvari tako razvijale, da je moja mama bila prijateljica tovarišice Majerjeve z Vinogradske ceste, kjer je delal Josip Broz Tito. Ta hiša v Vinogradski ulici je zdaj zgodovinski muzej, lastnica pa živi v Berlinu.

Kot najbolj pretresljiv dogodek med vojno, katerega sem opisal v pesmi, pa je bil obešanje talcev na Frankolovem, kjer sem se znašel pri izvrševanju moje aktivistične akcije. Nemci so pripeljali več kamionov talcev iz Celjskega zapora. To so bili izmučeni in pretepeni ljudje, ki so komaj še kazali znake življenja. Nemški vojaki so stali ob strani kot straža, talce pa sta obešala dva ustaša v civilu. S kamiona sta jih vlekla do

jabolčnih dreves ob cesti, tam pa jih obešala po vejah na vrvi. Ko je vrvi zmanjkalo, sta jim zadirala mesarske kavlje v vrat pod brado in jih nato obesila, kot obesijo mesarji meso v mesnici. To je bilo najbolj grozen prizor, kako sta obešala žive ljudi na mesarske kavlje. Uspelo se mi je izvleči slučajno, ker je eden bil še toliko pri moči, da je skušal pobegniti¹, na mojo srečo proč od kraja, kjer sem bil jaz. Streljali so za njim in ga ubili, jaz pa sem to izkoristil in se umaknil proti Vojniku.

Bilo pa je še več napetih dogodkov:

Trikrat so me ujeli na terenu v Pišecah oziroma Globokem, me zaprli in vedno se mi je posrečilo preliščiti stražo in pobegniti.

Bilo je mučno videti mučeno Tončko Čeč, uradno heroino, ki je vzklikala Živela Jugoslavija, in kako so streljali talce v Pišecah, kjer je bil vmes celo neki slaboumen fant. Tudi tega reveža so ustrelili. Streljali pa so jih tako, da so jim v trebuh in hrbet zadrli kole iz vinograda, potem pa toliko časa streljali, da so prestrelili kole. Na tla so popadali popolnoma izmaličeni talci. Ležal sem v travi skrit v bližini in preživil težke trenutke.

Spominjam se, ko so v Globokem postavili prvomajsko smreko. Na smreko pa so dali tudi nemški napis. Prišel sem in rekel, da nemški napis ne sodi k našemu delovnemu prazniku. Ponoči niso odstranili le napisa, ampak celo smreko. Spominjam se, kako sem vohunil pri gestapu v Brežicah in tam zvedel, kdaj bo preseljevanje iz Posavja. Obvestil sem o tem Ureka, sam pa sem se umaknil v Celje. Ko pa sem se mudil v Brežicah, me je ustavil policaj in me vprašal, če znam delati. Potem me je odvedel v občinsko hišo, odkoder so nosili pohištvo. Policaju, ki me je stražil, sem rekel, da sam ne zmorem premakniti omare in da naj mi jo pomaga prijeti od zadaj. Pa sem z vso močjo potisnil omaro nanj, tako da se je zagozdila med vrati, policaj je ostal v sobi, jaz pa zunaj. Razbil sem pohištvo, ki je bilo zunaj, uničil vse akte, nato pa pobegnil.

Napeto je bilo tudi, ko sva z bratom transportirala na kolesih municijo v zabojih sredi Celja. Ker se je že mračilo, naju je ustavil policaj. Z bratom sva že držala za pištoli, ki sva ju imela v žepu, ko je policaj rekel: »Wo haben sie Licht?« Brat je izvlekel baterijo in policaj naju je pustil dalje, čeprav so bili zaboji na prtljažniku sumljivi in so sumljivo ropotali.

V zvezi z mojim pesnikovanjem naj omenim dogodek, ko sem neko nevesto želel razveseliti s posvetilom in ji k darilu napisal še majhno pesmico. Toda kako sem bil presenečen, ko je Marija, namesto da bi se razveselila, bridko zajokala, me obtožujoče pogledala in med jokom rekla: »Zakaj pa ste mi to napisali?« Vrstice so se končale nekako tako: »... spremlja naj te skozi vse življenje, ob tožnih dneh naj ti vedri obraz!«

Naj se tudi vam obraz ne zmrači ob tem mojem zmešanem pisanju. Lepo vas pozdravljam!

¹ Mirko Žerjav, Križem po Avstriji, Mohorjevo koledar, Celje, 1991, str. 83.

Vanek Šiftar

(1919)

254 Hvala za pismo. Ravnam se po starem pravilu – če kaj zaleži, je že pozabljeno.

To, kar imate, je po naključju prišlo. Kaj kmalu po osvoboditvi sem se srečal z mlado skojevko učiteljico Paternu (sestra dr. Paternuja), sedaj vdova Hegeduš. Ker je njen mož bil moj sovaščan, smo se srečavali, in ko je za brata zbiral preostale pesmi, zapise iz narodnoosvobodilnega boja, je prišla k meni in po oklevanju sem ji izročil, kar sem imel pri roki; morda je še kaj kje med papirji, ki so še ostali, ali nisem iskal.

Pa začnimo z vprašanji, nekoliko po drugačnem vrstnem redu.

Prvi tekst sem imel objavljen v Našem rodu kot učenec petega razreda osnovne šole na Tišini. Kdaj sem v gimnaziji napisal prvo pesem kot verzifikator, ne vem. Kot dijak sem jih največ objavil v Mladem Prekmurcu (katerega zadnji letnik, do začetka vojne, sem tudi uredil), nato še v ptujskem dijaškem listu Setev in zborniku (almanahu) Mlada setev. Po osvoboditvi je bilo nekaj objavljenega, ali zelo malo.

Sama vojna je vsekakor prispevala k vsebinski poglobitvi že predvojne družbeno-ekonomske usmeritve.

Kratke vrstice so mi bile in so še danes nekaka sprostitev tega, kar te grize, teži in dejansko sili; pozneje tudi k določeni aktivnosti. Zapišete vrstice, ko se misel, problem nekako zgosti in tudi dozori, vsekakor pa je izraz časa in nekega lastnega dozorevanja. Zaradi vsega je to osebna izpoved in nikdar nisem bil zavzet niti iniciativen, da bi te ali take vrstice posredoval ožji ali širši javnosti. Za to sem se kot novinar (davno) posluževal tej dejavnosti ustreznih izraznih sredstev in načinov.

Bodimo iskreni: nikoli nisem prenehal biti verzifikator in popisani listi so pač med drugim arhivom, neurejeni, razmetani ali marsikateri tudi izgubljeni. S tem si nikdar nisem belil glave.

Po poklicu sem pravnik in doktoriral sem iz družbenopolitičnih znanosti, zato se je moje pisanje (kolikor ga je pač), usmerjalo na ta zanimiva in tudi precej kočljiva področja, včasih tudi posamezna območja. Kak verz (če je to, kar je napisano v zaporednih kratkih stavkih, verz), je neposredno tudi povezan z omenjeno zavzetostjo, je lahko vir ali pa posledica.

Odgovor bo vsekakor krajši, ker sem že marsikaj povedal. Nihče me ni nagovarjal, nikdar nisem tekmoval na tem področju, ampak živel prizadeto sredi razgibanega življenja, sredi določenih okolij (širših in ožjih družinskih, vaških): to me je sililo k določeni izpovedi v nekem verzu, katerega izrazno moč so mi posredovali učitelji kot France Onič, Anton Ingolič in še nekateri.

Kot dijaki v literarnem društvu ptujske gimnazije (Setev) smo si »popravljali« pesmi, ali (vsaj za mene) je bilo to le občasno – za nekaj objavljenih pesmi. V okviru navedenega društva sem tudi bral na naših literarnih večerih in tudi skupno s starejšimi kot z Miškom Kranjcem itn. Bilo je napisanih nekaj poročil, ocen.

Kot dijaki smo se zaradi klerikalnih »nadrejenih« pojavljali v naprednejšem tisku večkrat pod psevdonimom, kakih posebnih »pesniških« vzrokov pa nisem nikdar imel.

Pisal sem na papir, kakršen mi je bil pri roki, predvsem v ilegali, nekatere pesmi, (če jih morem tako imenovati), sem pozneje, ko sem bil po zaporu pod strogim policijskim nadzorstvom, prepisal in take so ostale. Največ sem popravljal v spomin-skem zapisu, menda ob obletnici Kovačeve smrti. Poznal sem ga, sodeloval z njim. Ko sem kot ilegalec zapustil bolnišnico na Madžarskem, sva se poslednjič srečala v Trnju

na skednju pri Horvatovem Štefu. Snopje je bilo že pospravljeno in Štefova sestra nam je za »večerjo« prinesla prekmurske pogače – posolanke. Dolgo smo razpravljali ob akcijskih načrtih. Ker sem bil še obvezan, se nisem mogel vključiti v akcije. Njegova smrt me je v ilegali pretresla tembolj, ker je bila posledica izdaje njegovega sodelavca, člana partijskega komiteja; to je bila menda ena najtežjih v verigi šibke zavesti, kolebanja in podobno. Pozneje sem večkrat s pisano besedo reagiral, ko sem gledal in spremljal ljudi, kakšni kameleoni so postajali sicer močno diferencirani vaščani. V domači vasi je bila močna in zelo aktivna skupina kulturbunda in iz teh vrst so se rekrutirali esesovski prostovoljci; v vasi je bila močna vojaška postojanka, ki s svojim poveljniškim kadrom ni bila brez vpliva, nato skupina oportunističnih klerikalcev z izrazito protikomunistično usmeritvijo in končno manjša skupina naprednih, ali nekateri so že poleti 1941 bili obsojeni. Take razmere so budile gnev in ob določeni nemoči vplivanja na hitrejšo spremembo sem se s črkami pogovarjal s seboj in poskušal povedati, se tudi nekako izpovedati; tesnobno razpoloženje v kratkih stavkih, vezanih v neke smiselne sklope (bile naj bi po starem kitice). Kar sem napisal, nisem nikomur bral, pač pa je to bila tudi vsebina pogovorov, odprtega reagiranja.

255

Po vseh odgovorih lahko sklenem: kar sem napisal, je bil izraz časa in mojega reagiranja v procesu dozorevanja, ki je bilo hitro poslavljanje od »brezskrbne« mladosti. Kar sem napisal, tega se ne sramujem, niti se s tem nisem in se nočem kakorkoli »postavljati«. Nasmehnil bi se ob marsikateri morda posiljeni prisposodbi, besedi in še marsičem, kar je pač v teh pesmih. Sam bi se nasmehnil, morda pa bi kdo poskušal oceniti, ali sem v vseh letih do danes poskušal po svojih močeh in sposobnostih sodelovati pri spreminjanju tistega, kar me je bolelo in sem izražal.

Upam, da sva se pomenila, vsaj tako na daleč, in to iskreno. Želim Vam pomagati pri znanstvenem delu, predvsem pri ohranjanju velikega časa. Imava pa nekaj skupnega: obdelujete dragoceno bogato zapuščino ljudi, ki se prehitro poslavljaajo; jaz pa ustvarjam živ spomenik temu času. To je vrt spominov grozot druge svetovne vojne, v njem so drevesa iz pomembnih krajev narodnoosvobodilnega boja, iz velikih taborišč smrti, sredi vsega pa so Titove omorike, osebno darilo vrtu s posvetilom: Vedno med svojimi.

Pismo je namenjeno Vam, in če bi Vam kdaj moglo koristiti pri Vašem prizadevnem delu, ga pač uporabite – skromno naj bo za mene. Morda se kdaj srečava, seveda tukaj v vrtu, sredi spominov, in dopolniva, kar bi bilo potrebno. Z mnogimi dobrimi željami Vas pozdravljam!

Črtomir Šinkovec

(1914–1983)

256 Da bo bolj razumljivo, kdaj in kako sem pisal svoje partizanske pesmi, je potrebno, da na začetku nekaj povem o svojem življenju.

Rojen sem bil v vasi Vojsko pri Idriji in izhajam iz delavsko-kmečke družine. Moj rojstni kraj je, tako kot po prvi svetovni vojni vse Slovensko primorje, pripadel Italiji. To je bil hud udarec za vse Slovence, ki so trdno verovali, da bo to pot na mirovnih pogajanjih v Parizu obveljala pravica in samoodločba naroda. Slovensko primorje in Istra naj bi po tej samoodločbi pripadli matični državi, se pravi, na razvalinah razrušene Avstro-Ogrske na novo nastali Jugoslaviji.

Toda Italijani, ki so po končani prvi svetovni vojni okupirali naše kraje z belimi zastavami, se na željo ljudstva niso umaknili čez Sočo, temveč so na hitro utrdili svojo vojaško in civilno oblast ter že pred uradnim nastankom fašizma začeli zatirati in raznarodovati slovenske ljudi. Povsod so videli za italijansko državo slovensko nevarnost, začeli so pogrome, požigali kulturne domove in slovenske knjige. Povsod so uvedli italijanščino kot edini uradni jezik, poitalijančili otroške vrtce in šole. Slovenci so kmalu spoznali, da so prišli z dežja pod kap ter s strahom gledali v svojo prihodnost.

Z nastankom fašizma leta 1922 pa se je nasilje in zatiranje podeseterilo in zavzelo take meje, da so bili primorski Slovenci in istrski Hrvati najbolj neusmiljeno in kruto zatirana narodna manjšina v Evropi. Ukinili so vse slovenske šole, prepovedali vse slovenske časopise in knjige; da bi dali deželi italijanski videz, so samovoljno poitalijančevali slovenske priimke, pregnali v notranjost države vse slovenske učitelje in železničarje ter povsod namestili svoje ljudi. Kdor pa se je uprl nasilju, in teh ni bilo malo, so jih poslali v zapore in v konfinacijo.

Vse to sem doživljal kot deček in grenko občutil to naše narodno ponižanje, kajti ob zelo narodno zavednem očetu, ki me je vzgajal in mi bil vzor, sem kmalu spoznal vse bistvo fašističnega nasilja.

Še skoraj otrok sem občutil neznanski odpor in hkrati nemoč – zatiralci so bili na oblasti in v veliki večini. Toda s čimer sem se mogel, sem se boril. Čeprav se je bilo v šolskih klopih obvezno vpisati v fašistično organizacijo, tega nisem storil. V vseh petindvajsetih letih fašistične in zatiralske vladavine se nisem kljub obljubam in prisili vpisal v nobeno fašistično organizacijo. Navkljub potujčevalni šoli sem se učil materinega jezika in ljubil slovensko knjigo, ki je tudi bila povsod preganjana. Veliko sem čital, čital vse, kar mi je prišlo pod roke in se seznanil tudi z italijansko književnostjo. Tako me je že sredi tridesetih let, v letih pred vojno, notranji nagib pripeljal do tega, da sem začel izražati svoje misli in pisati prve pesmi. Te pesmi so bile sicer začetniške in še nezrele, vendar so izražale moje socialne in narodno spodbudne misli. K sreči sem se v tistem času seznanil s pisateljem Francetom Bevkom, ki je ob vseh fašističnih šikanah živel v Gorici. Postal mi je prijatelj in mentor, njemu sem tudi izročil v pregled svoje prve pesmi. Na veliko moje veselje so bile objavljene v Koledarju Goriške matice. Moje pesmi je po svojih skritih poteh pošiljal tudi čez mejo v Ljubljano. Šele po vojni sem dobil v roke otroški list Vrtec in v njem videl svoje objavljene pesmi. Izhajale so tudi v drugih listih in revijah. Pojav mojega imena v javnosti pa mi je vselej nakopal sitnosti s policijo (kvesturo). Najhuje je bilo, ko sem napisal sestavek o združenji Sloveniji, ki je prišel v roke kvesturi, in je temu sledila

hišna preiskava. Samo mladost me je rešila konfinacije. V svojem dosjeju na policiji, ki mi je prišel v roke po vojni, sem imel oznake: panslavist, antiitalijan, protifašist in komunist ter sploh tih subverziven element. Ta oznaka me je poslej spremljala in kot politično sumljivemu so mi bile zaprte vse šole.

To življenje, bolj životarjenje, se je ob šikaniranju policije nadaljevalo vse do začetka druge svetovne vojne, do napada na Jugoslavijo 6. aprila 1941. Tega dne so me odpeljali po pravem križevem potu v internacijo na Sardinijo, v neko hribovsko vas v bližini Sassarija. Napad sam na Jugoslavijo me ni preveč prizadel, zakaj vsi smo tedaj verovali, da bo Jugoslavija obračunala s fašistično Italijo in nas osvobodila. Toda hudo razočaranje je bilo, ko je Jugoslavija v kratkem času kot država razpadla in s tem tudi naše zadnje upanje. V nekem živinskem vagonu v Padovi sem po zvočniku slišal vest, da so Italijani zasedli Ljubljano, kar je bilo zame, ki nisem imel nobene zveze s svetom, kakor strela z jasnega.

Italijani so tedaj vlačili na Sardinijo vse, ki so jim bili sumljivi, ki bi jim radi onemogočili vsako delovanje. Tedaj sem se čez Sredozemsko morje peljal, sicer ločeno, z jugoslovanskimi vojnimi ujetniki, ki so jim namenili delo na jugu tega otoka. Čeprav življenje interniranca ni bilo postlano z rožami in je bilo bolj životarjenje, sem v tej hribovski vasi, ki se je imenovala Ploaghe, napisal precej pesmi z odporniško vsebino. Na žalost pa so se mi izgubile, kar ni čudno, saj sem živel pod policijskim nadzorstvom. Po naključju se mi je posrečilo, da sem po mesecih tega životarjenja Sardiniji dal slovo in se vrnil v domači kraj, kjer so prav tedaj, v jeseni 1942, pognale prve korenine odporniškega gibanja in organiziranega partizanstva. Prvi teden po vrnitvi sem bil tudi sam sredi tega gibanja, kar je trajalo do začetka februarja 1943, ko me je kvestura ponovno aretirala. Obtoževali so me hudih protidržavnih zločinov in temu primerno z menoj tudi ravnali. V samici, ki je bila prava ledenica, so me prepustili mrazu in gladi. Še huje je bilo, ko je o meni spregovoril neki izdajalec. Zdaj so zbrali o meni vse obtožbe iz mojih prejšnjih let – bilo je aprila in maja 1943 in za Italijo že zelo neprijeten čas – in me poslali pred najvišje sodišče za zaščito države v Rim. Obtoževali so me tudi, da sem svojo partizansko četo oskrboval z orožjem, kar je pomenilo ustrelitev ali v najboljšem primeru trideset let zapor. K sreči je fašizem prej propadel in z njim tudi omenjeno sodišče. Kmalu nato je sledila kapitulacija Italije in – svoboda.

Na poti proti domu sem se ustavil v Gorici in obiskal prijatelja Franceta Bevka. Še isto uro sva odšla skupaj k partizanom, kjer sem spočetka opravljal razne dolžnosti, pozneje pa bil imenovan od Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje za referenta za prosveto in šolstvo v idrijskem okrožju. Pri opravljanju te dolžnosti sem bil ranjen in poleti 1944 sem obolel na pljučih, kar je bilo posledica zaporov. Toda vztrajal sem vse do osvoboditve in še pozneje, ko sem deloval v Trstu pri Pokrajinski prosvetni komisiji. Dela in dolžnosti je bilo čez glavo.

Čeprav sem pisal že pred vojno in pozneje v internaciji, so moje prve partizanske pesmi nastale v zaporu in pozneje pri partizanih. V zaporu nisem smel z nikomer govoriti, seveda še manj pisati. Toda po naključju sem našel košček svinčnika in sem na steno napisal za celo zbirko pesmi. Nekatere izmed teh sem se naučil na pamet. Najbolj mi je ostala v spominu pesem Pogovor s smrekami, ki sem jo po spominu napisal šele v jeseni 1943. Pesem Balada o Črtu sem napisal po resničnem dogodku. Sedemindvajsetega novembra 1942 so fašisti napadli šolsko taborišče Tolminskega bataljona Soškega odreda na Obloškem vrhu. Politični komisar čete Andrej Arko-Črt se je tedaj sam ubil z bombo. Fašisti so mu odsekali glavo in jo nosili po okoliških vaseh v Baški grapi. Pesem Zvesta žena je nastala po požigu moje rojstne vasi Vojsko pri Idriji 23. junija 1943, ko so Italijani pobili več ljudi, še več pa so jih odgnali v zapore.

Tako bi lahko navedel za vsako pesem posebej, kajti videl in doživel sem mnogo hudega, kar so nam prizadejali okupatorji.

Vanda Škodnik

(1927)

258 Na prvi pogled se mi je zdelo vse, o čemer sva se pogovarjali po telefonu, dokaj preprosto. A bolj ko premišlujem, bolj ugotavljam, da ste mi zadali hudo težavno nalogo. Kajti od dni mojega takratnega »pesnikovanja« je minilo že kar štirideset in več let.

V zvezku mojih pesmi, rumenem, s trdimi platnicami, ki je zdaj sploh nekje založen in ga ne najdem – pesmi, ki sem Vam jih poslala, sem prepisala z že pretipkanih lističev, kar sem naredila nekoč pred davnimi leti – no, na začetku tega zvezka je napisan nekakšen moto: »Mi pesem kovati živeti pomaga«. A tudi zanj danes ne vem več, če sem ga sploh napisala jaz ali sem ga morda kje »pobrala« in si ga prilastila, ker mi je bil všeč in je izražal moja takratna občutja.

Vendar je res: živeti mi je pomagalo zaradi mnogo razlogov. Takrat sem imela kakih sedemnajst ali osemnajst let, bila sem notranje občutljiva kakor struna, čeprav navzven tega nisem kazala. V tistih časih je človek pač moral biti malo trši in neobčutljiv, vsaj mislila sem, da mora biti tak. Partizanščine, se pravi boja, pomanjkanja, nevarnosti in vseh drugih tegob fizično nisem težko prenašala. Mladost je pač mladost in tudi vzdržljivost in pogum sta njena sopotnika. Tudi se nisem nikoli bala, da bi se mi lahko kaj zgodilo. To je bilo prav tako znamenje moje mladostne zanesenosti in idealizma, predanosti boju in patriotizma. Vedeti morate, da sem po starših Primorka, čeprav rojena v Sloveniji, in da sem od malih nog sodoživljala usodo staršev – emigrantov, ki so se po prvi vojni umaknili pred Italijani v Slovenijo te so nas otroke vzgajali v fanatičnem patriotizmu in prepričanju, da se bomo nekoč vsi skupaj vrnili »v naše kraje«. In tudi za tiste »naše kraje« je šlo v našem narodnoosvobodilnem boju. Kot rečeno, bila sem občutljiv otrok in pozneje tudi zelo razmišljajoče mlado dekle. Poezija mi je vedno »ležala«, poleg tega, da sem, kakor drugi v moji družini, izredno veliko brala. S prvimi lastnimi verzi sem se začela spoprijemati že v srednji šoli, kakor nemara mnogi drugi mladi. Pri partizanih je bilo to drugače. Zame je bil to moj intimni svet, globok in skrit in vanj nisem nikomur dovolila pogledati. Vanj sem se umaknila, kadar sem začutila krivico – in verjemite, da jih je bilo kar precej. Že to, da sem bila pogosto zaznamovana s »študentko« (s takrat malo maturo!), lahko pove, da je bilo včasih res hudo in da je »pesem kovati« res pomagalo živeti. V nekaterih okoljih sem bila res drugačna od drugih in primitivizem sem resnično težko prenašala. Saj danes bolj razumem, takrat pa nisem, da je bil vsak izmed nas v bistvu samo človek, s takimi in drugačnimi lastnostmi, dobrimi in slabimi. Ob resnično neponovljivem tovarištvu, dobroti, žrtvovanju in vsem drugem plemenitem, kar je v ljudeh prihajalo v tistih časih na dan, je bilo nemara v vsakem tudi kanec zlobe, zavisti, nagajanja, poleg dobršne mere primitivizma in nerazumevanja. Zaradi vsega tega sem se včasih počutila osamljeno in izolirano ter je bil moj mladostni idealizem včasih na veliki preizkušnji. Takrat sem se skrila v svojo lupino, nekaj napisala in mi je odleglo. Tako sem mogla podrediti svojo prizadetost boju in ciljem (čeprav to morda zveni kot cenena fraza, je bilo takrat to pristno občutje!).

Kakor vidite, so moje takratne intimne, čeprav okorne izpovedi bile in ostale samo moje. Okolje in tudi nadrejeni so poznali moje rime samo iz kronik, veselih in preprostih kupletov na raznih mitingih (bila sem zadolžena za agitprop!), kar mi je šlo kar dobro od rok, posebno še, ker se je dalo z malo ironije in tudi kančka »žlehtnobe«

mimogrede ošvrkniti drobne človeške slabosti in nemogoče vedenje posameznika.

Menda je bil edini, ki je vedel za mojo poezijo, pisatelj in takratni urednik Ljudske pravice Ivan Potrč. Osebnost se spoznala na prvi novinarski konferenci maja 1944 v Metliki, ki sem se je udeležila kot dopisnica Pravice, Poročevalca in drugih glasil. Po naključju sva se skupaj vračala s konference iz Metlike v Črnomelj, jaz potem še naprej na Kočevsko. Z nama je hodil tudi – zdaj že pokojni – Tone Fajfar in pot je med prijateljskim klepetom hitro minila in odtlej nas je vezalo pristno prijateljstvo. Potrču sem potem tudi poslala nekaj svojih pesmi. Ne za objavo, pač pa za mnenje in v presojo. Nekaj njegovih pisem iz tistega časa še hranim in v enem, z datumom 22. julija 1944, mi je med drugim pisal tudi naslednje:

»Hvala za obe poslani pesmi; drugo bomo objavili, upam, da že v prihodnji številki. Hkrati bom poslal obe pesmi tovarišu Klopčiču; mogoče sprejme katero v 3. zvezek Pesmi naših borcev. Pesem 'Misli' – naslov sem spremenil – je dobra prav zategadelj, ker poveš v njej več v podobi, kakor v mislih. S pesmijo je pač tako, da mora biti povedana na način, ki zagrabi. Spomnil bi Te na naše narodne pesmi, na tiste, ki si jih že tolikokrat prepevala in ki so Ti gotovo najbolj prirasle k srcu. Kako je v njih povedano vse preprosto. Zapoješ na priliko 'Gor čez izaro, gor čez gmajnico, kjer je ljubi dom z mojo zibelko...', pa se spomniš na dom, hudo ti je pri srcu; pesem Te je zgrabila, vkljub temu, da ni nihče povedal naravnost v pesmi misli, čustva, ki jih pesem izraža; ampak že sama podoba doma, gmajnica, jezero, dom in zibelka – torej te podobe so vzbudile v tebi to čustvo, ki te je zajelo.

Zato je na priliko 'Pesem partizanke' manj neposrednejša, čeprav je to, kar si hotela v njej miselno povedati, globoka etika. Manjka Ti torej izrazne sile, ki je potrebna za pesem, da bi to v podobi povedala, kar misliš.

Pri drugi pesmi pa mi je ugajala prav tista vrednost, tista vera, da bo čas zacelil rane, da nikomur prestano več ne bo mar in da bo čas pozidal ruševine požgane – le da drugov nam padlih ne vrne nikdar, in potem sploh prvi dve kitici, ki sta mi obe všeč. To bo marsikomu ugajalo, ker ga bo osvojilo.

Ohrani prav takšen zdrav pogled v svojih pesmih, ki jih boš še napisala. Takšnih pesmi bi rad. Kdo naj jih bo pa pel, ako ne mladina, ki nam je izbojevala svet, ki nam bo dogradila svet, o katerem je sanjal že slovenski puntar pred stoletji. To ste res otroci sonca in zakaj nam ne bi peli sončnih pesmi. Zato je prav, da si poslala pesmi in da boš še katero poslala...«

Spominjam se tudi njegovega pisma, v katerem mi je poslal dve pesmi takrat še neznanega Ivana Minattija (Pismo materi iz groba, Bele gazi) in je ob tem navdušeno zapisal: »Tu smo vsi nori zaradi teh pesmi!« Seveda sem obe mimogrede znala na pamet in nešteto krat sem ju recitirala na naših mitingih. Vedno sa zgrabili in zlasti ob prvi so naše partizanske mame skoraj vedno jokale. To so bila resnično najlepša doživetja in še danes nepozabna.

Sprašujete me, če bi pisala pesmi, četudi ne bi bilo vojne. Verjetno. Vsaj v tistem »rosnem« starostnem obdobju, ko jih pišejo nemara vsi mladi. Seveda pa je dajal naš narodnoosvobodilni boj vsem nam drugačen zagon in mnogo je bilo tistega, kar je bilo mogoče povedati prav iz skrite globine srca, iz lastnih občutij in doživetij.

Pesmi sem že zgodaj prenehala pisati, čeprav jim imam – tudi povojnih – zajeten kupček. Poezija in novinarstvo se slabo spogledujeta. Pa tudi zato, ker so moje pesmi označili za »tipično žensko liriko« (J. Glaser), pa se mi je to zamerilo. Mislim namreč, da v poeziji ni ne tipično ženske in ne tipično moške lirike. Je poezija ali pa to ni!

Seveda pa še vedno pišem. Ne spominov ne pesmi in ne proze – ne literature. Področja narodnoosvobodilnega boja na monografski način.

Spoštovana tovarišica Stanonikova, nisem nameravala tega pisanja takole razvleči. Pa je kar samo vrelo iz mene. Lepo vas pozdravljam.

Ljubljana, 20. januarja 1985

Jože Šmit
(1922)

Zima v Liki

260

*Ponoči smo prišli čez Velebit
in pod vasjo se tiho v sneg vkopali.
Budi nas dneva prvi medli svit,
pojo nam petelini in rafali.*

*Široko smo razprli spet oči.
Smo sanjali doslej le o pomladi?
Po mrtvih liških poljih sneg leži –
kje dalmatinski rožni so ogradi!*

*Pričakal nas je v jarkih zimski čas,
iz host se smrt nam posmehuje skrita.
A kaj nam zimska burja, sneg in mraz,
kaj kri v tem zgodnjem jutru že prelita –*

*za marčnim jutrom se prismeje maj...
Tesno zategni pas, tovariš, grêmo!
Domov grede v spomin na liški kraj
na prsi prvih si cvetov pripnemo.*

Pesem Zima v Liki sem napisal konec marca 1945 pred Gospićem v Liki, ko je moja brigada – Peta prekomorska – prispela čez Velebit in se skupaj z drugimi enotami pripravljala na odločilni spopad s sovražnikom. V pesmi sem hotel podati naše razpoloženje, ko smo se po prvi pomladi v Dalmaciji spet znašli v zimi, obenem pa smo vedeli in čutili, da nam zmaga nad sovražnikom odpira pot v Slovenijo.

Moje sodelovanje v narodnoosvobodilnem boju je bilo kratko in tudi moj partizanski opus ni velik, še posebej ne del, ki se mi je ohranil. Izbrana pesem ni tipična, predstavljam jo predvsem zato, ker je manj znana, a mi kljub temu daje priložnost, da povem, kako se je v tistem času v mojem pesniškem ustvarjanju osebno tesno povezovalo s kolektivnim, obćim. Seveda sem v štirih vojnih letih napisal tudi dosti čisto osebnega, pa tudi marsikaj za »sprotno rabo«, na primer besedil za mitinge in drugih prigodnic.

Zaradi svojevrstne usode v okupacijskih letih in posebne poti k partizanom, sem prej spoznal druge jugoslovanske pesnike (npr. Radovana Zogovića), kot pa Bora, Kajuha, Levca, Minattija in celo Franceta Kosmača, ko sva vendar bila gimnazijska sošolca. Nisem vedel za tako bogato slovensko partizansko poezijo, takisto ne za Župančičev pesniški poziv (Veš, poet, svoj dolg?), zato se je moja partizanska pesem navdihovala predvsem s tem, kar sem doživljal skupaj s svojimi soborci, s katerimi me je vezala tudi predpartizanska preteklost.

O svoji medvojni in partizanski pesmi bi torej dejal, da je bila – tista, ki sem jo hranil ali vsaj želel hraniti – iskrena, doživeta in občutena, a tudi oblikovana po dotlej veljavnih umetniških

normah, kajti čemu bi jo sicer pisal? Nihče me ni k temu nagovarjal, nihče usmerjal, nihče tudi posebej ocenjeval. Ocenjevalci so bili predvsem poslušalci na mitingih in bralci naših listov. In lahko rečem, da so jo »povzemali za mano« in me je to spodbujalo, da sem pisal naprej... Zakaj je bila slovenska partizanska kot sploh medvojna pesem tako močno ubrana na kolektivno čustvovanje in umovanje, tako komunikativna? Zato, ker je bil ogrožen obstoj vsakega posameznika, tudi pesnika, in je samo skupni boj omogočal preživetje. Po drugi strani je bil pičel slovenski narod ogrožen v vsakem posamezniku in so zato skupine, kakršne so že bile, sprejemale tega posameznika, da je večal njihovo število in moč. Ker je bilo trpljenje splošno, hotenje po osvoboditvi vsem skupno, so stiske in želje posameznika stopale v ozadje, oziroma se zlivale v obče, kolektivno. In takšno zlitje je vsekakor porajalo pesem, ki je bila sicer intimna izpoved posameznika, se je pa hkrati ujemala s kolektivnim čutenjem in hotenjem. 261

Poezija medvojnih let in zlasti še partizanska se nam tako kaže kot izjemen pojav v svetovni književnosti, vreden vnovične preučitve in ocene. Po moje je velika ne samo zaradi umetniških kvalitet, marveč tudi zato, ker nam je pomagala izbojevati osvobodilni boj. Žal je, na škodo poeziji sploh, nismo prav ocenjevali niti takoj po vojni, ko se je družba institucionalizirala in začela pesnikom tisto, kar so ji med bojem dajali spontano, iz najglobljega doživetja in prepričanja, po svojih kritikah vsiljevati. Še manj je ta poezija razumljena danes, pa četudi je omogočila desetine plodnih, bogatih pesniških letin. Spričo pretiranega hlastanja za novim blede njeno sporočilo, ki bi ga želel ob tej priložnosti ponoviti: Poezija se piše in dojema s srcem.

Lojze Šonc
(1920)

262 Pesmi sem začel pisati takoj po zasedbi naše domovine, in to zaradi velikega razočaranja nad usodo našega naroda in nesrečo, ki je zadela Jugoslavijo. Poleg tega sem imel na novomeški gimnaziji odlične profesorje slovenščine, ki so me usmerjali v ljubezni do domovine in spoštovanju do slovenskega jezika in literature. To so bili v začetku učenja prof. Janko Jarc, prof. Janez Logar in od tretjega do osmega razreda gimnazije prof. Boris Merhar, ki je bil nekaj let tudi moj razrednik. V osmem razredu gimnazije, po izključitvi 1941 (Italijani so me izključili zaradi demonstracij proti fašističnemu nasilju za eno šolsko leto), me je v šolskem letu 1942/1943 poučeval prof. Bojan Krajger, ki je bil tudi moj mentor. Vsekakor sem pisal pesmi iz notranje nuje, deloma pa tudi iz veselja in vzpodbujanja patriotizma in občutja le-tega.

Pesmi mi je v času okupacije pregledal prof. Boris Merhar, s katerim sem se leta 1942 znašel v koncentracijskem taborišču v Monigu pri Trevisu (Italija). Tam sem objavil tudi nekaj taboriščnih pesmi v našem glasilu Novice izza žice, ki so ga izdajali novomeški dijaki interniranci. V letu 1941 in 1942 sem pisal v glavnem ljubezenske pesmi (sonete, ode in celo sonetni venec), vendar sem skoraj vse uničil, okoli tri tisoč verzov, zaradi nesrečne ljubezni, ki je bila bolj platonska in bi rekel »patološka«, čeprav sem bil star že enaindvajset let. Moji sošolci so me vzpodbujali in se niso norčevali iz mojih pesmi, kakšen odnos pa so imeli profesorji, ne bi mogel napisati. Vsekakor nisem imel zaradi pesmi nobenih težav. Vsak dan sem napisal po pet do deset pesmi. Pesmi sem leta 1942 pošiljal na uredništva partizanskih listov, vendar nisem nikdar zasledil, da bi bile objavljene. Verjetno so se izgubile, kot tudi moje ljubezenske pesmi, ki sem jih namerno uničil. Ostale so še taboriščne pesmi iz leta 1942.

V 12. brigadi, kamor sem prišel 7. novembra 1943, sem partizanske pesmi pisal pod ilegalnim imenom Tomi, včasih celo pod imenom Loško (Lojze Šonc) ali celo pravim priimkom, kakor je nanese. Zaradi tiskarske napake je včasih pesem izšla pod imenom Poni (napaka zaradi pisave, ko sem se podpisoval s Tomi in so napisali T kot p in m ko n). V brigadi sem bil tudi urednik brigadske mladinske revije Mladina XII in Svobodi naproti, pa tudi pri reviji Naš kruh, ki sem ga urejal v bataljonu za zveze pri glavnem štabu, kjer sem bil politkomisar prve radiotelegrafske čete (1944–1945). Bil sem tudi bataljonski in brigadni vojni poročevalec ter med organizatorji partizanskih brigadnih mitingov, kjer sem deklamiral svoje pesmi ali pa tudi igral na violino, ki sem jo prinesel s seboj k partizanom.

Pred vojno nisem pisal! Mogoče bi pisal tudi, če ne bi bilo vojne, tega ne vem, čutil pa sem nekakšno notranjo potrebo po izpovedi svojih čustev. Moram pa priznati, da je prav vojna sprožila zanimanje za pismeno izražanje mojih čustev v obliki pesmi.

Tudi po osvoboditvi sem pisal pesmi, posebno ko sem študiral v Leningradu na pedagoški fakulteti v letih 1946 do 1948, vendar le-teh nisem nikjer objavil, pesmi pa so bile posvečene moji ženi Anici. Ko sem postal profesor, sem napisal nekaj otroških pesmi. Zdaj občasno pišem spomine, prozo. Napisal sem tudi himno 12. brigade, ki jo je leta 1981 uglasbil prof. Ciril Cvetko in jo pojejo in igrajo na vseh proslavah in slovesnostih od leta 1981 dalje. Prvi jo je zapel in zaigral Partizanski pevski zbor iz Trsta pod vodstvom dirigenta Oskarja Kjudra v Poljanah nad Koprom.

Ljubljana, 7. oktobra 1984

Ljubka Šorli Trampuž

(1910–1993)

Za moj dolgi molk me je opravičila že hčerka in upam, da ste mi oprostili. Zato preidem kar k stvari. 263

Predvsem moram pojasniti, da moje pesmi, ki so nastale v času narodnoosvobodilnega boja, niso izrecno posvečene narodnoosvobodilnemu gibanju. Nastale so pač, ker je vse takratno dogajanje močno vplivalo name. Zdi se mi naravno, da sem svoje osebno trpljenje in trpljenje naših ljudi prelila v verze, kar mi je lajšalo srce in mi pomagalo živeti. Tako je nastal tudi cikel dvanajstih sonetov z naslovom *Slike izza vojnih dni*, v katerem so nanizani različni dogodki, ki so me globoko pretresli.

Poleg tega cikla je še veliko posameznih pesmi, ki tako ali drugače spominjajo na vojne grozote. Za nekatere pesmi so me naprosili domači partizani po aktivistki Dobravčevi iz Dol pri Tolminu. Med te spadata Klic domovini, napisana 11. julija 1944 (ne vem, če je bila kje objavljena), ter pesem Simonu Gregorčiču, napisana 7. oktobra 1944. Kolikor mi je znano, se je slednja ohranila, mislim pa, da pod drugim naslovom. Pred to, in sicer 1. avgusta 1944, sem napisala še sonet Simonu Gregorčiču ob stoletnici rojstva, ki pa je ostal v rokopisu.

Več o svojem delu v tem obdobju sem v pismu povedala neki študentki, imena se trenutno ne spomnim.¹ Poslala sem ji tudi fotokopijo pesmi, o katerih sem menila, da bi jo zanimale. Verjetno je to gradivo prišlo v roke tudi vam.

Pripomniti moram, da je večina mojih pesmi prežeta z religioznim čustvom. Presodite sami, če je katera za objavo primerna ali ne.

Na vprašanja, ki ste mi jih poslali že pred letom dni, bom težko odgovorila. Pišem že od mladih let. K temu me nihče ni nagovarjal, silila me je pač notranja sila. Učili pa so me veliki mojstri naše besede, h katerim sem se zatekala in se še zatekam v veselih in žalostnih dneh.

Kaj naj rečem k vprašanju, kakšno doživetje iz tistega časa me je najbolj pretreslo ali mi ostalo najbolj v spominu? Mislim, da bi bilo odveč, karkoli bi napisala. O tem govore pesmi same.

Če boste želeli še kako pojasnilo, sem Vam rade volje na razpolago. Zahvaljujem se vam za potrpežljivost in zanimanje, obenem pa Vam želim kar največ uspeha pri tako široko zasnovanem in napornem delu. Prisrčen pozdrav!

¹ Mojca Marn

Ljubka Šorli*Odmevi iz ječe*

264

*Blodile misli so mi skozi noč,
nemirne v temi so miru iskale;
pred novim dnem so v strahu trepetale
in žgale me v srce ko plamen vroč.*

*Brez nad in sonca je bilo srce,
trpljenje vse ko prah je poteptalo.
Pred mano dvomov sto in sto je vstalo,
ki so prežali name iz temè.*

*Zakaj si toliko mi dal gorja,
neskončni Bog, ki si dobrota sama?
Kako sem bala se, da bo med nama
nastal prepad brez koncev in meja.*

*Dopustil tega nisi, o Gospod:
Ti srcu mojemu si vero vrnil,
da ne bi čez in čez ga mrak zagrnil.
Zaznamoval takrat si mojo pot.*

*Spet začutila v sebi sem pokoj –
in upi so v srce se povrnil.
Ne bodo me viharji še zlomili,
saj dvignil se k nebesom duh je moj.*

Moža avtorice Ljubke Šorli, skladatelja Lojzeta Bratoža, so fašisti v zaporu prisilili, da je pil motorno olje z opilki, in umrl je v hudih mukah. Pesem je opremljena s pripisom: Tolmin, 24. aprila 1944. Prim. Primorski biografski leksikon.

Milan Šoštar

(1921)

Na tako anketo skoraj nikoli nihče ne more odgovoriti po šabloni. V resnici poteka vse drugače. Že od nekdaj sem želel videti Rusijo tudi od znotraj. O tej deželi so krožile tako protislovne vesti, da je bilo groza. Eni so hvalili socializem in enakopravnost, ki vladata tam, drugi so trdili, da tam ni drugega kot taborišča, komisarji in prisilno delo. Posebno so bile grozljive pripovedi Janeza Ivačiča, ki se je vrnil nazaj v sosednjo vas takoj po napadu na Ukrajino. Pa sem se enkrat odločil, ko pridem na rusko fronto, bom šel čez na drugo stran in se prepričal. Imel sem kaj videti! Niso lagali, lagali so nam o sovjetskem raju, to je raju posebne vrste, kjer se ne cedi med, ampak tečejo solze, kjer ni lepih oblek, ampak je vse razcapano, kjer se sosed boji sosedu, da ga ne bi ovadil, nad vsem pa lepo bedi partijska vohunska mreža. Tako je izgledal ta pravi socializem, povrh pa so bili še vsi prepričani, da nikjer na svetu ni »boljše ureditve«, kot je njihova.¹ S tem bi želel začeti svoje razmišljanje. Na vaša vprašanja, spoštovana gospa Marija Stanonik, pa odgovarjam takole:

Sem samorastnik. Pesmice sem začel pisati že v osnovni šoli, ko je bil moj razrednik Ivo Levstik, ki je takrat služboval prvo leto na takratni šestrazredni osnovni šoli v Rajhenburgu. Moj sošolec je prinesel v šolo Gregorčičeve poezije, ker se mi je knjiga dopadla, sva se zmenila za okroglo vsoto kovača, to je bilo starih kovanih srebrnih deset dinarjev. Potem sem te poezije med poukom bral, učitelj Ivo je prišel k meni v zadnjo klopi in mi vzel knjigo. Med odmorom me je poklical k sebi, mi vrnil knjigo, nato pa dejal, da je to zlata knjiga po vsebini, pa naj jo čuvam in berem doma, ne pa med poukom. Tako sem se naučil vse poezije na pamet.

Prešeren je zame preveč doktorski.

Učil se nisem nikjer. To je nekakšna nujnost, ki sili iz tebe in jo je treba nekako izpovedati, zato so pa tudi vse moje pesmi nekako bodičaste. Popravljanja ne trpim. Vsako stvar je treba piliti tako dolgo, da teče gladko. Mentorjev ne maram. Moja tovarišija je imela prekleto slab odnos do mojega početja. Kaj boš pa ti! To je bilo zaradi tega, ker sem prišel v brigado v zadnjem trenutku, preden je odšla, in je bila kulturno-umetniška skupina že zbrana, pevski zbor uglajen, muzikanti izbrani. Ker me nikjer niso potrebovali, mi je to kar prav prišlo, saj sem tako imel veliko več svobode pri oblikovanju in sem vsako stvar opisal tako kot se je zgodila, ker pri nas je bila huda komisarska cenzura. Imel sem odličnega komandirja v osebi Pavla Korenjaka, ki je vedel, da pišem bodice in jih trosim, komisar rajonov pa je bil zelo zoprn človek, ki bi me takoj »živega požrl«, če bi zvedel, da ga tisti Švaba, kot mi je rekel, »obdeluje«.

Nobeno moje pisanje ni nikdar izšlo tako, kot sem ga oddal, vedno so moj prispevek pristigli, tisto, kar je bilo bistveno in je komu smrdelo, ni zagledalo belega dne.

Tako je bilo v pehotni četi prvega bataljona. Nenadoma so me premestili v artilerijo. Postal sem artilerec v pomanjkanju usposobljenih artilercev. Vzeli so me iz prve čete in me poslali v divizijsko artilerijo na kurz za na novo se snujočo brigadno artilerijo. Zbralo se nas je šestnajst, samo enega sem poznal od prej. Komandir nam je bil Zagrebčan Vlado Kraucer, visokošolec, ki je imel posluš za poezijo. Potem je bil tukaj še tovariš Jezovšek, star zabavljaj, ki je vice kar bruhal iz sebe. Tako je bila naša skupina vedno in povsod dobrodošla štabna baterija prve artilerijske brigade, ki je premogla tudi svoj časopis Humor. Tam pa nismo nič gledali, kdo je kaj napisal, samo

da je bilo resnično, ne glede na to, če je zadevalo oficirja ali vojaka, in kapetan Dabič nam je velikokrat rekel, da »vsakdo pogreši, pa greške tudi popravi.«

Posebej v spominu mi je ostala kapitulacija Nemčije. Dnevnega povelja še nismo prejeli; postavili smo radijsko postajo na razpotju, da bi izvedeli, po kateri cesti bomo krenili proti Zagrebu. Kar se pripodi kurir in zahteva dva moža, ki znata perfektno nemško. In sva šla z Maksijem Horvatom. Iz zvočnika pa je hrumelo: Umbedingte Kapitulation der Deutschland unterzeichnet heute fruh um 2 Uhr. »Hura, vojne ni več.«

In takoj sem začel pisati: *Padla zadnja ovira,
Nemčija kapitulira,
v Zagrebu banda že svira,
vojska naša paradira.*

Tako sem prav jaz razglasil kapitulacijo.

In še en spomin: Bilo je sredi zimske nemške ofenzive v Sremu, delali smo protinapad ponoči. Naša prva četa prvega bataljona je zasedla četne položaje ob robu gozda, pa tja čez njive proti Gundincem, ki jih je bilo treba zavzeti nazaj. Sneg je ležal, mraz je pritiskal, rahel veter je potegnil, padla je komanda »vkopavanje«. Zdaj se je pa začelo. Na popolnoma beli sveži površini so se pojavili »črni madeži«, kar so Nemci opazili, ker je bila noč svetla. Nadlegovali so nas najprej s strojničnim ognjem, ker pa smo kar naprej kopali, ne meneč se za ogenj, so alarmirali še artilerijo. Granate so česale in cepile debele akacije in padajoče veje so naredile več »škode« kot izstrelki. Tudi midva s tovarišem sva pridno kopala svojo »krtino«, toda kaj, ko sem imel lopatico »samo jaz«. Na vsak način sva morala priti do dobrega zaklona kar se da hitro. Moj Kolar je kopal tako zavzeto, da sem ga moral nekajkrat opomniti, naj mi dovoli, da bom še jaz malo popravil najin zaklon. Komaj sva zamenjala mesti, je že udarila švabska težka granata tik za nama, v tistem trenutku se je podrl tudi moj Tinče in zaječal aau. Prišel je sosed Hribar, za njim pa Plesec z nosili in naložili smo žalosten tovor. Jaz spredaj, Hribar zadaj. Med potjo je tako kričal, da me je bilo ves čas strah, da nas bodo Nemci slišali in začeli obstreljevati. To se je tudi zgodilo! Na srečo, midva nisva dobila nič, pač pa jo je skupil še enkrat on, ki je že tako imel več kot dovolj. Hudiči, je vpil, ti prekleti nemški hudiči, jaz vam bom že pokazal, ko ozdravim, vse vas bom pobil. Prinesli smo ga v bataljonsko previjališče. Sanitetni inštruktor Radičev je samo vprašal, kakšne je rana in kje na hrbtu špliter od granate. Niti ga ni pregledal, še manj previl. Fant je grozno krvavel, mi pa nismo imeli nobenih pripomočkov za zaustavitev krvavenja. Kar v brigadno ambulanto ga spravite, do tja pa je bilo še kilometer. Nesla sva ga kar se da hitro, da nama med potjo ne bi izkrmavel. Med nošenjem je nehal kričati. Končno brigadno previjališče! Tukaj nas je sprejel neki Lojz, frizer, Trboveljčan, ki je takoj po pregledu rekel, rana je smrtna. Jutra ne bo dočakal. Izgubil je preveč krvi. Prekleti stari cepec Radičev, zakaj mu ni zaustavil krvavitve. In odpeljali so ga s kamionom v našo bolnico. Nazaj grede sva lepo sledila rdeči sledi in nisva mogla zgrešiti, saj sva šla po krvavi sledi tovariša, ki je padel namesto mene. Ko sva prišla nazaj, sva ugotovila, da se je medtem četa premaknila. Tam v snegu se je nekaj premikalo. Nisva vedela, ali so to Nemci ali naši. Po krajšem opazovanju sem ugotovil, da naši telefonisti pobirajo linijo. Kar z nama pojdiva, Gundinci so že naši. Takrat sem napisal pesem *V Sremu*.

*Na poti bili smo tri dni,
Maršala naš'ga srečali.
Po blatni cesti mi smo šli
in rahel dež po nas prši.*

*Do kože svoje čist' mokri,
smo v sremsko mesto Šid prišli,*

*po hišah nas se razdeli
in novih borcev se dobi.*

*Ko rekrute stare dobimo,
je z njimi priteklo v četo še vino.
Sremsko vino pije se fino,
vsak dan ga od novincev po malem dobimo.*

*Čez dober teden dni,
Šid se zapusti,
bliže fronti smo odšli
čez ledeni Bosut mi.*

267

*Mostu na reki ni, brod se potopi,
na rame puško vsi, šinjel zatakni si,
do kolen mokri smo ledeni Bosut gazili.
Na bregu mal' počij, iz škornjev vodo zlij.*

*Do sela daleč ni,
a fante že mrazi
in četi se mudi,
da bi na toplo šli.*

*Tam gazda nas dobi.
Smo vsi okol' peči,
se beli kruh dobi,
s slanino nas gosti.*

*Še nekaj kratkih dni,
na položaje smo odšli,
takrat se spremeni,
nam vreme ne godi.*

*Na valovito sremsko ravnino,
v pusto megleno sivino,
nam nebo je natreslo
bleščečo snežno belino.*

*Čez polja zamrzla hitimo
tja pred tisto švabsko jazbino,
ki si jo v Ripačih
je skopal za zimo.*

Drugo jutro smo izvedeli, da je ranjenec podlegel že med prevozom. ...

Ko se danes spominjam vsega tega, mi je dvakrat težko. Izgubil sem dobrega tovariša, ki je padel namesto mene, in v napadu na Gudince nisem nič prispeval. To je vse, kar bi vam rad povedal.

¹ Pismo Mileni Štrajnarjevi

Katja Špurova

(1908–1991)

268 Potreba po izpovedovanju v pesmi je živela z menoj tako rekoč od otroštva. Če je bila to moja nenehna notranja nuja, je bila to tembolj zdaj, ko sem se s transportom iz Ljubljane 28. februarja 1944 znašla za električno žico v ženskem taborišču Ravensbrück. Bilo je pošastno, kar se je zrnilo nad nas že ob samem prihodu. Do lobanj ostrižene ženske – dobro se spominjam Vere Albrehtove, kako je skozi okno barake gledala naš prihod – jetniške obleke, številke na njih, popolna razčlovečenost, severni veter, pošastni oblaki, turbobno petje delovnih »komand«, kričanje paznic, krakanje krokarjev, lajež psov, nenehen mimohod transportov... Verzi so prihajali sami od sebe, se prelivali v Balado o Ravensbrücku, ki sem jo lahko zapisala šele po karanteni v Barthu. Tu smo utočile v morju Poljakinj in Rusinj. In zaživele z njimi, zlasti z Rusinjami. Ob težkem delu v Heinklovih halah, podnevi in ponoči, ob nenehnih apelih, ob skopem prostem času, ko nas je pesem, peta ali brana, za hip sprevračala v ljudi... Po celonočnem delu je bilo treba zjutraj, ko smo se lačne in prezeble vrnile v barake, drei Uhr Strafe stehen. Na tak apel so nas nagnali sredi noči, v sneg in dež, v ledeno mrzli severni veter. Rusinje z bosimi nogami v coklah (sama sem imela na sebi dva para nogavic, že iz redkih paketov), sleči en par in ga dati mladi Lidiji – ne, tega nisem zmogla. Veter je ledeno mrzel, takšne so tudi psovke, ki jih bruha v nas. Srd, nemoč se zliva v pesem Bijó nas, drugič Na apelu. Pesem ni takoj dodelana, posamezni stavki, ki si jih je treba zapomniti, preden pridem do koščka papirja in jih zapišem, da jih pred spanjem preberemo v naši baraki in jih damo naprej, na sosednji blok...

Lakota je neznosna. Dolga vrsta se počasi pomika proti kotlom, iz katerih Poljakinja deli po zajemalko neslanega, nezabeljenega, redkega zelja. Čim bliže smo kotlom, tem hušji je vrišč, tuljenje paznic, vrtnec skled in rok, lakotne oči... Na steni ura, ki naglo meri minute. Da bi nato, ko so sklade že prazne, a lakota ni potešena, operna pevka Ženja iz Harkova s svojim čudovitim glasom zapela arijo iz Karmen. Tak je bil dan za dnem Obed v tovarni.

Februarja 1945 je vse postalo brezupno. Neresnično. Čas je stal. Obstajal je samo zaglušujoči hrup strojev, svedrov, kladiv... bile so samo sive zebraste postave, kot prikazni iz Dantejevega pekla. Samo oči so še govorile. Zunaj je pred širokim oknom vzdrgetal v vetru ubog bezgov grm. Dve, tri gole veje. Občutje brezizhodnosti se prelije v besede: gole veje bezga... v vetru drgetajo... Že sem prebujena iz omrtvičenosti, ujamem pogled sotrpinke, misel se prelije v besede: Čakaš, sestra, da v tolažbo ti povem besedo? – Kakšno tolažbo, kakšno besedo? – Gole veje bezga v vetru drgetajo... Druge tolažbe ni, ni je še v tem februarju 1945.

Na tekočem traku delam skupaj z Anežko, Čehinjo, tovarniško delavko. Priletna je, molčeča, materinska. Medtem ko segam po novo matico, nov vijak ali sveder, za hip pogledam skozi okno. Tam zunaj ena sama belina, edini madež v snegu vrsta platan in jate krokarjev. Toliko brezupa kakor ta dan, se še ni nabralo v meni. Časa je polna, prelila se bo. Tiplješ za rešilno slamico. Duh ne miruje. Še en pogled skozi okno in v naglici iščem košček svinčnika in nekakšnega papirja, da zapišem, skrita od pazničnih oči: Črne vrane na platani – na brezljudni severni poljani... Zdaj samo še mehanično segam po žeblih, svedru. Nisem več suženj v Heinklovi hali. Misli se prelivajo v besede: Do neba se pne sivina... Tam zunaj veter čez ravnino joče, a v

črni hali na poljani tisoči smo živih pokopani! ... Pred spanjem dokončno oblikujem verze in jih ponudim sotrpinkam...

Iz tovarniških obrazcev sem si napravila zvezčič, zdaj se mi pesmi ne bodo izgublale. A treba ga je skrbno skrivati.

Nočno delo za tekočim trakom je posebej izčrpavajoče. In če se sredi takšne noči prikaže v hali sam Veliki Inkvizitor Heinkel, v svojem usnjenem plašču in s klobukom na glavi, in nas paznice bolj kot kdaj priganjajo in kričijo Ihr faule, gestreifte Hexen!, in če se ti samo za hip zaprejo oči, so že nad teboj in ti vpijejo Weiter! ... Weiter! ... To pesem, z naslovom Hitreje, so si prepisale Čehinje.

Bili sta dve Musji, obe enako mladi, ena krhka, do kraja izčrpana, druga bolj odporna, fantovska. Ta je skrbela za prvo. Delali sta za istim strojem. Pomagali smo jima, kolikor smo mogli. Gledala sem jo, kako znova in znova dviga jekleno ročico, in padajo solze ji z lica na mrzlo železo. Pesem Musji so po vojni prevedli Rusi iz Sverdlovska in objavili v svojih listih. Prav tako Ukrajinko in Pred blokom. Stali smo v jutranjem apelu pred halo, kjer smo vso noč delali. Kakor zmeraj me je prevzel pogled na stotine žensk, kakor da iz njih izhaja nekakšen fluid, nevidna moč, bolj trdna od jekla. Poleg mene je stala priletna kmečka ženska iz Ukrajine. Šepetaje sva spregovorili nekaj besed. O domu seveda, o družini, otrokih. Povedala je, da je imela sina in v spomin so se mi zarezale njene tožeče besede: Jevo germanci razstreljali... Stvarno, kot je bilo, sem že po poti do blokov komponirala o njej pesem: Stojimo na apelu – izmena nočna – v četrti hali... Prignali so jih po material pred našo halo: pet Rusov, pet Poljakov – deset okostnjakov... Od daleč smo gledale, kako jih tepejo. Kako se je Nemec, ko so Rusu kleknila kolena, prekanjeno posmehnil: Spet je padel bandit brez boja ubit!...

Še vedno pomalem pišem pesmi in prozo. Pripravljene imam pesmi za zbirko, ki jo ureja Rapa Šuklje, vendar nič upanja, da bi zagledala svet, ker pesmi pač niso v duhu današnjega, razvrednotenega časa (ne pa morda zato, ker da so založbe v finančnih težavah). Pozdravljeni!

Marija Šumrada
(1919–1983)

270 Julija meseca 1942 se je začela velika italijanska ofenziva. Trinajstega avgusta so nam zažgali in oropali hišo v Kozariščah pri Starem trgu pri Ložu in odpeljali mene in dva brata, izmed katerih se je eden vrnil drugi dan domov, drugi je bil odpeljan v internacijo, jaz pa sem bila s še tremi tovarišicami in sedmimi tovariši obsojena na smrt. Štirinajstega avgusta so nas odpeljali na streljanje. Že smo bili postavljeni pred jamo, pripravljeni za streljanje, ko je v zadnjem trenutku prišlo povelje ne streljati žensk. Še danes ne vem, komu naj se zahvalim za življenje. Dejstvo je, da sem ostala živa, da sem bila nato odpeljana v internacijo v Trevizzo in sem tam rodila hčerko na kraju največjega gorja. Čez devet mesecev sem se vrnila domov, na požgan dom, kjer nisem našla ne očeta ne matere in ne bratov. Sama, popolnoma sama, prepuščena le milosti drugih ljudi. Mater in še enega brata so internirali mesec pozneje kot mene, brat je umrl v Padovi. Doma sta ostala le osemdesetletni oče in starejši brat, bolan še iz prve svetovne vojne. Prišla je zima, nista imela drv, brat je pri spravljanju drv zmrznil, očetu se je od vsega hudega zmešalo, zažgal je posteljo pod seboj in zgorel. Tako je bila uničena hiša in družina. Oče mojega otroka se je medtem, ko sem bila v internaciji, misleč da sem bila ustreljena, poročil z drugo.

V internaciji sem napisala *Moniško pesem slovenskih internirank*.

*Za Javorniki daleč, daleč,
kjer zemljica slovenska ni,
kjer čuje se beseda tuja,
Treviso mesto tam stoji.*

*Vrhove svojih lepih stavb
ponosno k nebu dviga,
svobodo zlato in prostost
daleč na okrog razkriva.*

*Pa pojdi malo ven iz mesta
po ravni cesti v bližnjo vas,
kjer tisoče ljudi slovenskih
kriči na glas – rešite nas.¹*

Po vrnitvi iz internacije sem zopet naprej sodelovala v Osvobodilni fronti.²

¹ Pesem ima petdeset kitic. Na koncu je pripis: Tožba loških (LOŽ!) internirank, spisano v Monigu [v vasi, nedaleč od Trevisa] 15. avgusta do 15. marca 1943. Marija Šumrada je bila ena od njih.

² Življenjepis kot priloga uradnemu dokumentu, 8. oktobra 1963.

Vinko Šumrada

(1916–1990)

Dolžan sem Vam opravičilo za dolgotrajno odlaganje izpolnitve svoje obljube na Vašo prošnjo. Verjeli ali ne, po dveh zaporednih možganskih stresih v letu 1975 sem se težko pobral in še danes mi stavek ne teče. Misel se zatakne in zelo težko kaj smiselnega napišem. Nekaj sem spravil skupaj, in to Vam pošiljam. Če je kaj uporabnega za Vaše namene, preberite in izberite pa izločite, ako Vam ne ustreza. Kar je preveč zapleteno napisano, me kar korajžno povprašajte, da se sporazumno dopolni in popravi.

Občudujem Vašo vnemo za to težko, nikoli dokončano tematiko in Vam želim mnogo uspeha pri delu. Zdaj pa k odgovorom:

Pesmi sem začel pisati že v puberteti. Ko sedaj, že v letih, o tem preudarjam, menim, da so bili za to tudi posebni vzroki. Pri nas so peli mama, starejša sestra in brat. Kadarkoli je bil mrlič v vasi, sta bili klicani mati in sestra bedet k mrliču in peti. Tudi sicer je mati rada pela, plesala in tudi bila vesela. Oče, moji mlajši sestri in jaz pa smo bili brez posluha in glasu. Morda sem prav zaradi tega že v rani mladosti vzljubil pesem, pisano pesem. Postal sem, kar se tega tiče, res samorastnik. Med vojno me je k temu silila notranja nuja. Težko je reči, kaj bi bilo iz tega brez vpliva vojne in revolucije. Čeprav smo imeli v vsaki brigadi propagandiste, smo bili komisarji pravzaprav njihovi vodniki, vsaj politično smo jih usmerjali. Poleg tega sem bil tudi partizanski dušebrižnik. V bataljonu smo imeli polovico fantičev pod osemnajstim letom, bili so tudi nepotrebno predrzni in vse sem imel prav človeško rad in skrbel zanje več, kot je terjal moj položaj.

Edini, ki mi je pomagal pri pesmih, je bil že desetletja pokojni Živko Bernot. Dodobra sva se spoznala na štabu 9. korpusa na Primorskem v prvi polovici leta 1944, ko sem bil načelnik kadrovskega oddelka, Bernot pa komisar oficirske šole. Na videz je bil zdolgočasen čudak, napol boem, toda v svoji notranjosti je bil srčno kulturn in izredno načitan. Čez noč je znal na pamet vse moje do takrat napisane pesmi. Najljubša mu je bila pesem o Šmarnicah. Trdil je, da je to najlepša in najbolj človeška pesem, kar jih je slišal v partizanih. Pozneje, leta 1967, ko sem pripravljaval za tisk Ulako, a nisem uspel najti korektorja, sva se srečala in že drugi dan sva se znašla v tiskarni v Novi Gorici. Znova sem občudoval njegov izreden občutek za verz in izraz. Res škoda, da sta ostala njegovo izredno znanje in kulturnost brez pravega haska.

Pod pravim imenom nisem med narodnoosvobodilnim bojem objavljaval svoja dela predvsem zaradi konspiracije svojih domačih. Še kot vajenec v Trbovljah sem izvedel, da je slovensko ime za Vinka Radoš in prevzel sem ga zase.

Svoj prvi pesniški poizkus sem spravil skupaj pozimi 1929/30, ko sem že končal osnovno šolo in doma čakal, da me pokličejo v uk v neko trgovino v Trbovljah. Poizkusil sem napisati kroniko svojega domačega kraja. Žal se spomnim le še prve kitice, čeprav je bilo vseh okrog dvajset.

Seveda je moj umotvor kaj kmalu prišel v roke moji materi. Še kar všeč ji je bil, toda takoj mi je dala nauk, naj se ne mešam v vaše razprtije, ker kaj lahko dobim katero okrog ušes, če se izve takale pripoved: Veliki prijateljici sta bili / Tomaževa Mica in Urhova Franca, / skregali sta menda se / zaradi nekega Danca. Ta Danec ni privasoval k nam z Danske, ampak iz vasi Dane onstran Loške doline.

Kronika je končala v materinem zaklenjenem predalu, jaz pa sem kmalu zatem odšel s trebuhom za kruhom v Trbovlje. Tam je bilo več dela kot kruha, uk je ostal

za mano, kriza v deželi, jaz pa brez dela spet v breme staršev. Sicer sem prijel za vsako delo, naj bo na cesti ali pa z očetom v gozdu. Poleti sem šel za kosca, na zimo pa na sekanje drv kmetom. Hrana in »kovača« na dan. Tako sem dočakal leto 1941.

Vsa zadnja leta pred vojno sem bral vse, kar mi je prišlo pod roko. Domačo »knjižnico« z Mohorjevimi večernicami s podstrešja sem vedno znova prebiral. Še zdavnaj sem znal na pamet Gregorčiča, le za branje Predsmrtnice sem se zdel sam sebi še premlad. Prešerna sem si izposodil v šolski knjižnici v Iga vasi. Imel sem izreden spomin, po letu 1940 ga nisem več bral, znal sem ga na pamet. Prve ljubezenske pesmi sem pisal tisti čas. Začuda so ostale do osvoboditve v sosedini zajčji štalici. Kako okorne, vendar tako iskrene se mi zde današnje dni, ko jih prelistavam.

Prišla je vojna, upor, Predsmrtnice in Smrtnice v živo. Razmah Osvobodilne fronte. V njej sem bil tajno povezan od maja 1941. Maja 1942 vpoklican v ilegalo kot član rajonskega odbora Osvobodilne fronte za Loško dolino.

Drugi dan poletne italijanske ofenzive, 30. julija 1942, smo oprezujoči terenci ilegalci pri prejšnji dan požgani logarnici na Grajševki odkrili plitev, le z rušo pokrit grob. V njem je bilo truplo kmeta Matjona iz Pudoba, Lahi so ga prijeli pri košnji sena in ubili: v glavo so mu zabili dolg tesarski žebelj. Streljaj stran smo naleteli na moško truplo, spoznali smo ga po škornjih. Glava je bila iznakažena s kopiti. Tu so fašisti srečali kmeta Matično iz Ige vasi. Peljala sta z ženo in volmi seno proti dolini. To je bilo naše prvo srečanje s fašističnimi tolovaji. Kar na mestu sem napisal Obtožbo, pesem o mojem pogovoru s kmetom Matjonom, očetom devetih otrok.

V treh tednih, do 20. avgusta 1942, je bilo podobno razmesarjenih in ubitih 167 ljudi iz Loške doline, med njimi deset žena in deklet.

Preživi terenci in partizani Zidankovega bataljona smo že sredi sovražnikovega terorja zbirali posamezne skupince partizanov in iz njih ustanovili Loški odred. Že prve dni, prav gotovo tudi pod vtisom strahot sovražnikovega pokola, so se na našem stenčasu začele pojavljati tudi pesmi o tem, med njimi tudi moja Obtožba. Pesnila sta tudi partizana Lojze Sterle-Veljko iz Viševka in Tine Šraj-Aljoša z Blok. Oba sta padla že leta 1943. Tisti čas sem napisal in objavil na stenčasu tudi doživeto pesem Gorski kotar, dve leti kasneje je izšla v II. zvezku Pesmi naših borcev, na str. 44, pisec Vinko, kot sem jo sam objavil na stenčasu Loškega odreda. Nihče ne bo nikoli zvedel, kako in kje je pesem Gorski kotar potovala, da bi pomladi 1944 prišla v roke Miletu Klopčiču.

Avtor Zgodovine slovenskega slovstva VII, Slovstvo v letih vojne 1941–1945, Viktor Smolej je ugotovil (str. 122, prvi odstavek), da je tudi Vinko Šumrada – Radoš Ivanov stopil v širšo javnost, ko mu je Klopčič v svoji antologiji Pesmi naših borcev priobčil dve pesmi ... in dalje ... da ni dvoma, da mu je objava v tej zbirki dala pobudo, da je pisal še naprej ... Vendar jaz sem takrat in vse do decembra 1945 o zbirki Pesmi naših borcev nisem nič vedel! Na poti s Primorske v Maribor sem jo iztaknil v že davno porrti knjigarni na Šelenburgovi ulici v Ljubljani.

Aprila 1943 sta med 320 prostovoljci s Primorske prišli k nam tudi Marija Podgornik iz Idrije in Pavla Kordič iz Otaleža. Na mitingu 1. maja 1943 na Suhorju sta zapeli predelano pesem Ciganska sirota. Novo besedilo pesmi z imenom Zakaj sem partizan se je čez noč razširilo po Beli krajini in okoli nje. Takrat sem urejal prvo številko novega glasila Gradnikove brigade Udarnik. Malo poprej je prišel iz Bosne slovenski slikar Dore Klemenčič-Maj. Naše glasilo je lepo opremil z vinjetami. Tako je ilustriral tudi moji prav takrat napisani pesmi Otok Rab in Pozdrav Belokranjcem. Začuda sem po vojni uspel najti ta Udarnik, čeprav je bil že brez naslovne strani. Pred nekaj leti mi je uspelo dobiti tudi drugo izdajo Prve partizanske pesmarice. Natisnila jo je junija 1943 tehnika notranjskega okrožja. Res me je iznenadilo, da je bila v njej objavljena poleg Veselega pastirja tudi Zakaj sem partizan, le pod novim naslovom Primorski partizan. Torej je bilo potrebno le pičel mesec dni, da je bila ta pesem prenešena iz Bele krajine na Notranjsko, bila natisnjena in že razširjena med ljudi.

V posebnem spominu mi je ostalo srečanje s hrvaškimi, goranskimi partizani. Bilo

je sredi septembra 1942, ko smo spremljali partizanske družine iz Loške doline v Gorski kotar z namenom, da jih otmemo fašistično-belogardističnemu terorju na varno, na svobodno ozemlje v Liko. Prišli smo z dežja pod kap. V gozdovih za Sokolskimi pečinami nad Gerovim smo zvedeli za ustaško ofenzivo v Liki. Pot naprej je bila nemogoča. Zvečer ob tabornem ognju so Gorani zapeli nam vsem do tedaj nepoznano borbeno pesem, ki se je (po spominu po 45 letih) glasila:

Refren: Mašte giljutinu, mašte giljutinu / krvlju ustaškom, / jer krv mora teči / Debela ko štrik... / Adolf Hitler, ti si prvi, / mi smo žedni tvoje krvi, / Mussolini, ti si drugi, / bit češ kod nas živ u trugi / Paveliću, ti si treći, / tebe ćemo živog peči.../

Priznam, zares nas je bilo malo strah...

Čez nekaj dni so nas povabili s sabo na cesto Gerovo–Crni lug. Na prelazu Vršič smo dočakali italijansko kolono, ki je peljala proti Reki in verjetno dalje na Rab v taborišče nekaj sto civilistov, pobranih od Loške doline pa do Gerova in Broda na Kolpi. Goranski partizani so v naskoku pobili in razgnali Italijane. Mnogi ujetniki so pobegnili na našo stran, med njimi so bili nekateri znanci iz Loške doline. Pozneje smo se skupaj vrnili na Notranjsko. Goranski partizani so nas s svojo hrabrostjo, po boju pa tudi s človeškim zadržanjem do italijanskih ujetnikov ugodno presenetili. In tudi pozneje na novih srečanjih s hrvaškimi borci nismo nikoli več slišali tiste grozovite pesmi...

Da se povrnem malo nazaj. K nam v Loško dolino so prve partizanske pesmi prinesli na pomlad 1942 partizani Zidanškovega bataljona. Ker Slovenci do zadnje vojne nismo imeli svojih lastnih borbenih pesmi, so se naglo udomačile prirejene ruske, španske in celo mehiške revolucionarne pesmi, poleg tega pa tudi pesmi iz domačega naprednega gibanja tik pred vojno, kot na primer Nabrusimo kose, Kosec kose brusi pa Bilečanka. Po slovenski narodni pesmi prirejena Partizanova žena pa je bila prva partizanska ljudska pesem pri nas in se je širila po dolini že pred nastankom prvega osvobojenega ozemlja maja 1942. Spominjam se, da so domači fantje neko nedeljo v aprilu 1942 zapeli Partizanovo ženo v prepolni Benčinovi gostilni v Starem trgu, in to kar v prisotnosti italijanskih karabinjerjev in financarjev. To je bilo smelo dejanje, saj niso bili redki Italijani, ki so vsaj za silo razumeli slovenski jezik. Ni bilo naključje, da so že čez mesec dni odšli vsi ti navdušeni in pogumni pevci k partizanom in pozneje večinoma padli v boju.

V maju 1943 je Zidanškov bataljon pregnal italijansko posadko iz Loške doline. Na velikem zborovanju v Loški dolini so partizanski pevci zapeli svoje pesmi in poslušalci so raznesli nove melodije po vsej dolini. Po vaseh, kjer je še živela tradicija petja fantov na vasi, so nove borbene pesmi naglo postajale ljudske. Težje je bilo z besedili pesmi, ki so redko prišla čez prvo ali drugo kitico. Pisanih besedil ni imel nihče, širila so se le v živi besedi, kolikor jih je kdo poznal. Zato sem predlagal takratnemu sekretarju rajonskega odbora Osvobodilne fronte za Loško dolino, danes že pokojnemu Francu Plesu-Ladu, da bi izdali besedila partizanskih pesmi. Ples, sem dober pevec, je z veseljem podprl moje prizadevanje. Tako sem do konca junija že imel zbrana besedila desetih pesmi. Ker sem čutil pomanjkanje domačih borbenih pesmi, sem še sam priredil Gregorčičevega Veselega pastirja v Veselega partizana in Zaostalega ptiča v Zaostalega partizana. V gozdu nad izvirom Obrha, pri Zakrajškovi žagi v Vrhnikih, kjer je takrat imel rajonski odbor Osvobodilne fronte svoj sedež, sem s pomočjo Francita Korošca iz Pudoba (padel je februarja 1943 na Blokah) razmnožil na šapirografu s pisalnim strojem napisane pesmi. Bile so natisnjene na belem pisarniškem papirju v formatu osminke pole. Enako velika je bila tudi naslovna stran z naslovom Partizanske pesmi, izdal Rajonski odbor Osvobodilne fronte Loška dolina, 1942. Poskrbeli smo celo, da je bil vsak zvezek povezan s kovinskimi spojkami kakor šolski zvezki.

Prve dni julija 1942 smo 160 izvodov razdelili vaškim odborom Osvobodilne fronte, nekaj primerkov pa je šlo tudi v Zidanškov bataljon.

V tej partizanski pesmarici, kot smo jo takrat imenovali, čeprav je vsebovala le besedila brez not, so bile objavljene tele pesmi: Naglo puške smo zgrabili, Partizanova žena, Kovači, Bratje, Bilečanka, Nabrusimo kose, Kosec koso brusi, Pikapolonca, Na oknu glej obrazek bled, Veseli partizan, Zaostali partizan, Žrtvam in verjetno tudi Internacionala, vendar nisem docela prepričan.

274 Ljudje v Loški dolini, zlasti mladina, so pesmarico navdušeno sprejeli in naglo je pošla. Žal je velika poletna italijanska ofenziva preprečila naš namen, da jo znova natisnemo. Premočna sovražnikova vojska je 28. julija 1942 vdrla v dolino. V strahotnem metežu naslednjih tednov, med krvavimi pokoli aktivistov Osvobodilne fronte in talcev ter požigom celih naselij, so izginile tudi naše pesmi. Sam sem nosil s seboj izvod pesmarice vse do septembra 1943, ob kapitulaciji Italije pa sem ga izgubil nekje v Novem mestu s torbico vred.

Po vojni sem zaman povpraševal preživele partizane iz Loške doline, ali je kdo ohranil kak primerek te, po mojem mnenju prve partizanske pesmarice v Sloveniji. Le naslovno stran je še hranil Stanko Bavec iz Vrha v Loški dolini. Ta edini delni dokaz, da je bila ta naša prva partizanska pesmarica zares natisnjena in izdana, je sedaj v Muzeju ljudske revolucije v Ložu. Drugi dokaz pa je, da se je moja priredba Veselega partizana razširila med partizani in do danes ostala med znanimi partizanskimi pesmimi.

Vinko Šumrada

Komisar

275

*Ko se pod noč bataljon postroji,
preden v dolino na akcijo gre,
in zbor partizanov oko preleti,
mi slutnja tesnobna vznemiri srce.*

*Svoje tovariše zrem, komisar,
od borca do borca ugiba pogled:
komu nocoj prizanese vihar;
kdo bo omahnil v boju zadet?*

*Božam obrazov živ krog naokrog,
fante postavne, plečate može;
vmes nekateri napol še otrok
iz šole na Mokerc primahal jo je.*

*Nihče ne pokaže, da skrb pritajena
želje po ljubih domačih budi,
kje mati je mila, ljubica, žena,
ali še sinko v zibelki leži;*

*ali ognjišče je grom razdejal,
kje zdaj predragi iščejo kruha,
kdo bo sirotam v pregnanstvu postlal;
roka sovražna je kruta in gluha.*

*Vojna za čustva človeška ne zna,
med vojno in čustvi sožitje pač ni;
vojna se ne meni za stiske srca,
vojna le rani, ubija ljudi.*

*Tovarišev zbor motrim, komisar.
Koga ubije svinčeni udar?
Kje zazijala bo sveža vrzel,
ko po vrnitvi bom fante preštel?
Morda, o morda pa jutri ta čas
na zboru večernem bom manjkal le – jaz!*

Pesem je opremljena s pripisom: Mokerc, decembra 1942.

Vir: Vinko Šumrada, Ulaka, Ljubljana, 1972, str. 83–84.

Vinko Šumrada*Balada o nageljnih*

276

*Nageljni, nageljni,
nageljni rdeči,
krvavi slapovi
na belih zidovih.
Omamno vonjavo
so širili v mraku
in fante vabili
na vsakem koraku.*

*Nageljni, nageljni,
za njimi nekje
se skriva dekle ...
Vonj zlatih las
in nežni obraz,
oči topli soj
me vabi nocoj.
Nageljne rdeče
razmaknila je,
na prsi kipeče
vabila me je
in ustne drhteče,
ponudila je.*

*Objel sem ljubeče
dekle zaželeno
in sanjal o sreči;
ko prišla bo zmaga,
takrat, o predraga,
te vzamem za ženo.*

*Vojna je vojna,
nikoli ne ve se,
kaj jutro prinese.*

*Prišli so, tuleči
divji volkovi,
domove požgali,
oskrunili cvetje,
ljudi kot živino*

*v Dachau pregnali.
Tam v bridki nesreči
moj nagelj cveteči
zdaj vene in hira,
brez moje ljubezni
v bolesi umira.*

*Že ruševine
požgane vasice
prerasle koprive
so ostro skeleče.
Nageljni rdeči
iz oken ugaslih
mrtvi in veli
visijo navzdol;*

*sladke vonjave
in nade sanjave
viharji so vzeli,
razsuli čez Dol.*

*Na razvalini
sreče nekdanje
uničene sanje.
Žive le spomini,
divja bolečina
in želje brez nad,
da kruta tujina
povrne kdaj spet
najdražji moj cvet
in vero v pomlad.*

Pesem Vinka Šumrade Balada o nageljnih je opremljena s pripisom: Čepovan, 24. julija 1944.

Pavla Tavčar Benedik

(1923)

278 Z velikim presenečenjem in veseljem sem prejela Vaše ljubeznivo pismo in danes odgovarjam na Vaša vprašanja.

Ker mi je nekoliko prirojeno, da se lažje izražam v verzih kot pa v vezani besedi, me je tudi v času narodnoosvobodilnega boja silila k temu neka notranja nuja, da sem pisala pesmi. Da sem v pesmi *Ko v novem jutru že v poletju 1943* napovedala našo zmago, mi je to narekovalo moje globoko prepričanje.

Ker nisem imela nobene druge izobrazbe kot le hribovsko šolo na Malenskem vrhu, mi je pri tej pesmi popravila nekaj besed Marinka Demšar, in sicer sem jaz napisala »desnico svojo dal si mi«, ona pa je popravila »si mi dal«. In v vrstici, kjer sem napisala »nasvidenje nad zvezdami, še rekel si«, je popravila »dejal«. Zato je v prvi partizanski pesmarici podpis Dekleta iz Grička. Griček pa je bil partizansko ime za naš Malenski vrh. Tovariši so kar zagrabili za to pesem in so jo peli vsepovsod, toda kdo je pravi avtor, je vedel samo naš okrajni sekretar Skoja, kateremu jo je dal naš skojevski aktiv in ko smu mu jo prvič zapele v naši kuhinji vse štiri sestre. Ves ponosen, da ima na svojem terenu tudi take skojevke, jo je potem oddal na skojevski konferenci v Davči. Zgodilo se je, da so brigadni komandanti to bolj prisojali zgoraj omenjeni Marinki, ker niso mogli misliti, da bi kaj takega zmogel kdo tak, kot sem bila jaz. Tudi moji nadrejeni mi zato niso pripisovali kakšne posebnosti, rekla bi lahko, da mogoče samo toliko, da sem imela za nameček k svojemu terenskemu delu še to, da sem imela na vsakem mitingu tudi govor po skojevski mladinski liniji kot organizator in kot propagandist. Ker pa v tistih časih nismo smeli imeti v rokah nobenih papirjev in smo govorili na pamet, sem bila od tistih, ki so imeli dolgovezne govore, vedno grajana, da je bil govor sicer lep, samo prekratek. Jaz pa sem bila vedno rada kratka in jedrnata, zato me tudi graje niso spremenile. Veliko sem študirala iz knjig in literature, kar mi je veliko pripomoglo k temu, da sem bila v šoli odličnjakinja. Ves prosti čas sem izkoristila, da sem ponavljala tisto, kar je bilo na študijskih sestankih povedano od naših nadrejenih študiranih tovarišev in tovarišic. Imela sem pa prav zanje eno veliko napako, da sem se rada smejala. Ne, tega mi pa niso mogli oprostiti in gotovo me prav zaradi tega ni nihče jemal tako, kot se jemlje pesnika, ki trdno veruje v zmago. Sicer pa tudi sama sebi nisem zato pripisovala nobene posebnosti, saj sem mislila, da to vsakdo zmore, še posebno tisti, ki so se tako radi pokonci nosili.

V času narodnoosvobodilnega boja je bila konspiracija tista, ki je čuvala tudi pesnike, drugače se ne bi bala podpisati se z drugim imenom.

Pred vojno sem samo čutila v sebi, da bi lahko kaj spravila skupaj. Vojna in pa trpljenje v njej pa sta me pripravila k pisanju, zato sem prepričana, da bi bila pisala tudi, če ne bi bilo vojne. Kdaj, pa ne vem, mogoče mnogo pozneje, ko bi me k temu pripeljala življenjska nuja.

Po osvoboditvi je moj pesniški svinčnik počival. Preveč je bilo drugih skrbi in dela. Preveč je bilo udarcev, ki so leteli prav na nas partizanke. Moje veselje do pisanja verzov se je prebudilo šele po dvajsetih letih, ko sem prišla do spoznanja, da sem kljub težkim življenjskim udarcem še ostala človek, ki ljubi resnico in pravico. Spet se smejem kot cigan, ki ve, da za vsakim dežjem spet posije sonce. In pišem, sebi in mlademu rodu za zabavo in za raznorazne priložnosti. Koliko je bilo v teh letih samo govorov, saj so me zato klicali na vse strani. Veliko je bilo tega v verzih, nekaj imam

spravljenega in napisanega prav zato, ker sta me za to navdušila Mitja Ribičič in Sergej Kraigher, ko sta me poslušala na mitingu Lubnik 77 v Javorjah v Poljanski dolini.

Vsi tisti, ki znajo razumeti, kaj hočem povedati, me spoštujejo, so pa tudi taki, ki imajo za to zvrst pisanja premalo soli v glavi, da bi to mogli razumeti, taki se mi pa posmehujejo in me podcenjujejo, češ, kaj boš ti, uboga reva.

Še nekaj me pa zares prav boli. Izhajam namreč iz tiste družine (od tam je bila doma moja mama), ki se je je z raznimi napakami dotaknil že pisatelj Ivan Tavčar, katere napake je še poglobil pisatelj Kmecl v knjigi S prijatelji pod macesni, ki je imenoval mojo mamo, tete in strice kot ničvredne raztepence po svetu. Zakaj ni pomislil, da ti raztepeni še živijo, in to prav v bližini doma, na kmetijah. Mogoče mu pa tega niso znali povedati prijatelji pod macesni? Čudim se našim pisateljem, da so nesramne laži zanje taka poslastica, zakaj ne znajo napisati prav o Savčevi družini (če se je že morajo izjemno dotakniti v celem pogorju) tudi njenih dobrih lastnosti? O, tudi teh ni malo in njihovi otroci prav nič ne poznamo tiste grde kozavosti naše stare mame. Vsi živimo pošteno in smo samo srečni, če moremo komu kaj pomagati. In prav taki so bili naši starši, dedek in babica.

Kakor vidite, draga Marija, živim v okolju, ki tako rado objeda druge. Ker je tukaj posredi velika nevoščljivost, ni čudno, da s teto Olgo ne objavljava najinih pesmi. Hvaležni sva, ona svojemu očetu, jaz pa svojemu dedu, da imava po njiju ta dar.

Naj bo za danes dovolj. Upam, da boste znali brati, veste, sem že v tistih letih, ko me svinčnik že ne uboga več, pa tudi stavki se mi že upirajo. Zaupam pa Vam, da kljub temu, da že stopam v dvainšestdeseto, še nisem nič siva. Mogoče tudi k temu pripomore moja dobra volja! Kaj pravite? Bodite mi lepo pozdravljeni, in če boste še kaj rabili, me pa pokličite! Saj veste:

*Šest, pet, en, dva tri,
pa se Pavla oglasi!*

Če boste moj odgovor za kaj rabili, Vam dajem vso svobodo.

Igor Torkar Boris Fakin

(1913)

Sonet o kamnu

280

*Nekoč rodila te je v mukah živa skala,
ko so ljudi kladiiva te iz nje izbila,
mašina zgodaj ti mladost je razdrobila,
človeška roka te na cesto je zagnala.*

*In zdaj sred taborišča ždiš ko modrec sivi,
živiš sred marčne sape, rose, sonca vriskov,
sred burje, slane, dežja, sred grmenj in bliskov
drobiš se v smrt, razpadaš tiho v prah trohljivi...*

*Ko zbit na smrt sem dvignil te na dlan tresočo
in s sonca sem hotel za blok te skriti v travo
si zdrknil z rok koščenih mi na cesto vročo.*

*In mrzlo si pogledal me s kamnito glavo:
»Predragi, tu umrem naj – cesto utrjujem!«
O, kamen, modrec sivi, drug edini, čujem!*

Pesem je opremljena s pripisom: Sachsenhausen 1944.

France Trefalt

(1903)

Vaše pismo, z dne 24. avgusta me je razveselilo in vam z veseljem posredujem nekaj v zvezi z vašimi v pismu izraženimi željami.

Ko smo se 20. maja 1941 znašli v nemških zaporih v Šentvidu, smo pač skušali čimbolj olajšati življenje zapornikov. Pri tem smo sodelovali vsak s svojim talentom. Med nami sta bila rajni slovenski pesnik, takrat kranjski kaplan, Joža Vovk in višji železniški uradnik železniške direkcije v Ljubljani, tudi že pokojni Igor Vidic, ki je tudi imel pesniško žilico. Ta dva sta se tudi v zaporu lotila kovanja verzov, ki so nihali med liriko in včasih tudi obešenjaškim humorjem. Med ostalimi je bil izreden in izvrsten humorist pred leti umrli bivši državni reprezentant v hokeju, kapetan reprezentance in hokejski sodnik Tone Pogačnik iz Podnarta. Naj v zvezi z njim omenim, da je bila pred drugo svetovno vojno znana zobna krema Cimean (predvojna radijska reklama: »Dobro jutro, dober dan, za nego zob je Cimean«), to pa so bile začetne črke treh bratov Pogačnik: Ciril-Metod-Anton. S Tonetom sva skrbela za dobro voljo med zaporniki. Tudi jaz sem se namreč ukvarjal s humorjem, ki se mu tudi še danes, pri enainosemdesetih letih, od časa do časa posvečam. Pozneje me je ob vzgledu Vovka in Vidica zgrabila pesniška žilica, pa sem po moji evidenci »zmašil« skupaj 24 »produktov«.

Stari Rimljani so menda rekli *Poeta nascitur*. S tem pa nočem reči, da sem rojen pesnik, pač pa so mi pravili starejši ljudje, da je moja pokojna mama, ki je umrla pri osemindvajsetih letih, jaz sem bil takrat star tri leta, še kot šolarica kovala pesmice. Jaz sem svojo prvo pesmico skoval, ko mi je bilo petnajst let, med prvo svetovno vojno. Bila je pesem fanta, ki gre za domovino v boj in pušča doma jokajočega dekleta. Tisto pesmico sta učitelj in župnik ocenila kot nekaj neverjetnega. Pozneje se nisem posvetil poeziji. Življenje je bilo trdo, pa sem moral vse sile zastaviti za doseg cilja, pošten kos kruha. Pač pa sem, kadar je bila priložnost, zložil kako kolednico za god, rojstni dan ali ohcet.

Kot verjetno že imate v vaši evidenci, je v šentviških zaporih izšlo nekaj številk zaporniškega lista pod imenom Kibla. Ne vem, koliko števil je izšlo. Vsak večer, preden smo zaspali, je eden ali drugi »poet« ali humorist prebral svojo pesem ali humoristični prispevek o dogodkih tistega dne. Moram reči, da so to bile dobre injekcije za dobro voljo in je bilo razočaranje, če kak večer ni bilo nobenega »produkta«.

Predvsem smo zasledovali cilj, da bi naši verzi in šale dajali tovarišem zapornikom pogum. Lepo je bilo, ko je vsa soba ob brleči svetlobi žepne baterije poslušala, kaj je kdo napisal ali povedal. Uspelo nam je večkrat izzvati zares vesel smeh in odobravanje. Namenoma nismo ustvarjali žalostnih in pretresljivih pesmi, saj je bilo življenje že samo po sebi dovolj žalostno.

Seveda smo morali paziti, da stražarji niso prišli na sled našemu početju.

Mojih pesmic nisem objavil nikjer, saj mi niti na misel ni prišlo, da bi imele za javnost kakšno veljavo. Zato me je presenetilo zanimanje, ki ste ga vi in tovarišica Šorlijeva¹ iz Kranja pokazali za to arestantovsko poezijo, kot smo jo imenovali.

Kot sem že povedal, sem že v mladih letih nekaj »rimal«. Čas zavora med okupacijo pa me je vsekakor spodbudil k pisanju. Kako ne, saj smo takrat vsi bridko občutili ne le ločitev od naših najdražjih, negotovost, kaj bo z nami, in morečo zavest, da smo postali tako rekoč sužnji na lastni zemlji. Takrat je bilo razpoloženje v Šentvidu kljub

resnosti položaja tako opogumljajoče, da smo bili vsi prepričani, da je prišel čas, ko smo Slovenci ne glede na politično in nazorsko prepričanje končno enotni in so vse meje, ki so obstajale prej, padle.

Sosedom, znancem in prijateljem »zapojem« za njihov praznik voščilnico. Sicer pa sem po svobodi napisal nekaj humorističnih prispevkov za razne časopise, pa tudi za nastope na veselih večerih na radiu in televiziji.

Moje pesmice so pač take, kot so. Nihče jih ni korigiral. Vem, da so okorne in brez literarne vrednosti. Nastale so pač takrat, ko so blagih sapic pogrešvale. Objava pa po vaši uvidevnosti!

282 Iskreno vas pozdravljam in sem vam za morebitna nova vprašanja rade volje na razpolago.

¹ Katjuša Kopač-Šorli

I. I.

(1922)

283

Čeprav sem nekaj časa odlašal, da bi na Vaše prijazno cirkularno pismo kaj napisal, sem se potem le odločil, da odgovorim. Predvsem zato, ker mislim, da so Vaši nagibi iskreni in dobronamerni. Zanimanje za narodnoosvobodilni boj iz pozitivnih pobud je v današnjih časih zelo redko, bolj je to ali fraza ali pa predvsem brskanje za potvorbami in razvrednotenjem naše bližnje zgodovine (čas narodnoosvobodilnega boja). Do takih sklepov me silijo vse pogostejši primeri, ko različni posamezniki ali pa znanstvene, kulturne in politične skupine kujejo svoj kapital s tem, da bi prikazovanje narodnoosvobodilnega boja in njegove vrednote izničili ali osramotili. Seveda so za to krivi tudi nekateri bivši pripadniki narodnoosvobodilnega boja, tudi vodilni, tudi pri nas v Sloveniji, ki so se v teku dolgih let vladanja v praksi predaleč oddaljili od idealov. Te situacije se vsakodnevno potrjujejo. Zato postaja človek skeptičen, komu naj navsezadnje služi tak napor, npr. nekaj ljudi, ki spravljajo skupaj partizansko poezijo. Koga to danes sploh zanima. Jaz imam posebno zadnja leta vse bolj slabe izkušnje, če sem kje med mladino skušal prikazovati čase narodnoosvobodilnega boja z vidika kulturnega dela – tudi pesništva. To je v glavnem današnji čas povozil, čeprav taka situacija ni nastala sama od sebe. Nikakor ne želim s tem odvzemati poguma Vam, predvsem ne zato, ker bo mogoče neke v prihodnosti tudi ta material zopet dobil svojo vrednost in spoštovanje, ko se bodo rodili rodovi, ki bodo spoštovali svojo preteklost in zgodovino. Saj so sicer tudi v tem času pozitivni primeri, ki pa žal predstavljajo izjemo. In ker je ena takih izjem tudi Vaša dejavnost, Vam bo skušal na nekatera zastavljena vprašanja odgovoriti. Vendar naj vse, kar Vam opisujem, služi Vam zasebno, nikakor pa ne za kakršnokoli objavo.¹

Odgovorov na vprašanja ne dajem po točkah, vendar se jih vsebinsko dotikam.

Pesmi sem kot dijak gimnazije pisal že tik pred vojno, jih pošiljal v mladinske priloge časopisov in revijo Srednješolec v Ljubljano. Večina jih je lirične narave, pa tudi angažiranih v zvezi z bližajočo se vojno. Ohranjenega nimam nič (niti nisem po vojni poizvedoval, če še kaj tega obstaja v možnih ohranjenih arhivih), pisal sem pod različnimi psevdonimi. Zato sem s tem nadaljeval v narodnoosvobodilnem boju, lahko rečem, da sem pisal iz notranje potrebe oziroma nagiba, da svoje misli, vizije, razmišljanja in doživetja izrazim s pesmijo. V partizanih sem sicer delal na raznih področjih oziroma zadolžitvah, toda kmalu so ugotovili, da se ukvarjam tudi s pisanjem in sem potem dobival dolžnosti v enotah (odredih, diviziji, korpusu) kot član kulturno-propagandnih skupin in vojni dopisnik. Ker sem deloval na Primorskem (na obeh straneh Soče) sem težil k temu, da sem k pisanju spodbujal tudi borce in tamkajšnje aktiviste, ki so sicer silno slabo obvladali knjižno in pismeno slovenščino, pa so kljub temu množično izražali svoje občutke in doživetja v pisani besedi, v pesmih. Mnogo tega sem dal v objavo v glasilih enot.

Tudi v narodnoosvobodilnem boju s pisanjem pesmi ni šlo vse gladko. Če si pisal angažirane borbene pesmi, je bilo pri tem treba upoštevati »linijo«. Sam sem npr. doživel precej ostro kritiko, ko sem objavil revolucionarno pesem, ki je bila preveč »leva«, kritiko s strani Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za Primorsko, v pesmi sem omenjal rdeče zastave in pravice delavcev v smislu pridobitev revolucije. Dobil sem krepak pismeni pouk (pismo še hranim), da naš narodnoosvobodilni boj ni revolucija, ampak osvobodilni boj. Ali: pisal sem bolj zase, za svoj osebni arhiv, tudi

ljubezenske pesmi z nekaterimi erotičnimi elementi. Verjetno sem jih komu pokazal, dal brat, rezultat je bil ta, da sem bil klican na odgovornost na ustrezen oddelek pri štabu korpusa. Po kurirskih poteh sem potoval iz Benečije prek Soče, da bi potem doživel uničujočo kritiko in osebno diskvalifikacijo, vse zaradi nekaj osebnih pesmi. Imel sem srečo, da me je iz grde kaše potegnila tovarišica XY (takrat članica Cekaja), ki je zvedela za primer. K sreči to neprijetno doživetje ni podrlo v meni želje po izražanju v pesmi.

Seveda pesniki pri partizanih niso vedno in povsod uživali vsesplošnega razumevanja. Posebno nekateri komandanti so bili alergični ali pa vsaj zafrkljivi do teh reči. No, to sem razumel spričo situacije, saj so se nekateri komandanti bali, da bi se srca borcev preveč omečila, če bi prebirali tudi lirične pesmi. To situacijo je bilo seveda treba upoštevati. Take situacije, tudi v mojem primeru, dobro opisuje pisatelj Tone Svetina v nekaterih odlomkih romana Ognjeni plaz. Vse te težave pa so bile le neznatne v primerjavi s splošno politično podporo kulturi in kulturnemu udejstvovanju v partizanskih enotah. K sreči so v vodstvu gibanja bili tudi ljudje, ki so kulturo vgradili kot njegov sestavni del (tu ne mislim samo poezije, ampak glasbo, igro, likovno delo).

V narodnoosvobodilnem boju je v mnogočem usmerjal kulturno delo tudi Agitprop, zato so v agitpropovskih smernicah tudi za poezijo forsirali teme narodnoosvobodilnega boja, domoljubja, epskih opisov boja, pozivov k upor, vizije svobode itd.; to seveda ni bilo naklonjeno poetičnemu meditiranju o življenju in smrti, liričnim temam ali pa premočnim poudarkom popolne pravičnosti in enakosti. Take teme so si eventualno brez večjega rizika lahko privoščili že izdelani in uveljavljeni mojstri umetniške besede.

V Vašem pismu z dne 27. oktobra 1986, želite moje soglasje, da objavite moje pismo izpred dveh let. Takrat sem Vam pisal, da so podatki iz pisma Vam na razpolago bodisi za Vaš komentar, oceno, članek ali spis, s tem da me ne navedete kot avtorja pisma. Moje stališče je ostalo isto, okoliščine se medtem niso nič spremenile. Kakšne so, vidite sami. Še vedno pa Vam dajem intimno polno moralno oporo in priznanje Vašemu delu.

Izkoriščam priložnost in dodajam še nekatere osebne izkušnje in okoliščine kulturnega dela v narodnoosvobodilnem boju. Okoliščine za literarno pesniško delo v narodnoosvobodilnem boju so bile različne: za nekatere na zunaj precej ugodnejše zaradi večje varnosti (na osvobojenem ozemlju, v štabih), na drugi strani, v operativnih, premičnih enotah, brigadah, odredih, v gibanju, pa povezane z dnevno travmo preživeti ali ne, z dnevnim soočanjem z mrtvimi prijatelji, požganimi domovi, prestrašenimi otroki, veselimi zmagami, intimnimi srečanji, gostoljubjem ljudi, grobstvo mraza in dežja na prostem, tovarištva do skrajnosti, neznanskega pričakovanja konca vojne, bojev in strahu, otrplega strahu, da te prav na koncu požre smrtni konec in da odideš v večno pozabo. Redkokdo si je delal iluzije, da ga bodo po vojni slavili. V takih okoliščinah so nastajale tudi pesmi v vsakršnih variantah življenja, med soočanjem s smrtjo. Zato je nastajanje pesmi v okoliščinah relativne varnosti v zaledju potekalo malo drugače. No, tudi uradno vodstvo se je čutilo obvezano, da zavaruje že znane ali formirane poete in jim ponudi »normalnejše« in varnejše pogoje za preživetje in delo.

Toda mnoge take stvaritve niso bile več totalno avtentične. Pravi poeti so kljub vsemu bežali v središče smrtnih igr in se predali hazardu sreče; marsikoga je ta sreča izdala. Ljudje so pisali pesmi od popolne spontanosti pa do poezije po naročilu (dvorni ali štabni pesniki), pisali so naročene himne, kot še dandanes. Večina je seveda povsem avtentična in spontana.

To so mimogrede nekateri spomini in razmišljanja na čas med narodnoosvobodilnim bojem. Posamezni detajli so oživel ob spominu na temo, ki jo obravnavate.

¹ Kljub avtorjevi želji, da ostaneta njegovi pismi za zasebno rabo, smo ju zaradi tehtnosti njegovih razmišljanj uvrstili v to zbirko.

Slavko Turk

(1910–1989)

Mir — vojna

285

*Ljubim le samoto,
kjer ptički žvrgole,
narave le krasoto,
tam moje je srce.*

*S ptički pesem pojem
in legam v mehki mah,
to vse je prav po mojem,
živim kot zajček plah.*

*Tu krika se ne čuje,
postave tukaj ni,
le Bog tu le kraljuje
in jaz in ptički vsi.*

*Tu hočem jaz živeti,
več v svet ne grem nikdar,
ker tam v divjini, sveti
le vojna je vsekdar.*

Pesem, če se jo sliši ali če jo kdo recitira, gre v mlado srce, zato sem jih, ko sem bil mlad, rad pisal, ker sem jih rabil v družbi. V vojni sem bil kulturnik bataljona, nato v politiki. V mladosti sem mnogo bral: romane, vsake vrste knjig in vse dotedanje slovenske pesnike. Pesem se mi je zdela prikladna za malo časa in prostora, saj za pisanje nisem imel časa, ker sem bil mlinar in trgovec. Pisati sem začel takoj po dvajsetih letih in pišem še zdaj. Srečo, nesrečo, prej še ljubezen, od 1943. do 1945. leta vojne, kar napravi name vtis. In to mora biti vzeto resnično iz doživetja drugih in sebe, kar sem sam poskusil in videl, kar čuti narod. Kraševci veseli, ta pesem je opis naše zemlje in ljudi. Bilo je leta 1943. In jaz sem pisal, kratkočasil bataljon in ljudi na mitingih. Tovariši in znanci so prosili, da spet kaj novega napišem. Ni bilo važno, kaj, veselo ali o mrtvih, ki so padli, ali kratkočasno, vse so radi poslušali, ker je bilo pristno naravno in v našem krogu. Pošiljam vam zvezek partizanskih pesmi, da lahko kaj pregledate in prepisete, če je kaj za vas. Prosim, da mi ga vrnete, kajti jaz sem srečen s svojimi spomini. Odgovarjam vam, ker vem, kaj je življenje, če imamo skrbi. Bilo je osebno pri meni že več študentov. (Aleksandra Kovačič je bila prva – op. MS)

Vir: Boris Paternu, Poglavje iz slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva, Slavistična revija, 20, april–junij 1972, str. 173.

Jože Udovič
(1912–1986)

Poslednja minuta

286

*Pred puškami stojim,
jutro vstaja, živo jutro poslednjega maja,
tenki jok zvona je segel do tihega kraja.
Pred puškami stojim,
sonce, urno izza zelenega hriba vstani,
poslednjič me s svojo čisto lučjo nahrani!
Pred puškami stojim
in vidim veliki vzrok in duha, ki je kriv,
a kdor mori, je mrtev, in mrtvi ostane živ.
Pred puškami stojim,
ljubim ta svet, slednjo bil, slednjo travo,
in tople človeške oči, uprte v časov daljavo.
Pred puškami stojim,
kje je tista vesela deklica v tej minuti?
Rokó je stegnila iz sinjih sanj in nič ne sluti.
Pred puškami stojim,
oko na grmu cvetočem še sok življenja pije,
umrl bom s cvetjem v očeh, samo se v venec mi vije.
Pred puškami stojim,
že nesejo tesno, ozko, črno rakev.
Ne vežite oči! Buden bom konec počakal.
Pred puškami stojim,
ta smrt je velika in komaj sem je vreden.
A zakaj jih meri dvanaajst in ne le eden?»
Pred puškami vznak leži,
jata škrjancev s polja beži,
sape brze raznesejo njegov zadnji dih,
z njim blagoslovijo svet, še nem in tih.*

Pesem *Pred puškami* je zrasla iz nekakšnega travmatičnega doživetja, ki me je dolgo spremljalo, nisem se ga mogel znebiti tudi pozneje, ko sem že hodil pod krošnjami kočevskih gozdov ali po skritih partizanskih poteh. Doživetje pa je bilo tako: iz sobe na severnem koncu Ljubljane, kjer sem stanoval pred odhodom na osvobojeno ozemlje, je bilo ponoči pogosto slišati strele iz raznih koncev v okolici, iz vzhodnega roba mesta in iz precejšnje bližine pa včasih tudi grmeč strel, votlo odmevajoč, in bil sem prepričan, da pomeni morilsko salvo. Zdelo se mi je, da me ponoči ali v zgodnjem jutru večkrat prebudi in pahne v veliko tesnobo.

To streljanje, ki je bilo zdaj znamenje upora, zdaj pa slepega totalitarnega maščevanja, je priklicalo v mojo fantazijo jasno načrtano podobo človeka, ki v zgodnjem jutru stoji pred jekleno rožljajočo neizprosnostjo konca. Pesem pa je nastala pozneje, leta 1944 na osvobojenem ozemlju,

nekje med kolpsko dolino in Rogom. V nji mi ni šlo za podobo kljubujočega junaštva, ki jo je čas tako potreboval in terjal, želel sem samo oblikovati nepatetičen klic življenja pred nenadnim nesmisлом smrti, ko bo uničena živa celica življenja, ki naj bi se vgradila v nastajajočo prihodnost. Zaradi te nepatetične želje gledam danes na pesem z nekakšno prizanesljivostjo, čeprav se upravičeno zastavlja vprašanje, ali je mogoče za tako dogajanje najti prave besede, ali pesem, ki za svoj namen uporablja šibke podobe in poskuša dogodek ogrniti z zvenom besed, nekako ne prikriva tega temnega zla, tega uničujočega nasilja, ali ne govori mimo dogodka. Kako se je pesem rešila iz te nevarnosti? Mogoče s svojo preprostostjo, s tem, da ni iskala krčevitih, preglasnih pripomočkov, da bi izrazila skrajno dogajanje na meji bivanja. Pa tudi s tem, da je samo izrekla nekaj reči, ki jih je zajela iz svoje skrite vednosti in iz moje travmatične izkušnje.

287

V moji fantaziji je dolgo stala podoba človeka pred tujčevimi puškami, bil je priča zgodovinske ure, vendar ne gledalec, bil je tisti hip središče dogajanja v usuženem svetu, tako da je obsojeni in žrtvovani človek nekakšno središče sveta. Stoji pred zmagoslavjem krivice in je obenem živ ugovor proti nasilju z vso svojo končujočo se vizijo in s svojim poteptanim pričakovanjem. Lahko bi rekel, da v zadnjem trenutku končnosti zagleda neskončnost tega hipa, ki se sredi groze vgrajuje v tok zgodovine.

Središče pesmi pa je nekakšna gotovost, ki je sicer ni mogoče dokazati z nikakršnim otipljivim dejstvom in ki jo življenje s svojim videzom tako pogosto zanika, vendar jo skrite globine psihe včasih jasno razodenejo, gotovost, da je tisti, ki živi iz zla in iz sovražnega zla uničuje, že uničen, da je tisti, ki iz zla obsoja, že obsojen, da tistega, ki v službi zla zanika življenje drugemu, potem tudi življenje samo zanika. To je spoznanje, vstajajoče iz tedanje tesnobe, ki velja za vsakega uničevalca v kakršnem koli času, pa naj to dela z orožjem ali kako drugače (saj vemo, koliko je skritih načinov uničevanja) – mogoče kdaj tudi z besedo. To je spoznanje, da je po svojem dejanju uničevalec nezmožen še živeti avtentično življenje, ki naj bo življenje za človeka in za prihodnost. Te besede so seveda posebno poglavje iz »teorije zla« in je mogoče v njem izreči najrazličnejše sodbe. Pesem pa raste iz globoke razvidnosti, dobljene iz globine časa, da »kdor mori, je mrtev, in mrtvi ostane živ.«

Dogajanje pesmi pa je tudi nekakšna podoba dogajanja sveta, ker ni vanj zajeta le obsojenčeva oseba, marveč vse, kar ga obdaja. Tudi svet okoli njega čuti, da se tu nekaj končuje in obenem nekaj začneja, da nastaja praznina za uničenim bitjem, ki pa jo bo val želja in vizij znova napolnil in tako ubitega oživil.

Postava moje pesmi stoji v zadnjem jutru pred zgoščenim zlom, pred zgoščeno negativnostjo, ki je pred njo človek samo še predmet, izničen v svoji nemoči, pred zlom, ki se spreminja v nepreklicno usodo. Ta smrt pa je tudi smrt še trenutek človeškega nastajanja, trenutek potrditve sredi uničenja, smrt je pojmovana kot minuta intenzivnega psihičnega dogajanja, ki je nekaj absoluten drobci človekove poti proti vse jasnejši zavesti, je pa tudi korak proti novim prostorom, ki čakajo novo življenje duha. Človek stoji sredi tega dogajanja skoraj nekako začuden, kakor da čuti, da ga smrt še v zadnjem hipu oblikuje, da ustvarja v njem novo razsežnost, da določa njegovo pokončno držo in s tem soustvarja nastajajoči svet. Pred človekom, ki bo padel v tem jutru, stoji poosebljena avtoritarna moč in ideologija in bo prav ob njem čez nekaj trenutkov pokazala svojo naravo. Streljala bo v njegovo vizijo, v njegovo željo po svobodi, vendar se ne zaveda, da bo streljala v proces, ki ga ni mogoče ustaviti, streljala bo v žareče, zmeraj znova porajajoče se podobe duše, ki iz njih raste resničnost in ki so neuničljive.

Josip Vandot

(1884–1944)

288 »Zjutraj sem odšel v mesto... Srečal sem transport, ki so ga vojaki z nasajenimi bajoneti gnali na glavni kolodvor... V sredini se je stiskala deseterica mladih fantov, ki so peli z ubranimi glasovi. 'Oj, zdaj gremo, oj, zdaj gremo, nazaj spet pridemo...' Ker se je vojakom pesem zdela jako žalostna in prav nič nevarna, so jih pustili v miru. Fantje pa so se muzali in gledali po špalirju, kjer jim je marsikdo ploskal. Mislili so vsi na Rusijo in njenega poglavarja in peli, peli... 'Oj, Jože pa na konj sedi (in bridko sabljo v roc' drži...'

...
Pri vratih sta stala dva vojaka, oborožena s puško in s čelado na glavi. Spoznal sem takoj, kaj pomeni njun prihod: moja ura je prišla, čas je prišel, da nastopim pot, ki so po njej šli tisoči in tisoči pred mano...

Stopil sem v sobo, da rešim nekaj rokopisov, ki so mi bili posebno pri srcu. Odprl sem mizni predal in segel po papirjih. A že je bil vojak poleg mene. Porogljiv smehljalj mu je ležal na nabreklih licih, odrinil me je od mize.

'Proč roke!' je velel osorno. 'Dovoljeno vam je vzeti le obleko in perilo. Vse druge stvari pa pustite v miru, ker so zaplenjene in jaz pod prisego odgovarjam zanje.'

Gledal sem po knjižnih predalih, kjer so lepo zložene stale moje najljubše prijateljice – knjige. Srce se mi je stisnilo od bolečine, ko sem jih gledal in sem vedel, da jih ne vidim nikoli več. Hotel sem vzeti s seboj le tistih nekaj knjig, ki sem jim bil avtor. Razložil sem to vojaku in mu pri nemškem bogu prisegel, da v knjigah ni nič nevarnega in da imajo le osebno vrednost.

'Ne,' je dejal kratko. 'Rekel sem vam že, da pustite tiste stvari tam, kjer laže. Pobrigajte se za kaj drugega, kar je bolj važno in požurite se! Čas beži.'

Pogledal je na uro in zagodrnjal nevšečno. Šel sem v kuhinjo in našel na kredenci vezan rokopis moje Gorske romance, obsegajoče dvesto erotičnih planinskih pesmi, ki sem jih v najlepših urah napisal v zadnjih desetih letih. Sam Bog ve, kdo je rokopis položil sem na kredenco. Bil mi je drag in hotel sem ga rešiti, pa naj se zgodi karkoli. Vojak je bil kakor senca za mano. A urno sem snel lepo vezen prt z mize in ga bliskoma vrgel na rokopis. Nevidno sem ga zamotal v prt in ga odnesel na hodnik. Tam pa sem ga vrgel v kovček. In srečno sem ga rešil.

...
Po dvorišču je začelo šumeti. Šum je postajal vedno večji in razločnejši. Nenadoma se je vznemirilo vse dvorišče. Šum se je razlil v pesem, ki so jo polglasno prepevali izmučeni in lačni izgnanci in ki je Nemci niso razumeli, a še manj vedeli, kakšen je njen pomen. Le srbskim ujetnikom je šinil nasmeh čez ustna in lice: pesem jim je bila znana in so vedeli, komu je namenjena.

*'Oj, Jože pa na konj' sedi
in bridko sabljo v roc' drži...'*

...
Vlak je bežal skoro neslišno... Težka glava mi je zdrknila na prsi in sam nisem vedel več, ali spim ali bedim.

Sedel sem v svoji sobi pri mizi. Sem od zidu so gledale vame knjige, zložene po policah in skrbno očiščene od prahu. Skozi okno se je usipalo sonce. Pohorski temni vrhovi so molče strmeli naravnost v sobo in so bili polni nemirnih poletnih sanj. Moje

misli so bile daleč v gorah, kjer si je divji Martuljek sekal pot skozi skalovje, pokrito z rdečim ravšjem. Soba je bila polna vonja tega ravšja in šum, ki je prihajal od zunaj, ni bil šum uličnega prometa, temveč šumenje razpenjene vode, padajoče v strmih slapih s pečin. Sedel sem pri mizi in pisal najlepšo legendo iz Martuljka.

Sam ne vem, kako se je zgodilo. Nenadoma je sedel meni naproti Albin Močnik, propovedni s smehljačim se apostolskim obrazom. Gledal me je nepremično. Ko sem čutil njegov pogled, sem se zganil in se ozrl naravnost v njegove oči, ki so sijale v čudnem lesku in so obenem bile polne solz.

'Prijatelj, vi pišete, kakor da se ni nič zgodilo,' je dejal s svojim mirnim, blago zvenečim glasom. Pišete, čeprav veste, da nihče ne bo čital tega, kar pišete. Ostalo bo na papirju vse dotlej, dokler se ogenj ne dotakne papirja in izpremeni v pepel, kar še sedaj prepeva v vaši duši. Čemu to samoljublje? In čemu ta nečimernost?' 289

'Saj to ni nečimernost,' sem ugovarjal. 'To je ljubezen iz otroških let. Rojen sem pod Martuljkom. In zato ga ljubim in zato mi najlepša pesem vode prepeva le o njem – o Martuljku, o domovini in o slapovih, ki se z najlepšo pesmijo strmoglavlja v prepad. Pretekkel je komaj en dan in niti dve noči, ko ste mi rekli, da je domovina skala, ki je ne more prelomiti niti samosilnik. Na to skalo je postavljena ljubezen že iz naših otroških let. Ljubezen pa more opevati le duša. Zato pa sedim in pišem legendo iz Martuljka, čeprav vem, da je zdaj propadel zame.'

'Propadla je domovina,' se je apostol posmehnil s trpkim nasmehom. 'Skala se je zamajala in razpočila, ker tista ljubezen, ki je bila postavljena nanjo, ni bila prava ljubezen, temveč le hinavščina, napuh in licemernost. Pojete zdaj pesem o Martuljku, a sami veste, da te pesmi ne pojete iz čiste ljubezni, temveč samo iz domišljavosti, iz prevzetne misli, ker hočete biti Jeremija, ki poje na razvalinah domovine. O napuh, hinavščina in licemernost! Zaradi vas je propadla domovina, zaradi vas bomo propadli pred večnim sodnikom.'

Njegov mili apostolski obraz se je pomračil. Iz oči so mu izginile solze. Gnev in sveta jeza sta mu bliskala iz vsakega pogleda. Iztegnil je roko predse in govoril s čudno presekanim glasom: 'Naši možje so šli pred samosilnika, pred kneza teme, in krive pred njim hrbet, da si priberačijo od njega troho časti. Naše žene in matere vodijo svoje otroke, ki so jih komaj odstavile od prsi, pred smešne in gnusne oltarje, da jih žrtvujejo nadbogu, ki ga je spočela in rodila grešna mati. Naše hčere pa se prodajajo hlapcem tega nadboga in se valjajo z njimi po sramotnih ležiščih in delajo z njimi greh, ki ga ne more odpustiti niti Bog niti človek. Zakaj ta greh je proti naravi in vpije v nebo s tistim krikom, ki ne utihne nikoli in nikjer in bo vpil v vso večnost... Vi pa še pišete legendo iz Martuljka in ne slišite sodbe, ki jo božja tromba razglaša nad svetom.'

Čudno in nenadoma se je pripovednik izpremenil. Ni bil več človek, ki je sijal v moški lepoti, temveč zgrbljen starček, na las podoben apostolu, ki je v samoti otoka Patmosa videl in gledal vizije naših dni in jih z grozo in s strašnimi črkami pisal v svoje Razodetje. Bilo me je strah, ker sem vedel, da se zdaj pa zdaj prikažejo nebeški jezdec in me kopita pomendraj. Zavpil sem, zakaj v tistem trenutku se je soba silovito stresla od groma, ki je zabučal nad zemljo...

Prebudil sem se – vlak je vozil čez kretnice bogve katere postaje...«

Josip Vandot*V grobnici*

290

*V sramoto zdaj žarite, gore bele,
v sramoto našo gledate z višav,
ko božji se večer v ljubezni vroči
ovija okrog vaših snežnih glav.*

*Kot črvi blede rijemo po blatu
kot sužnji nemi stiskamo pesti,
verige pesem nam pojo ponočno
in kletev glad in žejo nam gasi.*

*Ve sijete, gorite v sanjah rožnih,
dehtite v ravšja vonju v beli mrak,
kot straža zadnja domovine mrtve
tam daleč čuvate njen zadnji prag.*

*Jaz sem umrl in v grobnico sem legel,
izdan, ponižan, bičan, opljuvan,
in Kajn in Juda sta zastražila,
da v zarjo več ne vstanem tretji dan.*

*Ve klijete v brezkončnost daljno, modro,
cvetite kakor lilije v nebo,
ljubezen vam rose, pojo potoki,
ki vam iz grudi toplih beli vro.*

*Umrli je Bog in Alah in Jehova,
umrli v ognju so stotisoč ran,
v krvi človeštva in v solza potokih
utonil je v njih zadnji, blede dan...*

*Moj duh izlil se v vas je, gore bele,
izlil se v pravljič vaših je šepet,
zveličan krožil bo ob skalah vaših
in večnost vašo živel nem, zavzet.*

Pesem je opremljena s pripisom: V Turbetu, 25. avgusta 1942. Turbe (turško) = slovensko grobnica.

Vir: Josip Vandot, Daleč od Prisanka, Ljubljana, 1985, str. 87–88.

Nada Verbič

(1914)

Še pisno se opravičujem, ker nisem izpolnila nekdanje obljube glede objave tega gradiva, ki ga bo kakšen zamelec morda še kdaj poiskal in bral. Kaj vemo, s čim in s kom bodo spet primerjali taborišča vseh dežel! Dokumenti so zmeraj dobrodošli in tistim, ki se ukvarjajo s takšnim delom, moramo biti hvaležni. 291

Tedaj, ko sem izvedela, da sem na seznamu za aretacijo, sem se odločila, da se ne bom skrivala niti zbežala. »Svečano« sem si obljubila, da bom prenašala vse, kar me bo doletelo. Saj je bilo interniranih že toliko mojih najožjih prijateljev! No, in tako sem v taborišču – za to bom uporabila nezarensko prepogosto in v vsakem trenutku uporabljeni pojem prostor – torej v prostoru, ograjenem z žico, nabito z elektriko, odmisllila samo sebe, se povsod in tudi na apelih vklapljala kot ena »schmuckstückov« v skoraj nepregledno dolge »zu fünf« vrste zebastih prikazni in priložnostno premišljevala v rimah... Ob nočnem bombardiranju pa sem z grozo prenašala molitve Poljakinj in petje Rusinj in pa drugačno obnašanje mojih rojakinj.

Priložnostni rimači se menda ne uče nikjer. Včasih si prizadevajo, da z vezano besedo nekoliko popestre kakšna slavlja ali pa napete situacije, v kakršne smo pač zabredli nekdanji optimisti in verniki v pošteno pamet... In če pravilno naglašáš, pa že misliš, da se kar dobro rima.

Popravljal mi pesmi ni nihče. V najmlajših letih sem res imela zelo literarno dušo, ki mi je poleg ljubeza in žal pokojnega profesorja dr. Antona Slodnjaka, akademika, vcepljala veselje do lepe slovenske besede.

Posmehovanja nisem doživljala, saj sem vendar tudi s tem, ko sem na primer v baraki, z zapahom na zunanji strani, brala kritiko nekakšne gledališke predstave v rimah za vsako posamezno igralko, odganjala predajanje obupu, žalosti in strahu... In ko smo na Miklavžev večer (dedka Mraza so uvozili po vojni!) tudi v vezani besedi obdarili »podnajemnice naše komnate«... Včasih mi je nepomljivo, kako sem vendar imela pogum pregnati strah, in sem šele po vrnitvi domov spoznala, kakšno zajčje srce je trepetalo v skriti notranjosti... »Nadrejeni« so bili le naši mučitelji.

Objavljala nisem nikoli ničesar, ker je vse skupaj res bolj za »domačo rabo« in za »zdravljenje« moje lastne zgrožene duše – namreč v tistem za vse človeštvo sramotnem času. Po nekaj minut se mi je pa le posrečilo umakniti zavesti, v kako človeka nevrednem položaju smo se znašli v taboriščih. Torej, vsakdo se je krotil po svoje.

Spominjam se, kako sem pred petdesetimi leti (!) kot nepokvarljiva borka za pravico in poštenost napisala Trboveljsko:

krepko stisni pest podzemeljski tlačan...

Pesti so zrahljane. Ideje so ostale predvsem na papirju... in jih z dopolnitvami spremenjenih sprememb v tonah meljejo v papirnicah... Vse je izmaličeno. In človek se je pokvaril do zadnjega vlakna. Saj nas ves vesoljni svet vleče za nos, kakor da bi bil iz elastike!...

Kmalu, kaj kmalu sem prenehala verovati v -izme, kakor hitro sem se spet vključila v delo, ki me je čakalo v Trboveljski premogokopni družbi – nekoč najbolje organizirana družba (sicer kapitalistična in tudi pestra po tujem kapitalu, no, kakor danes...) – in kot najboljša davkoplačevalka, ki menda pojma »izguba« ni poznala! Tedaj smo delali

kot švicarska ura in takrat malica in dopoldanske alkoholne pijače v bifejih podjetij še niso bile sestavni del produktivnosti... Priganjačev za delo nismo imeli, saj je bila vest, ki je nikoli ne štejem za mistično strašilo, naša gonilna sila. Ne samo vojske, vse negativne pojave v tem našem dolgem štiridesetletnem trenutku v našem prostoru, to je po deželi in po vsem vesoljnem svetu, imamo lahko za neskončno dolgo trajno obdelavo v vezani in nevezani besedi... Ne pišem ne pesmi ne spominov, le priložnostno kaj skujem... »Zasvojena« sem z delom. Pišmeuharsko okolje me nikoli ni premagalo.

292

Pred četrto stoletja sem se posvetila bibliotekarski stroki z izpiti v Narodni univerzitetni knjižnici – z dušo in srcem in seveda tudi s peščico znanja, ki sem ga pridobivala tudi pri svojem prejšnjem delovanju z rudniki (devetnajst let najprej v Trboveljski premogokopni družbi, ki je po vojni spreminjala naslove kot kameleon barve, nato kot samostojni komercialni referent pri zunanjetrgovinskem podjetju Tehno-impex). V Centralni ekonomski knjižnici sem preuredila celoten stvarni katalog in sestavila geselskega (geselnik, Sachregister); v tej knjižnici nas je bilo do leta 1974 le šest, takoj po 'zamenjavi generacij' jih je bilo kar dvajset! O tako imenovani zamenjavi bi res lahko napisala prozo ali pa že kar nekrolog, kajti toliko jih poslušamo lažnivih! Ali pa zgodbo o 'šolskem primeru humanega socializma'. Dobro, da mrtvi ne slišijo... Kako glasno bi bilo potem to sicer mrtvo podzemlje! Od leta 1974 (takoj po sklenjenem delu v Centralni ekonomski knjižnici) do incl. 1984 sem delala v knjižnici Centra za preučevanje sodelovanja z deželami v razvoju. Vpeljala sem vse kataloge. Stvarnega sem uredila po makrotezavru OECD direktno po angleških deskriptorjih, tako da je ta majhna specialna knjižnica dostopna tudi tujim obiskovalcem oziroma uporabnikom.

Izdala sem tri bibliografije o Economic co-operation and integration among developing countries za obdobja 1970–1978, 1979–1980, 1981–1982. Lani, to je 1984, je tretja izšla v Koloradu v Združenih državah Amerike pri Westview Press.

Takšna je moja povojna »proza«.

Že prvi korak, ki smo ga naredile v nemški pekel, je bilo eno od najbolj nenavadnih doživetij, katerih pač ne bomo mogli nikoli izbrisati iz naše »kompjuterske shrambe«.

Če bi tisto poniževalno in ponižujoče življenje ne bilo tako grozljivo, prav gotovo ne bi bilo »repriz« celo v sanjah. Na nekem počitnikovanju na Jezerskem sem z blaznimi kriki – ker nisem mogla ubežati esesovki, zbudila vso hišo in še sosede sem opazila, kako so odpirale okna. Seveda se tisti dan nisem ganila iz hiše, tako mi je bilo nerodno... Vsem pa tudi ne moremo pojasnjevati vzrokov, saj ljudje le redko poslušajo z zanimanjem našo »taboriščno preteklost«, ki res nikomur ni koristila, čeprav je bilo tudi tistih trinajst mesecev Ravensbrücka, predvsem pa pozneje k. l. Neungamme itn. in štiri debele mesece čakanja na repatriacijo, šolanje posebne vrste, seveda, če si poleg skritega boja za obstanek imel oči, ušesa in srce še za kaj drugega, in tega res ni manjkalo!

V priloženem prispevku je opisano marsikaj bolj v brzojavnem slogu – nobena črka pa res ni odvečna, je resnična.

»Häftling« k. l. Ravensbrück no. 38284

»k. l. Neuengamme no. 4639«

Ljubljana, 26. februarja 1985

Marinka Vidmar Mali

(1926)

Čas teče in nič ne reče oziroma nas, starejše, ne mara priganjati k delu. Seveda pa nas delo neprestano opominja nase, za pesmi zdaj ni časa več, četudi se jih porodi v mislih veliko – le na papir nikakor nečejo same. Tudi dobro vem, da ni mogoče, da bi nas vse, ki smo med vojno pisali pesmi, posebej obiskali – ker nas je bilo preveč, no, vsekakor veliko.

Takrat sem se pisala Marinka Vidmar (ilegalno ime Metoda). Rojena sem 2. februarja 1926 na Klancu (sedaj preimenovan v vas Slivno) nad Vačami. Priznано imam sodelovanje v narodnoosvobodilni vojni – dvojno, od 5. maja 1942 do narodne osvoboditve. Bila sem sekretarka mladine, pozneje v letu 1943 sekretarka Skoja za vasi Sela, Slivna, Vače, Strmca in ostale – delala sem na terenu, v stalnem stiku z mladino. Sestra Nada in brat Boštjan sta stopila v narodnoosvobodilno vojsko konec leta 1942 in ostala pod orožjem vse do svobode. Jaz sem morala ostati doma. Hiša stoji na križišču poti Vače–Slivna–Moravče–Kamdrše–Zagorje. Bila sem obveščevalka, mladinska organizatorica, pobudnica za ustanovitev odreda pionirjev, pa čeprav to ni bil odred, bil je le vod; sami pa so se imenovali pionirski odred. Pa še raznega drugega dela so mi naložili partizani, tako da sem delala od jutra do večera, dostikrat pa tudi ponoči.

Vače so bile osvobojene od 6. na 7. julij 1944, no, ne bom trdila, da točno tega dne, vendar pa vsekakor prve dni julija 1944. Partizani so komandantu nemške postojanke poslali peklenski stroj. Razneslo je bivšo šolo in kaplanijo, kjer so bili nastanjeni Nemci. Od takrat pa do 31. decembra 1944 so bile Vače svobodne. Le občasno so bile hajke in delali so seveda na vse kriplje ljudje, ki so se rodili s srcem, a so nato v tem hudem času živeli brez srca. Počenjali lumparije. Nekaj belogardistov so zaprli v Gornji Grad naši partizani. Pozneje so jih izpustili. V januarju 1945 so nam beli spet podkurili – na Vačah so postavili postojanko s šestinštiridesetimi belčki, ki so onemogočali delo s partizani. Bolj smo morali biti previdni. Lumpje pa so delali revizicije, maltretirali ljudi, kradli in požigali. Vmes jih je bilo tudi nekaj, ki so mi vsak dan pošiljali obveščevalna sporočila za partizane. Ti beli gospodje so mene in mojo mamo postavili pred zid, pripravljeni za streljanje. Ne vem kateremu naključju se gre zahvaliti, da naju niso ustrelili. Tisti čas je prišla po cesti nemška patrulja – Nemci in belčki iz Vač so si bili silno v laseh, Nemcem se je zdelo, da so belčki ljudje najnižje moralne kategorije – ali stari teti, ki je stopila na prag in dejala: »France, ali te je tako učila naša vera?« Obrnili so se in odšli...

Pesmi sem pisala zato, ker me je k temu silila notranja nuja. Nekoliko tudi propagandno delo.

Pesem pride kot preblisk. Veliko sem tudi brala, kar še danes počnem. Pisala sem v glavnem o tem, kar se je dogajalo pri domačih ali v bližnji okolici, pa tudi o pionirjih, katere organizacijo je ustanovila mladinska organizacija, o bratu Boštjanu, o Vojku, kako okrutno so ga ubili, in še in še. Moja zbirka pesmi je bila kar velika za tisti čas. Pesmi pa mi je ostalo le nekaj. Ostale pesmi skupaj s karakteristikami občanov Vač, starejših od šestnajstih let, pa so pozneje prišle v neprave roke.

Seveda, pesmi sem pisala že v osnovni šoli, zase. Tudi domačim sem kako kdaj pa kdaj povedala. Ko sem napisala novo pesem z drugo temo, sem staro pesem zavrгла. Moje pesmi sem brala tudi šolarjem, ki so imeli pri nas pouk v jeseni 1944 (takrat ko

293

so bile Vače svobodne). Učila sem jih osnovnih predmetov.

Takoj v prvih dneh svobode smo na Vačah pripravili proslavo v čast svobode. Takrat sem recitirala svoje pesmi. Ne tistih, ki sem vam jih poslala, ampak tiste, ki so pozneje prišle v neprave roke. Dvorana je bila polna ljudi. Nihče se ni smejal. Poslušalci so jokali. Mojih pesmih mi ni nihče popravljal – pa četudi bi bilo potrebno.

Pesmi nisem objavila pod pravim imenom zaradi konspiracije. V času narodnoosvobodilnega boja sem dobila kot mladinska obveščevalka ime Metoda in na vsa poročila, ki sem jih oddajala pismeno, sem se podpisovala Metoda, to pa je veljalo tudi za moje pesmi.

294

Tudi če ne bi bilo vojne, bi prav gotovo pisala pesmi. Ta vojni čas pa je k temu posebno pripomogel. Kajti vsakdo, ki je imel med vojno srce, bi prav gotovo lahko nekaj napisal, povedal. Le okoliščine: strah, groza, bojazen, trde žuljave roke, niso dale vsem možnosti. Vsi smo čutili eno – pomagati partizanom, da čimprej izbojujemo pravičen boj za tako drago pridobljeno svobodo.

Malo sem pobrkljala vrstni red vprašanj, upam, da boste že razumeli. Tudi pisava je bolj okorna – staramo se. Moji zapoznelosti odgovora na vaše pismo – pa prosim, da oprostite.

Napisala sem dosti pesmi. Bila sem še mlada, ko sem jih pisala. Trdo so napisane. Srce pa je hotelo nekaj povedati in zlit na papir. Ko sem napisala pesem, sem se počutila sproščeno, čeprav je v meni vedno nekaj tlelo. Pesmi, kot so Boštjan, Vojku, Žito, Mlatiči, Pionirji in Domobranec se jezi, so nastale iz dogodkov, ki so se dogodili v tednu, morda dveh. Skrivala sem jih za ovitki knjig, katerih je bila polna stara skrinja na podstrešju. Tudi v luknje za špirovce sem jih skrivala. Hiša je bila po osvoboditvi prekrita. Dež je marsikatero pesem uničil, papir je segnil. Vem, da mora biti še nekatere skritih nekaj mojih pesmi. Samo kaj, ko sem tako pozabljiva.

Te pesmi pa so mi ostale. Skrite sem imela v knjigi Občna povestnica ali zgodovinski oris celega sveta. Knjiga je izšla v Ljubljani 1936. leta, vezana je bila v navadne platnice. Pesmi sem sedaj prepisla, ker so bile napisane s svinčnikom in sem jih komaj prebrala. Pa lepo pozdravljeni.

Cene Vipotnik

(1914–1972)

Dogreb

Pastel iz laborišča

295

*Baraka 6. Široko zeva dver.
Nebo čepi prihuljeno na strehi.
Dež šiva venomer.*

*Gostí se tiha truma za slovo:
nekdo je zdrknil v blažene temine,
spoštljivo kot doma ga leč neso.*

*V tišini mrzli lica kamnijo.
Pretesno rakev so mu roke zbile.
Še v zemlji se bo drenjal večne čase,
čez rob nogé prstene v dež molíjo,
kriče: še bi lahko hodile.*

*Ko devljejo na črni voz mrtvaka,
(zamolklo pater miserere bere)
skljuvan obraz koščeno kokodaka:
Priatelj, glej, jaz nisem več!*

*Temní se. Sami smo na svetu.
Kje si, življenje, da v slovesnem letu
preglušíš plahutanje smrtnih ptic...?*

*Spokojno mimo ostrih žic
se samcat brat v meglò pomika.
Tógo stojé možje, bes v duše sika:*

Neslišno noč odpelje mrtvi voz.

»Drevo na samem pravzaprav ni posrečen naslov za Vipotnikovo zbirko: njena poezija je resda zrasla v samoti in tišini, je samonikla in v naši liriki nekam osamljena, osamljena zategadelj, ker je tako samosvoja in nenavadna, toda njeno pogloblitveno delo je približevanje človeku in skupnim življenjskim vprašanjem... v vojnih pesmih, v tej naši najtišji vojni liriki, v kateri vendarle odmevajo vsi kriki groze in upora, pa celo ne bi mogel tesneje doživljati skupno usodo.« (Iz spremne besede Mitje Mejaka, str. 107–108.)

Mitja Vošnjak

(1923)

296 Na najin razgovor ste se spomnili o pravem času, pred dvema dnevoma sem se namreč vrnil iz Belgije in Nizozemske in se takoj lahko lotil vsaj razmišljanja o vaši želji. V pismu, ki ste mi ga poslali, je grozljivo dosti vprašanj, da res ne vem, kaj naj bi napisal. S pesmimi se namreč ukvarjam še iz časov, ko sem bil res popolnoma nepismen. Zgodilo se je tako, da sem zvečer v postelji narekoval svoji mami pesem, ki se mi je čez dan motala v glavi. Ubogala me je in jo je napisala, menda jo imam še nekje shranjeno, a tudi na pamet bi jo še po tolikih letih najbrž znal. Ker sem spoznal, kako strašna je nepismenost, sem prosil mamo, da mi je pomagala pri amaterskem učenju pisanja, in sem bil pri petih letih zares že pismen, da sem se lahko lotil zame lepih knjig, ki jih je izdajala takrat mladinska Matica.

Lahko verjamete, da se je potem pesniških pregreh nabiralo še in še, najprej v šoli, potem za ptujsko Mestno gledališče, največ pa seveda, ko sem leta 1943 prevzel uredništvo lista Mladina. Preprosto ne vem, kaj bi se zgodilo, če bi vam hotel odgovoriti na vsa vprašanja. Podatke o meni najboljše dobite v 14. zvezku Slovenskega biografskega leksikona, str. 589 in 590. Garantiram vam, da tekstu lahko verjamete, ker sem sam sodeloval pri njem, razen seveda ene same izjeme: zaradi prevelike vneme in vestnosti so pri Leksikonu dodali še dva podatka, ki so si ju izmislili sami, od prijatelja Karla Destovnika so si sposodili njegov psevdonim – Jernej Puntar, in razen tega meni po krivici prisodili še dve njegovi pesmi iz Mlade Slovenije.

O pesništvu in pesmih sem nekaj malega zapisal tudi v svojem zapisu v številkah 9., 10., 11. in 12. Obzornika Prešernove družbe, vendar pa nimate nobenih razlogov, ki bi vas lahko spodbudili, da si s tem branjem uničujete oči. Dozdeva se mi, da sem vam na vrsto vprašanj iz vaše ankete odgovoril.

In končno še zgodba o moji pesmi, ki mi jo je pomagal odkriti moj brat in o kateri sem vam pripovedoval v Žireh.

Če bi bili drugačni časi in tudi kraj bi moral biti najbrž drug, da bi lahko zatrdil: zadeva je popolnoma preprosta, ni vredno, da bi zaradi nje izgubljal besede. Toda kot se je dogodilo in kjer se pač je, bo mogoče bolj zanimivo. Začelo se je nekega jutra, ne spominjam se več, koliko časa je minilo od takrat. Sicer pa je za zgodbo samo zadeva povsem brez pomena. Kot sleherni dan, mi je poštar zjutraj prinesel povsem običajno pismo, samo črke v naslovu so vzbudile pri meni nekaj pozornosti. Skrbno napisane so bile, simpatično lepe in prijetne. Da je pisalo neko dekle, sem presodil takoj. Le kaj hoče, sem še pomislil. Bila sta dva lista, ko sem pismo odprl. Eden napisan povsem osebno, skoro presenetljivo. Dekle se mi je najprej predstavilo. Da živi v Škofji Loki,¹ mi je zaupala. In še toliko, da študira slavistiko, kar se mi je zazdelo zelo simpatično. Pri profesorju dr. Borisu Paternuju se je vključila v seminarsko nalogo, neznane partizanske pesnike raziskuje.

Na drugem listu je bila fotokopija neke pesmi. Naslov na njej je bil: Štiriindvajsetim. Objava povzeta iz skromnega lista Tovariš, partizanske udarne brigade Matije Gubca, iz 4. številke, ki je izšla 28. januarja 1943. Podpisan je bil tudi avtor: Jernej Ljubljčan. In na koncu še zastavljeno vprašanje, ali sem jaz napisal poslano pesem.

Najprej sem pomislil, da bi moral zanikati. Sicer sem se res nekaj časa, še pred vojno in med njo, podpisoval kot Jernej. Najprej kot Jernej Kovač, v prvem času vojne kot Jernej Kosec. Samo kot Ljubljčan² se nisem podpisal nikoli. In tudi v glasilu

Gubčeve brigade nisem nikoli nič objavil.

Pomislil sem in tudi storil tako, poklical sem brata Sergeja, ki je bil nekoč v tej enoti, in ga povprašal, če je on morda imel kaj posla z brigadnim listom. Priznal je, da je bil zares v brigadi celo njegov urednik. In ko sem hotel od njega dobiti pojasnilo, kdo naj bi bil ta Jernej Ljubljčan, zaradi katerega me je deklica iz Škofje Loke celo osumila, da naj bi bil to jaz, mi je preprosto priznal. Da sem jaz, seveda, je zatrdil. Pesem je moja, pa konec. Ker sem trmast, se nisem dal. Nikoli nisem nič poslal v uredništvo njihove brigade. A tudi brat je bil trdoglav. Da so pesem dobili iz Ljubljane, je pojasnjeval, ne ve sicer po kakšni poti je prišla, a če še dalje dvomim, naj jo prečitam dva ali trikrat, pa mi bo vse jasno.

Res sem storil tako, spomini so začeli oživljati in so oživeli, vestni slavistki sem potem napisal prijateljsko pismo. Priznal sem ji avtorstvo pesmi, ki sem jo najprej hotel zatajiti, in še vse potrebne podatke, da bo seminarsko delo na fakulteti zanesljivo in natančno.

Torej, pesem sem napisal v Kamniški ulici v Ljubljani, dogodilo se je to 13. oktobra 1942, ko je že minila policijska ura, ko bi moralo vse mesto po ukazu italijanskih fašistov spati. Končal sem jo nekaj pred jutrom. In tudi celo zgodbo o pesmi sem ji pošteno napisal.

Takrat sem delal v tiskarnah, ki jih je zgradila Komunistična partija v raznih krajih Ljubljane. Dopoldne sem slišal, da so ustrelili bivšega bana Marka Natlačen. Sodelavcem v tiskarni sem zabičal, naj nihče ne hodi z našimi tovari po mestu, papirja naj ne prenašajo, še zlasti pa ne nevarnih potiskanih listov, letakov ali Slovenskega poročevalca, okupatorji bodo najbrž pobesneli in bi lahko bilo na vso moč nevarno. A se je dogodilo, da smo morali pač nekaj prenesti v tiskarno, ki smo jo hoteli na novo postaviti v nedokončani stanovanjski hiši blizu Streliške ulice. Nič drugega mi ni preostalo, vso nevarno selitev sem pač moral opraviti sam. Med potjo je potlej za streljaj daleč zadonela salva. Sledila je druga, za njo tretja in četrta. Bilo je, kot bi pošastna roka prek vsega mesta potegnila orjaško železno zaveso. Nisem vedel, kako sem prišel do Kamniške ulice, kjer sem tisto noč prenočeval.

Prijatelj, menda je bil zidar po poklicu, mi je hotel v svoji pečici speči nekaj krompirja, saj so bili časi, ko smo bili pač vsi v mestu lačni. Zavrnil sem ljubeznivo ponudbo, samo za steklenico vina sem ga prosil, nalival sem si skoraj do jutra in ves čas pisal pesem, posvečeno talcem, ki so jih pravkar pobili pred šolo Poljane.

Preden sem zjutraj odšel v mesto, sem svojo pesem spravil pod pepel, ki je ostal v štedilniku, kjer je gospodar prej pekel svoje krompirje. Zvečer se v Kamniško ulico nisem več vrnil, moja pesem je pač ostala, kjer sem jo skrnil.

Ne vem, kdo jo je našel, morda jo je odkril prijatelj zidar. Morda jo je on dal kakšnemu aktivistu Osvobodilne fronte, vsekakor si je ni poskušal prilastiti. Bili so pač časi, ko še nismo poznali avtorskih pravic, in tudi časi, ko so ljudje bili še poštene, da si niso kradli ne pesmi in ne denarja. Čeprav je bila še vojna, so bil to še nekakšni zlati časi.

Potem se je pač dogajalo, kot se je pač moralo dogoditi med bojem za svobodo, najprej kurir za prehod preko žice, nato uredniško delo v brigadnem listu, in vse, kar je še sledilo temu.

Upam, da je vsaj deklica iz Škofje Loke lahko bila zadovoljna. Pozdravljena!

¹ Zdenka Primožič

² »Vedel sem, da ima moj brat ilegalno ime Jernej, nisem pa vedel, da je to Jernej Kosec, ki je pisal uvodnike v Mladini. In kot sourednik Tovariša sem pesem objavil, Jerneju pa dodal še Ljubljčan...« (Iz pisma Sergeja Vošnjaka Zdenki Primožič, oktobra 1984.)

Sergej Vošnjak

(1924)

298

Prejel sem vaše prijazno pismo, istočasno pa tudi pismo Zdenke Primožič, ki se je zanimala za neko mojo pesem. Zelo me veseli, da ste tako celovito zastavili svoje delo, ki bi lahko odgovorilo na vprašanje, zakaj se je v najtežjih dneh naše zgodovine tako silovito razrasla želja po umetniškem ustvarjanju in kaj resnično pomeni kultura nekemu narodu. Študentke slavistike pred leti so, kolikor se spominjam – spraševale predvsem po kraju in motivih za posamične pesmi. Vi pa ste si nalogo zastavili mnogo širše, kar mislim, da vodi do pravega odgovora. Seveda lahko vse to uporabite, saj je logično, da če nekdo odgovori na anketo, daje s tem tudi svoj odgovor v javno uporabo.

Do vojne nisem pisal pesmi, niti tistih petošolskih ne. Niti posebne želje nisem čutil po čem takem, čeprav sem zelo rad prebiral poezijo, zlasti Župančiča, ki je bil in je še zame največji slovenski pesnik. Na pamet sem znal ničkoliko njegovih pesmi, med njimi celotno *Dumo*. Na raznih prireditvah sem tudi recitiral, zlasti socialno in revolucionarno poezijo. To pa mi je prišlo pri partizanih izredno prav. Nismo imeli literature, iz katere bi pripravljali programe za mitinge, vsaj tja do leta 1943 ne. S kapitulacijo Italije se je stvar bistveno spremenila. K partizanom je takrat prišlo ogromno kulturnih ustvarjalcev in vsaka enota je imela takrat vsaj tisto najnujnejšo literaturo, iz katere se je dalo sestaviti kar dobre kulturne programe za mitinge. Ko je bila julija 1942 ustanovljena Tomšičeva brigada, sem iz »spomina potegnil« Župančičevo Pesem mladine in Grudnove Nabrežinske kamnolomce. Obe recitaciji sta bili sprejeti z izrednim navdušenjem. Toda v meni se je razvila želja, da bi izpovedal še svoja hotenja. In želja vseh, ki smo pripravljali mitinge, je bila, da se posamezne stvari ne bi ponavljale od mitinga do mitinga in da bi za vsak miting našli ali ustvarili nekaj novega. O pripravi tistih prvih mitingov sem nekaj skušal prikazati v črtici *Ideološko utemeljeno v svoji knjigi Bomo ostali taki?* (Partizanska knjiga, 1979), vendar je to le nekaj aspektov tega hotenja. Smrt tovariša, s katerim si bil tesneje povezan, zmaga po težkem boju, posebno trpljenje in posebne vrednote, ki si jih zaznal, srečanja z raznimi usodami in še mnogokaj so bili tisti vzvodi, ki so porajali željo spregovoriti o tem z umetniško besedo. Vse svoje pesmi sem recitiral na najrazličnejših mitingih in bilo je enkratno doživetje, ko so jih ljudje sprejemali. Gledano danes so moje pesmi brez dovoljše izrazne moči, takrat pa so vendarle precej pomenile, za tisti čas in tiste ljudi. Ko sem imel petdeset let, mi je prijatelj zdravnik dr. Ivan Cibic prinesel v dar na pergament napisano mojo pesem *Hrvaški domobran na vzhodnem bojišču*. Imel jo je zapisano v svojem vojnem notesu poleg obširnih zapisov s predavanj za bolničarje s tečaja v partizanski bolnišnici Pavli. S Cibicem se med vojno nisva nikoli srečala, ta pesem je nastala tri četrta leta prej, preden je Cibic prišel k partizanom in ne vem, da bi jo kje razmnožili. Peš je potovala tam nekje od Krašiča na Hrvaškem do Slovenskega primorja. Ali ni to čudovit občutek za avtorja? In tudi kazalec, kaj je umetniška beseda, pa čeprav še tako okorna, pomenila najširšemu krogu ljudi v tistih težkih časih.

Glede pravega imena ali psevdonima bi bolj ustrezalo »ilegalnega« imena. Od pričetka revolucije pa tja do konca 1942 oziroma 1943 so tudi nosilci najvišjih funkcij osvobodilnega boja nosili ilegalna imena in je bila konspiracija ena od temeljnih načel udeležbe v tem boju. To je bila v prvi vrsti zaščita svojcev, ki so bili dosegljivi okupatorju. Ne gre pozabiti, da je visoki komisar za »Ljubljansko pokrajino« izdal na

pomlad 1942 javno razglašen odlok, da mora biti vsakdo, pri katerem bi našli samo en izvod ilegalne literature, ustreljen takoj na mestu. Zato je bila tudi prva naloga vsakogar, ki je vstopil k partizanom, da je uničil vse svoje dokumente. In sprejel drugo ime. To je bil tudi simbol, da se je vsemu odpovedal in zaživel na novo samo za osvobodilni boj. Kakšen je bil odnos do tistih, ki so hoteli pisati pesmi? Naravnost odličen, razen morda posamičnih izjem. Spominjam se poletja 1943 na Štajerskem, ko je bila ustanovljena Šlandrova brigada. Nekaj časa sem bil sekretar Skoja. Med mladimi sem iskal borce, ki bi bili primerni za sprejem v Skoj. Peter Levec mi je pokazal nekaj svojih prvih partizanskih pesmi, in ko sem jih prebral, sem ga takoj sprejel v Skoj in predlagal za bataljonskega sekretarja Skoja, kar je partizanski biro brigade tudi potrdil. Njegove pesmi so bile njegova karakteristika.

Malo pred osvoboditvijo so Rusi z letalom pripeljali na slovensko osvobojeno ozemlje tudi pošiljko literature. Med njimi je bila pesniška zbirka *Pesem svobode*. V njej pa je bila objavljena tudi moja pesem *Moj rojstni dan*. Načelnik glavnega štaba mi je takoj s posebnim kurirjem poslal en izvod te brošure. Sicer pa je ta zbirka (Založba literature na tujih jezikih, Moskva 1945) bila prava sramota, saj bi bil lahko takrat, ko so minila že tri leta od izida Borovih Previharimo viharje in vsaj eno leto od izida zbirke Kajuhovih pesmi in dveh zvezkov *Pesmi naših borcev* v redakciji Mileta Klopčiča, izdan čisto drugačen, res kvaliteten izbor. Omenil sem to predvsem zaradi pozornosti načelnika glavnega štaba do nekoga, ki je poskušal biti pesnik. To je bil čas, ki je zelo cenil vsako kulturno hotenje.

Če si boste s tem kaj pomagali, bom zadovoljen. Lep pozdrav!

Joža Vovk

(1911–1957)

Balada

300

*Zatisni, sinko, zdaj oči,
mehko, toplo te bom odela,
le mirno, mirno mi zaspi,
da ranica bo ozdravela.*

*»Ah, mamica, saj ni še noč,
na bregu trta je vzdrhtela.
Glej tam gospo – obraz sijoč,
na moje okno zdaj je sela.«*

*Ne glej tja, sinko, saj je mrak,
že davno trta je zaspala,
poslednji utihnil je korak,
pri tebi sama sem ostala.*

*»Zdaj grozd ponuja mi gospa,
ah, daj da sprožim k njej ročice,
tak grozd sem zobal le doma,
iz naše je gorice.«*

*Vinograd naš tri leta spi
in daleč, daleč zdaj sameva,
še ptica ga ne preleti,
ker kopati ga več ne smeva.*

*Zdaj, sinek, kar zaspi lepo,
a jutri, ko bo zarja vstala,
gorice obsijala bo,
kar tja se bova odpeljala.*

*»Joj, mamica, poglej gospo,
košarico je odgrnila,
v njej lonček jagod je s kopô,
zdaj sabo me je povabila.*

*Ah, mamica, jaz pojdem z njo,
v gozdiček me bo popeljala,
vodila me bo za roko,
še tebi bova jagod dala.«*

*V gozdičku, sinko, gluha noč
stotere zdaj junake krije,
nihče ne upa zdaj iz koč,
dokler nam sonce ne zasiže.*

*»Glej, zdaj pri meni je gospa,
kako mehko mi boža lice.
Ah, vstanem, vstanem, bova šla
domov, v gozdič, v gorice...«*

*Gospa je s sinekom odšla,
zaplakala je mamica.
Umrl je sinko, up je strt,
domov ga ni pustila – smrt.*

Vir: Filozofska fakulteta, Ljubljana, Oddelek za slavistiko, Arhiv Slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945, diplomska naloga, Silva Ocepek, str. 447. Tudi: Joža Vovk, Izgnanci, Beograd, 1945, str. 22–23.

Oton Vrhunec Blaž Ostrovrhar

(1915–1945)

302 Blaža Ostrovhrarja, s pravim imenom Oto Vrhunec, sem spoznal prve dni marca 1943. Pozneje sem več zvedel o njem, to, da je doma iz Selc iz Selške doline, da je z družino, ženo in sinom, živel v Pirničah pod Šmarno goro, da je kot orodjar do odhoda k partizanom delal v Kranju, in druge podrobnosti. Leta 1944 sem spoznal tudi njegovo ženo in sina, ki sta čez škofjeloško hribovje večkrat prišla k njemu na obisk.

Spoznal sem ga v samotni hiši, po domače pri Brsničarju, pod Ratitovcem, kajži smo rekli tudi Zadnja rezerva. Blaž, postaven, kot je bil, se mi je močno vtisnil v spomin že ob prvem srečanju. Bil je dobro in lepo oblečen za tisti čas, ko nas je večina borcev partizanov bila zelo skromno oblečena, uniformirana le s triglavkami. Blaž pa je nosil temno modro obleko iz sukna, močne in trpežne škornje, na glavi nekakšno sivo koroško kučmo. Po postavi in dobri obleki se je vidno ločil od nas. Dobro se je bil pripravil na partizanstvo, predvsem z obleko in velikim novim nahrbtnikom, v katerem je nosil osebne potrebščine. Na vrhu nahrbtnika je čisto po vojaških pravilih imel lepo zvito šotorsko krilo.

Blaž je že po nekaj dnevih postal komandir čete, in to 1. čete 1. bataljona Gorenjskega odreda. V njegovi četi sem bil sprva kurir, nato puškomitraljezec. Četa je v marcu in aprilu 1943 taborila v okolici porušenih Dražgoš: nad Jazbenkom, pod Vratnim robom, nad Rovtarjem. Od tam nas je Blaž peljal v akcijo nad železniško progo pri Podnartu, v zasede pri Otočah, pod Kropo, na Sorško polje in drugam po okolici. V nekatere akcije smo šli skupaj z drugimi partizanskimi enotami z območja Selške doline: preganjali smo nemške priseljence v Žabnici in požigali cestne mostove v Selški dolini, da bi večjim nemškim enotam onemogočili dostop na območje Jelovice. Kar nekako ponosni smo bili, da je naš komandir Blaž, dober in pravičen do borcev, da zna voditi enoto, da ima glede na druge komandirje kar precej vojaškega znanja. Predvsem pa je bil ugleden in je znal vlivati moralo borcem. Živo mi je ostala v spominu zaseda, ki smo jo sredi aprila 1943 postavili Nemcem na križišču ceste med Kropo in Kamno Gorico. Potem ko sta na cesti obležala dva Nemca, drugi pa so iz zaklona močno streljali proti nam, je Blaž zaukazal juriš. S strojnico sem ga ščitil in spremljal v napadu. Bil je že sredi potoka Kroparice. Dobro sem videl, da mu je na vrh nahrbtnika priletela nemška ročna bomba – stilarica, in eksplodirala. Zavitega v beli dim sem videl sredi potoka in pričakoval, da se bo mrtev zgrudil v deročo se vodo. Toda rešilo ga je lepo zvito šotorsko krilo na vrhu nahrbtnika. Bomba je eksplodirala prav na zvitku in ga rešila zanesljive smrti.

Po tem dogodku je Blaž zbolel in se več dni zdravil v vasi Kališče nad Selcami. Naša 1. četa je v začetku maja 1943 morala oditi na območje doline Kokre, Tržiča. Blaž je po ozdravitvi postal komandir čete v 7. bataljonu Gorenjskega odreda, imenovanem tudi Korenški.

Z Blažem se od srede aprila 1943 do oktobra 1944 nisva več srečala. Medtem je bil Blaž v enotah Prešernove, Vojkove in Gradnikove brigade, jaz pa v raznih enotah Gorenjskega odreda in v 18., Bazoviški brigadi 30. divizije. Vnovič sva se srečala v Škofjeloškem odredu in nato bila veliko skupaj vso jesen in zimo 1944, vse do sredine marca 1945, ko sem bil poslan v vojaško šolo v osvobodjeni Beograd. Ob snidenju leta 1944 sva bila že stara znanca. On kot komandant Škofjeloškega odreda, jaz kot komandant njegovega 2. bataljona. Sedaj sem imel možnost spoznati ga kot zelo

pismenega in z vojaškimi izkušnjami oboroženega poveljnika. Še imam v spominu njegova pismena povelja, v katerih so bili dovolj popolni podatki o sovražniku, ki smo ga morali napasti, in precizno odrejene naloge posameznih enot. Vsa ta povelja so bila izdelana po ustreznih vojaških fotografskih kartah in usklajena tudi na terenu. Po tej strani je bil Blaž sposoben komandant. Bil pa je tudi še tedaj, jeseni 1944 in pozimi 1944/1945, velik propagandist narodnoosvobodilnega boja. Kot govornik je rad nastopal na mitingih in spodbujal ljudi.

Bral sem tudi njegove prve pesmi. Večkrat mi je pripovedoval, kje in kako jih je napisal. Veliko svojih pesmi je z gromkim glasom deklamiral na mitingih v Železnikih in drugih krajih. Še hranim njegovo pesmarico s posvetilom »Maliju, mi, ki uprli smo se zlu sveta, našli bomo pot tudi iz njega.« Mali je bilo moje partizansko ime.

Blaž je bil ponosen na svoj in naš Škofjeloški odred. Skrbel je za vsakodnevno prehrano borcev, posebno za kakšen priboljšek ob božiču (hlebček kruha za vsakega), pa tudi za čim boljše oborožitev, orožje so tedaj s padali pošiljali Angloameričani ter za boljša oblačila in zlasti obutev, ki so jo izdelovali v partizanskih delavnicah. Preskrbel nam je tudi druge življenjske potreščine, kar in kakor se je pač v vojnih razmerah dobiti dalo.

Blaž je bil strog do izvrševalcev posameznih bojnih nalog. Spominjam se, kako me je okaral, ko neke noči januarja 1945 ob obhodu straž in zased ni našel našega moštva v zasedi nad cesto med Selci, kjer je bila močna nemška postojanka, in Studenom. Namesto naše zasede so na Blaža in člane štaba 9. korpusa udarili Nemci, ki so ponoči šli iz Selc proti Železnikom. Zaradi napada je moral Blaž skupaj z drugimi v Železnike gaziti po celem snegu ob Selščici. Ves razjarjen je planil med nas in me pred vsemi ozmerjal, češ da sem kriv, da zaseda ni bilo na odrejenem mestu. Toda imel me je rad in že nekaj trenutkov pozneje se mi je zasmel. Rad je govoril: »Mi smo za Nemce in belogardiste strah in trepet slovenskih gozdov.« Ali pa z močnim poudarkom: »Blaž Ostrovhar bo padel tri dni pred svobodo.« In res je padel, mislim, da sredi aprila 1945, pri vasi Topolje, nad svojo rojstno vasjo Selca.

Veliko je v meni še živih spominskih utrinkov na Blaža, nekakšnega posebneža, pesnika, komandanta, velikega propagandista narodnoosvobodilnega gibanja. Znana je njegova pesnitev o poti na vrh Triglava, neznano pa je, da je ob tej priložnosti skoraj zdrsnil in se ubil na severnih strminah Malega Triglava. O tem nam je večkrat pripovedoval. Na Triglav je šel v škornjih z gladkimi podplati. Ko je prišel na greben Malega Triglava, mu je na snegu spodrsnilo in zdrsnil je navzdol, k sreči med skale, ter se zaustavil na ledeniku. Zaradi njegovega zdrsa so drugi morali nekaj časa počivati, dokler si ni opomogel od pretresa.

Spominjam se, da smo nekoč borci 2. bataljona že pripravili strojnice, da bi udarili proti cerkvi na Bukovem vrhu nad Poljanami, kjer se je v slabi jutranji svetlobi premikala neznana kolona. Prepričani smo bili, da so belogardisti ali Nemci. Pa se je zaslíšal gromki Blažev glas, češ, kdo pa smo mi na Lavtorskem vrhu. Tako na srečo ni prišlo do streljanja.

Zadnjikrat sem Blaža srečal nekega večera sredi marca 1945. Vodil je odred iz Selške doline na nove položaje v Poljansko dolino, jaz pa sem odhajal proti Cerknemu in Beli krajini. Imel sem občutek, da zadnjikrat vidim legendarnega Blaža.

Po vrnitvi v Slovenijo, avgusta 1945, sem zvedel žalostno novico, da Blaž ni preživel vojne in da je res padel le nekaj dni pred svobodo, tako kot je večkrat poudaril... To je ena izmed njegovih pesmi:

*Nemira čas me iz kraja v kraj
po zemlji premetava,
a sreča ona je, moj raj,
družina moja Slava.*

*Tej pel bom vse do konca dni,
ne bojim se več skušnjave,*

*kdor hoče danes da živi,
naj gre na polje slave.*

*Osvetiti brate čas je zdaj,
kosti pokopat razmetane;
za vsako zimo pride maj,
ko vzame sonce slane.*

*Takrat se vrnil bode mož,
če srečo imel bo milo,
če ne, prinesi rdečih rož
na mojo mi gomilo!*

*Grobov tam mnogo bo izgubljenih
po grapah, gozdih, traticah,
morda bo moj pri zapuščenih,
kjer križ ne bo v rožicah.*

*Mi bodo smreke šepetale
molitev tiho v noč temno,
z bršljinom travce pa zvezale
preprosti venec v slovo.*

*Zvezde bodo zažarele
vsem pozabljenim trpinom,
kjer sveč ne bo, da bi ogrele
grobe našim padlim sinom.*

*Tedaj Slovenka naj poveže
v večni venec lep roman,
da vnukom poznim v srce seže,
zakaj je padel partizan...¹*

O njegovi življenjski poti je bilo več objav v Loških razgledih, ponatisnili so vse njegove pesmi, po njem se imenuje osnovna šola v Medvodah, pa Blaževi dnevi v občini Ljubljana Šiška (mislim da v Pirničah), ima skrbno vzdrževano spominsko ploščo v vasi Topolje in Gradišče v Selcih, predvsem pa se ga z lepo mislijo spominjamo preživeli borci partizanskih enot, zlasti Škofjeloškega odreda.

Partizansko ime Blaž Ostrovrhar, vzeto iz Turjaške Rozamunde, nekako nakazuje pesnikov navdih, ki ga je zvesto spremljal skozi vojne dni: pohode, napade, poraze, žrtve itd. Bil je to vojni čas, čas velikih dejanj in čas, ko je srce samo pelo in vsipalo verze, ki so mu bili posvečeni.

Prve Blaževe pesmi so bile napisane že pred vojno in so bile posvečene ljubezni do mame in žene. Kolikor mi je znano, jih hrani sin, ki živi v Pirničah pri Ljubljani. Poiščite ga in upam, da vam jih bo pokazal. Blaževa žena Anica je z njunim sinom, ki je bil takrat star pet let, velikokrat obiskala moža, po raznih krajih Primorske in Selške doline.

V prvih mesecih 1943, od marca do avgusta, ni napisal nobene pesmi. V tem času je bilo v gorenjskih partizanskih enotah zaradi konspiracije strogo prepovedano vsako pisanje. Po pohodu Prešernove brigade z Gorenjske na Notranjsko v začetku aprila 1943 pa se mu je odprlo srce in pesmi so nastajale druga za drugo. Leta 1944 so izšle v pesmarici Pesmi padlim borcem.

Pesmi Otona Vrhunca – Blaža Ostrovrharja so bile velika moralna spodbuda in pomembno propagandno delo, ki je močno spodbujalo borce narodnoosvobodilne vojske. Velikokrat jih je osebno deklamiral z »gromkim« glasom na partizanskih mitingih. Mnogo borcev jih je znalo na pamet, ne samo eno, temveč vse po vrsti. Še posebno tezo so pesmi imele zato, ker jih je spesnil komandant, velik gorečnej in

bojevnika za svobodo.

Kolikor mi je znano, je bil pesnik samouk. V »glavi« je sestavil pesem, jo zapisal in sam popravljaj, da je lepo in borbeno donela, da je pozivala v boj, vlivala duha za premagovanje vojnih težav. Danes se le še malo borcev in prebivalcev Železnikov, Cerkna in drugih krajev živo spominja Blaževih deklamacij. Takrat pa so bili prepričani, da so to najlepše, najboljše pesmi. Mnogi so poznali Turjaško Rozamundo in Blaža Ostrovrharja in so poistovetili čas turških vpadov s časom narodnoosvobodilnega boja.

V pesmarici Pesmi padlim borcem sem ob vsaki pesmi napisal moj spomin na to, kje in zakaj je pesem nastala. Mislim, da pri tem nisem veliko zgrešil, kajti spomin je po petinštiridesetih letih samo spomin.

Največ pesmi je Blaž spesnil v gorskih vaseh Škofjeloškega hribovja, pod Blegošem in na Cerkljenskem. Pesnil je zvečer ob karbidovki ali peči, ki je bila največkrat edina razsvetljava...

(Zapisal pesnikov soborec *Janez Lušina-Mali*)

305

¹ Pesem je vzeta iz knjižice *Pesmi padlim borcem*, ki je izšla 15. decembra 1944, str. 6-7. Pripis: spesnil Vrhunec Oto »Blaž«.

Milan Vrtačnik
(1906–1985)

306 Oprostite, da se na vaš poziv v tedniku TV-15 Iščemo avtorja slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945 oglašam nekoliko pozno. Za uvod samo to, da sem se v narodnoosvobodilnem boju udeleževal od leta 1941 do konca, torej sem narodnoosvobodilni boj osebno doživljal v najrazličnejših oblikah in vsebinah.

Tu pa tam, kakor je nanese – na terenu, v ječi, v taborišču, v partizanski bolnišnici, kot aktivist in borec – sem vrgel na papir bolj ali manj posrečeno pesem brez kakšnih ambicij, da postanem pesnik. Imel sem le željo, da se v pesniški obliki izpovem na najbolj preprost način, kakor mi je srce trenutno narekovalo. Pesniške oblike so izražale zgolj dogajanje v meni in zunaj mene, v mojem okolju. Epsko se je prepletalo z lirčnim brez poudarjenih agitpropovskih vrinjenk. Sama vsebina naj bi izražala naš narodnoosvobodilni boj čim bolj preprosto in pristno.

V času narodnoosvobodilnega boja je bilo nešteto ljudskih pesnikov, ki so morali v svet »zapeti« svojo žalost in veselje, svoj boj, povedati pesniško kaj o svojih tovariših, dogodbah, ki so jih doživljali vsak dan na poti, ki je bila kalvarija in obenem vstajenje v novo življenje, alternativa življenja ali smrt, razpote k luči ali v temo. V vsakem borcu za svobodo je ždela pesem, ki je samo čakala na priložnost, da se rodi v prvinski obliki na najbolj primeren način. Sleherni takšen ljudski pesnik je pel največ iz potrebe, da se sprost, da se izpove, da se reši najbolj elementarnih notranjih pritiskov, da si očisti srce in olajša dušo. Ni šlo za pesniško ambicijo, ampak zgolj za notranje čustvovanje, ki je, ko je privrelo na dan, imelo že formirano obliko in vsebino in je čimbolj ustrezalo moči dogajanja, ki je sprožilo pesem. Pri tem niso delovala pesniško dognana merila rime, stopice, poseben, že zgodovinsko oblikovan pesniški jezik in podobno), ampak samo prvinska zagnanost z enostavnostjo gradnje s posebno barvitostjo in izbiro besed in prisposodob, ki so najbolj zvest odsev resničnega...¹

Ko sem se pred leti z ihto vrgel v obnavljanje svojega »ljudskopesniškega« zaklada iz časa narodnoosvobodilnega boja in ga nekaj posredoval tovarišu Šinkovcu, sem mislil, da je vse to preprosta zadeva, ki se tiče samo mene. Pošteno sem se zmotil. Vse je obtičalo nekje, vse se je zataknilo, vse preveč je bilo drugih avtorjev, stricev pa nobenih. Tako sem vse skupaj zreduciral, kakor ste lahko ugotovili; na narodoslovje. Zanj je to blago, za druge je samo neobdobje blago, ki povzroča gnečo na trgu in zbija ceno.

Mogoče bom iz vsega kar sem ohranil, pozneje le kaj odbral za natis, saj je nekaj pesniške mane že bilo razpršeno tu pa tam, da jo obletijo čebele, ki včasih najdejo tudi skrito sladkobo. Mogoče je moja pesniška setev dala za prenekatero uho kaj grobe in za hip neokusne sadeže, ki niso sladkali, a so zato bili izraz prav določenega trenutka, srce jih je ruvalo iz življenja, ki je bilo »takrat« vsepovsod pričujoče, bolj naklonjeno tudi udarnosti kot kakršnikoli mehki.

Še ves povojni čas, kako silno razgiban, kot bi se prelamljala stoletja, kot bi se vse začelo hitreje vrteti, kot bi se vse bolj zmanjševala čas in prostor, mi ni srce mirovalo. V svojo zabavo sem še naprej zavijal misli v pesniški izraz in jih zlagal v predale. Vsako leto tako zloženih pesmi je nosilo svoj pečat. Vsaka tako iztrgana misel je imela svojo barvo in svoj ton, kakor je bilo življenje okoli nje: trdo, mehko, sovražno, ljubeče, brez usmiljenja, prizanesljivo in resnično v vseh odtenkih. Tako so se nizale iz življenja iztrgane pisane misli, kakor jih je čutilo srce, in se posedale v sveženj zavozlanih

spominov. Vsak spomin je bil kot krik razsrjene ptice, ki ji nekdo krati svobodo, da ne more v naročje oblakov in sonca. Nekaj tisoč takšnih krikov se je nabralo in počasi utihnilo, kakor da je tako najbolj prav: srce je treba izkričati, da se pomiri. Potem ko se počasi pomiri, je tudi vsega, kar je bilo lepo, konec. Srce mora vselej kričati, mora vselej živo živeti, čeprav iz njega včasih pricurlja kri. Tudi kri je znak svetlosti. Toda samo kri, ki hrani ljubezen in človeka v njej. Ljubezen in človek se še nista našla, saj smo ravnokar preboleli najstrašnejše genocide v človeški zgodovini in takšno seme še kali.

Še to in ono bi vam napisal v lepem majskem jutru, ko zunaj drobijo ptice svoje pesmi in se v njihov glas vpleta bučanje motorjev. Nova simfonija se rojeva, ki v svoje tone vliva mrtvo preteklost, umirajočo sedanost in ekološko zastrupljeno prihodnost. Kdo bo uspel zmanjšati populacijo in kdo bo uspel za naraščajočo preskrbeti dovolj zraka, vode in hrane. Kdo?

Zgodilo se bo, da bomo v morečih letih atomske ere, ko bosta resnično prirodo zamenjala nadomestek in potvorba, še kako zahrepeneli po blagoglasni stari pesmi, po vonju šmarnic, po ljubezni babic, po sproščenem živžavu zdravih otrok...

Nočem biti pesimist. In če me obide včasih takšno čustvo, kaj hočem, življenje je dan in tema, je dobro in zlo... Če bi ne bilo tako, bi mogoče vse postalo preveč dolgočasno. Človek pa ni bitje za tišino in mir, ampak za boj in viharje.

Lepo pozdravljeni. Kmalu vam pošiljam še obljubljeno.²

¹ Pismo dr. Borisu Paternuju, 18. septembra 1976.

² Pismo Mariji Stanonik, 4. maja 1977.

Albin Weingerl

(1923)

308 Na Vaš dopis in vprašanja Vam odgovarjam tole:

K pisanju me je spodbujala notranja nuja ob raznih intenzivnih doživetjih in razpoloženjih.

Pesmi sem od mladih nog rad prebiral. V partizanih sem imel notes, ki ga še danes hranim, v katerega sem si pesmi, ki so mi bile blizu in ki sem jih rabil (bil sem kulturnik), zapisoval. Popravljaj mi jih ni nihče, le prebral sem jih često bolničarki Pavli¹, ki je tudi pesnikovala.

...

*Se še spominjaš
na ono temno noč
ko sem govoril ti,
da ni Boga?*

*A šele blesk Tvojih solza
me spomnil je,
da nisem storil prav.²*

Za moje delo je okolica vedela in me spodbujala. V bolnišnici sem izdajal Bolniški list in v njem objavil marsikatero svojo pesem.

Pod pravim imenom nisem objavljaj, ker je bil v partizanih običaj partizanskih imen in tudi partizansko ime Čriček mi je bilo bolj všeč kot moj priimek.

Pisal in pesnikoval sem že pred vojno. Bil sem stalen gost očetove knjižnice, ki je bila precejšnja. Pisal bi tudi, če ne bi bilo vojne. Lirična doživetja ne prestanem poskušam izraziti z verzi.

Sedaj pišem večinoma le glasbo. Napisal pa sem že precej spominov, knjigo Partizanska bolnišnica Franja, povest Nepremagljivo gnezdo...

Bridko doživetje: »Pravoverni« komisar bolnišnice je hotel z maltretiranjem, pretepanjem, streljanjem in zaporom (dali so me v gips) iztisniti iz mene priznanje sodelovanja z okupatorjem... pa se mu ni posrečilo... čez leto dni sem sam postal komisar bolnišnice.

Odgovor dovolim objaviti v celoti. Lep pozdrav!

¹ Pavla Leban-Nada

² Pesem je vzeta iz diplomske naloge Toneta Finka, str. 146.

Ljubljana, 14. septembra 1984

Cvetko Zagorski

(1916)

Pesmi sem pisal že pred vojno, kot to počno mnogi mladi ljudje – iz notranje nuje, bodisi da so me spodbudile lastne duševne stiske ali dogodki in podobe zunanjega sveta. Te zadnje pesmi so odkrivala socialno problematiko tedanje družbe, seveda v konkretnih podobah, v človeških usodah ponižanih, brezpravnih, izkoriščanih. Za neposredno potrebo mladinskega in delavskega gibanja sem napisal tudi kakšno aktivistično pesem, med njimi koračnico, ki smo jo peli na izletih v mariborsko okolico, na Kobansko ali na Pohorje. Posebno mladina je moje pesmi sprejemala kot svoje, pa tudi objavljala sem jih.

Za razliko od večine mladih, ki z dozorevanjem pesnikovanje opuste, meni ta žilica ni popustila. Grozljivi čas ob Hitlerjevi zasedbi Avstrije, napad na Poljsko, ki je pomenil začetek svetovne vojne, in napad na Jugoslavijo ni mogel mimo mene, ne da bi našel odmev v pesmi. Toda vojno sem občutil tako grozljivo, da je začela v meni usihati pesniška žilica, kakor da je resničen latinski pregovor: *Inter arma silent musae* – Med vojno boginje umetnosti molče. Morali so priti dogodki, ki so me do dna duše pretresli in izvabili iz mene verze, vendar moja ustvarjalnost te vrste ni primerljiva s Kajuhovo, Borovo, Minattijevo, Levčevo in še nekaterih. Z orumenelih papirjev naj prepišem tri kratke pesniške odzive iz prvega časa vojne.

Pot domov sem napisal ob požigu Rašice 21. septembra 1941:

*Ne zgrešimo mi poti domov,
predobro je zaznamovana:
ob poti brez števila je grobov,
na križpotju vas požgana.*

Domovino sem posvetil Lacku, od mučenja umrlemu v ptujski ječi 18. avgusta 1942:

*Kjer so klopotci peli,
tam te mati je zibala.
A danes, dragi Lacko,
sredi goric stoje vešala.*

Bodočim rodovom je nastala leta 1942:

*Kot nám ne bo vam treba se za vsako ped boriti.
Kot nám ne bo vam treba med poletom se lomiti.
Kjer nám korak zastaja sredi póti,
tam razgrnili boste vi peroti
in nosili prapor novega človeka
čez ves planet, v vek iz veka.*

(Tako trdna je bila naša vera, ki nas je navdajala z močjo vztrajanja v boju za obstanek slovenske domovine in zmage človečanske misli nad pošastjo nacizma, fašizma in vsakršnega nasilja nad narodi in ljudmi.)

Kolikor sem pozneje med vojno objavljala pesmi, članke in reportaže, sem jih podpisoval z imenom Cvetko, morda tudi drugače ali sploh ne, sicer pa nisem imel

partizanskega imena, ker sem bil vsaj po mnenju tovarišice Lidijske na Štajerskem že toliko znan, da bi utegnila moje pravo ime in priimek prispevati k veljavi narodnoosvobodilnega boja (o čemer sam dvomim).

310 Poznejše pesmi so bile obsežnejše, občutja so se izražala v stvarnih podobah, izraz je bil prepričljivejši in oblike dognanejšje. Predvsem naj omenim znano pesem Mrtvi dom, ki sem jo napisal januarja 1944, ko sem naletel na Jančah na hišo, kjer je bil pritrjen na vratih v nemščini napisan seznam ljudi, družine, ki so jo Nemci izselili. V pesmi sem opisal pretresljivo podobo opustelega doma z ugaslim ognjiščem, razmetanimi preostalimi predmeti, s plahutajočimi odprtimi oknicami, skozi katere je pihal v mrtvi dom mrzel veter – samo prestrašdan pes ga je kdaj še obiskoval, ovohal in se spet v hosto zavlekel...

Zares, zelo me je moralo kaj pretresti, da me je prisililo k izpovedi, v kateri sem dal duška svojim čustvom in mi je odleglo, vsaj trenutno. To se je zgodilo, ko se je ustrelilo v sence moje dekle s pištolo, ki sem ji jo kot edino darilo na njeno nujno prošnjo poslal na teren v revirje nekaj dni, preden so jo s še tremi tovariši obkolili esesovci na Zeleni trati nad Zagorjem. Takrat sem napisal nekaj pesmi, ki so bile že nekajkrat objavljene, med njimi sporočilo njeni mami lirično Ne joči, mama in daljšo, uporniško Ne jočemo za vami. V spominjanju na tragični dogodek 1. maja 1944 sem v prvem času po vojni napisal še nekaj pesmi s to snovjo (kot vsi pretresljivi, odločilni dogodki je tudi ta hodil še dolgo za mano, kot pravimo), med njimi Prvomajsko balado, Pesem o partizanki in predvsem znan Rekviem za partizanko.

Kot član pokrajinskega agitpropa za Štajersko sem napisal tudi nekaj spodbudno aktivističnih pesmi, predvsem se je uveljavila Brigade s hribov, posvečena komandantu Stanetu z uglasbitvijo Karla Pahorja; po Stanetovi smrti ji je dodal Mile Klopčič še eno kitico.

Vojne dogodke sem v zadnjih desetletjih opisoval v mnogih črticah in novelah, objavljenih v različnih knjigah, revijah in listih, obnavljal sem jih tudi v knjigi Vračanje k sebi (Založba Borec, 1988), in ker so spomini neizbrisni, jih bom najbrž še.

Ob tej priložnosti naj zapišem, da me o veličini in vrednosti enobejevske poezije znova in znova prepričujejo in pretresajo v mnogih številkah revije Borec objavljeni verzi ljudi, katerih izrazno sredstvo sicer ni pesem, ki pa so ob dogodkih, segajočih jim do dna duše, prijeli za pero in v navdihu v prepričljivih podobah in s pesniškim izrazom izpovedali svoje občutja ter v tisti uri postali resnični pesniki, da nekatere izmed teh pesmi lahko uvrstimo ob bok tudi institucionalno veljavnim pesnikom. Za primer naj omenim pesmi o golobarski bitki (Borec, 1988, 3-4) in pesmi Marije Logar o Auschwitzu (Borec, 1989, 2). Sploh pa me zadnji letniki Borca presenečajo z nenavadno bogatim gradivom (znanstvenim, pričevanjskim, publicistično dialoškim), ki odpirajo nove razglede po preteklosti, sedanjosti in tudi prihodnosti.

Alojz Zidar

(1914)

Prejel sem vaše cirkularno pismo v zvezi s slovenskim narodnoosvobodilnim pesništvo 1941–1945. Sem borec za svobodo vsega človeštva proti vsakršnemu nasilju in bil tako tudi borec za svobodo našega naroda na ilirsko-bistriškem področju od leta 1932 v okviru organizacije TIGR. V začetku 1941 sem bil obsojen kot dezertar iz italijanske vojske. V začetku leta 1943 sem pobegnil in se priključil grškemu odporiškem gibanju ter se bojeval na Balkanu vse do sremske fronte. Hvala za Vaš poziv. Odgovoril bom na nekaj Vaših vprašanj.

Duh tistega časa ni bil duh »tekmovalstva«, kakor Vi sprašujete. Nikogar ni bilo, ki bi nas nagovarjal k temu, skratka, takratno delo oziroma organizacija ni temeljila na podobi današnjega političnega dela (propagande, načrtovanja), čeprav so bili borci izredno zreli in sposobni, poznavajoč odločujoče psihološke momente. Vse je namreč prihajalo iz notranje prepričanosti, spontano, in iz notranje potrebe, ne pa, ker bi se moral nekdo podrediti nekakšni politični disciplini. Odtod nujna pisanja pesmi ali proze, kajti človek se je predal vsega, ne pa le intelektualno, ali pa za nagrado (medalje!). To je bilo stanje človeka borca, ki je dandanes nepoznano in skoraj neumljivo. Takrat se ni nihče posmehoval takemu delu, občudovali so ga, in čeprav te pesmi jezikovno niso bile popolne, so izražale kvalitete duha.

Predvsem zaradi konspiracije, je vsakdo imel posebno ime.

Mi, ki smo zrasli iz delavsko-kmečkih, pristnih slovenskih družin, nas je ravno ta boj za svobodo postavil v izredno psihično oziroma duhovno stanje, da je pisanje postalo nuja.

Predvsem želim odgovoriti na to vprašanje. Pišem spomine in tu in tam ponovno napišem kakšno pesem, ki sem jo zapisal za časa boja v organizaciji TIGR ali kasneje v partizanih. Pripravljam knjigo svojih spominov. Ena izmed pesmi je *V spomin openskim žrtvam*:

*T-urobno zlivala se pesem ptic je
preko kraških borov,
utrujeno tonilo sonce je
v devinsko morje.
V kotanjah dihala je smrt,
le sled krvava ozarjala
pri Opčinah je kraško gmajno.*

*I-meli ste prečudovite sanje.
O! bratje, ki ste padli za pravice!
O! bratje, ki ste padli za resnico!
in kamen poškopili,
kot žreci soncu svojemu ste žrtev poklonili
in pognojili zemljo.*

*G-orje, oblaki temni čez nebo
goriško, ilirsko-bistriško in
kraško se valijo.
Ženò jih sile zla
nad mladi rod, ki zrastel je nekoč ob morju
do gorà, slovenski rod.*

*R-esnica, glej, –
ki kakor zapoznela žetev
obilo obrodila je na trdih tleh
in kakor bor mogočni, ki zdrobil
skalo je oklepajočo,
vrnila materi je, zemlji, pesem
in duh ponesla je v višine,
kjer ni mejnikov, ne solza v očeh.*

312 Pisanje mojih spominov je polno nenavadnih pretresljivosti in bridkosti. Tistih, ki sem jih doživel jaz neposredno in pa soborcev. Že pismo Simona Kosa in ostalih tigrovcev, ki so bili zverinsko mučeni in streljani na Opčinah 1941, zasluži, da bi se po njih imenovala šole v njihovem rojstnem kraju, v vzgojo mladine, ki išče ideale; na žalost je junak Ivančič označen, da je padel kot talec, ime Viktorja Bobka ni nikjer navedeno, četudi ima velike zasluge, da se je narodnoosvobodilni boj v ilirsko-bistriškem okraju začel že 1941.

Marija Zidar Švara

(1926)

Vaše pismo, spoštovana tovarišica Marija, sem prejela šele pred kratkim. To zato, ker veliko časa, posebno poletne tople dneve, preživim na Primorskem. Zelo rada bom odgovorila na vsa vprašanja v zvezi z narodnoosvobodilnim bojem, ker tudi sama želim, da bi z našimi skromnimi spisi le opravili tisto veliko, kar želimo, da bo o nas nekega dne pisala naša zgodovina. Pisali ste mi zelo lepo, obširno in jasno. Toda opisati posamezne nepozabne dogodke v dveh besedah, to je nemogoče. Za to je treba malo več časa, predvsem pa zbranosti. Žal mi je to težko; sem tudi bolj slabega zdravja. Živo imam vklesane v spominu zelo lepe, največ pa zelo bridke in žalostne dogodke iz let 1943–1945. Kadar se pripravim k pisanju, ko se moj spomin vrne tja v tisto nepopisno, mi srce kar zadrhti in moram prekiniti pisati; ti spomini so tako strašni, danes je kaj takega nemogoče sploh pomisliti, pa vendar je to takrat v taborišču v Auschwitzu počenjal človeški razum.

K pisanju me je vedno spodbudila stiska, neka svojevrstna sila je kipela v moji notranjosti. Napišem kaj, in to se ponavlja vedno, kadar sem srečna, žalostna, razočarana, kadar preživljam kaj posebnega. Za časa vojne me je k temu pripravila groza, tisto nemogoče, spomin na moje vsakodnevno trpljenje. Skratka, moram se poglobiti v spomine in to občutiti živo z vso svojo osebnostjo, da zberem v sebi to silo, potem pa mi kar spontano, brez dolgega razmišljanja, nekaj narekuje, kar bo napisala roka. Včasih kaj napišem tudi ponoči, in to kar mimogrede, ako pa katero pesem napišem le do polovice, je nikoli več ne dokončam. Svoje verze redkokdaj popravljam, izjemoma ko gre za večje slovnične napake. Teh bo vseeno veliko in za to se oproščam, saj slovenščina ni bila moj učni jezik. Kot že veste, mi, Primorci, smo narod, ki smo pripadali več gospodarjem, ali večina od nas je svoj materni jezik kolikor toliko obdržala.

Nikoli se nisem učila pisati pesmi, to mi je dala mati narava. Kot da sem podedovala po svoji pokojni materi. Ona je bila, to lahko rečem, pesnik in pol. V narodnoosvobodilnem boju sem tudi pisala, bolj smešnice, šaljivke. Pisala sem govore, referate, nagrobne verze in jih največkrat tudi sama prebrala ali deklamirala. Nekajkrat sem tovarišici v šoli na Trnovem v Trnovskem gozdu, Predmeji in kasneje še v Čepovanu in v Idriji dala, da prečita to, kar sem zapisala, svojim učencem. To so bili verzi o našem boju, vedno sem poudarjala, da se bojujemo za lepši jutri.

Brala sem in berem vedno veliko, toda to mi nič ne pomaga, da izpod mojega peresa nastane pesem. To je čisto nekaj drugega. Nekaj v meni me spodbudi, da pišem. Vsi moji tovariši in nadrejeni so bili mojega pisanja veseli. Nihče se ni posmehoval. Na to mojo pisarijo je moje okolje gledalo čisto normalno. Ako me niso videli nekaj časa, že so se spraševali, kje je »naš Frjen brez tinte, piše pa vseeno, tudi če te ni«. Moji nadrejeni so me spodbujali in mi pomagali in mi vedno priskrbeli papir.

Mara je bilo moje partizansko ime, ali žal je zelo malo spisov ohranjenih pod tem imenom, čeravno sem veliko pisala.

Pisala sem še kot otrok, vedno po malem. K pisanju mi je vojni čas zelo pripomogel, ker se je moje obzorje zelo povečalo, tudi doživela sem veliko hudega. Pišem še kar naprej po malem. Pesmi, spomine, življenjepis. Nekaj več pa bi rada povedala o nastanku pesmi *Moj Kras*:

*Tam daleč ti moj Kras prekrasni,
po tebi moja želja ne ugasni,
morala sem se od tebe posloviti,
grenak ta kruh v tujino si služiti.*

*Granitne skale ti na Krasu tam stoje,
ki po širnem svetu skale te slave,
vsako noč vas skale sanjam jaz,
ki vem, da tam je moja rojstna vas.*

*Skale ve mogočno in trdno se uprite,
moje drage brate in sestre branite,
starše moje in vaščane vse,
da sovražniki jih ne dobe.*

*Naj še meglo da temno nebo,
da vasico vidlo sovražno ne bo oko,
ohrani bog moje mile drage vse,
ker za menoj vsem krvavi srce.*

*Ne tugujte bratje in sestre,
krvav se bije boj za nas nekje,
tovariši na nas ne bodo pozabili,
dokler nas ujetnike ne bodo osvobodili.*

Takoj ko sem se znašla za bodočo žico koncentracijskega taborišča Auschwitz (Birkenau) novembra meseca 1944, je v meni, v tistem strašnem nepopisnem taboriščnem življenju, zakipela zamisel, da pišem. Nastala je iz velike žalosti in bolečine, v kateri sem se tolikokrat znašla. V poeziji, v besedah sem iskala tolažbe in moči za jutrišnji dan. Misel me je vodila v domovino, v mojo Slovenijo, na moj Kras, na moj dom, k bratom in sestram, staršem, sosedom, vaščanom in nepozabljenim tovarišem partizanom, v katere sem trdno verovala, da nas ne bodo pozabili, temveč da nas bodo nekega dne osvobodili in rešili iz suženjstva. Zato sem si obljubila, da bom napisala nekaj verzov, njim in mojemu nepozabljenemu Krasu. Mislila in razmišljala sem, kako naj začnem. Pisati, toda kako? In na kaj, vse mi je bilo odvzeto in prepovedano. Ali moj, moram vseeno pisati, je bil močnejši od mene same. Tako sem ob neki priložnosti, ko smo interniranke vozile, nakladale in delale iz opeke škarpo ob vodi, v smrtnem strahu, da me stražar ne opazi, skrila dva manjša kosa opeke. Ob odhodu v našo barako sem opeko skrila v rokav svoje taboriščne cunje. Na veliko srečo sem ležala v prvi vrsti v začetku barake (na lesenih deskah le z eno deko, in to sem dobila, ko je temperatura padla pod 10 °C), prav pri vhodnih vratih, tako da mi je svetloba prihajala skozi vrata okna sobe, kjer je dežurala naša kapo. Bila je Poljakinja, strašna, včasih se je vedla, kot da ni človek. Tako je v teh strašnih mrzlih taboriščnih nočeh začela nastajati moja pesem. Z opeko na opeko sem napisala najprej eno kitico, si jo dobro vklesala v spomin, nato zbrisala in napisala drugo, tretjo itd. Napisala sem jo z namenom, da bom nekega dne s temi skromnimi vrsticami mojemu Krasu povedala, da četudi sem bila že izgubljena tam nekje v tujem svetu, vključena v suženjstvo, ponižana, zaničevana, sem živela s trdno zavestjo v sebi, da nekega dne vse mine. Da bi mojemu Krasu in vsem mojim tako pokazala, kaj in koliko so mi tu pomenili in da jih nikoli nisem pozabila. Da sem napisane verze lažje prebrala in si jih zapomnila, sem morala večkrat ponoči hoditi ven iz barake. Izbire ni bilo, le ena. Stranišče je bilo oddaljeno od moje barake nekako 250 do 300 metrov. Ob poti so bile nameščene ograjne in taboriščne svetilke in ob vsaki sem malo postala in prebrala vrstico, največ pa seveda na stranišču. Moje početje je bilo nevarno, saj so stražarji tam prav v bližini stražili noč in dan v taboriščnih kupolah. Najhujše in najtežje je bilo, ko sem se vračala v barako. Opeko, na katero sem pisala, sem skrila pod pazduho, tisto, ki mi je rabila

za svinčnik, pa v usta. Vedno in vsakič, ko je kdo vstopil v barako, je paznica pogledala, kdo je prišel. Izhodi so bili omejeni največ zato, da se interniranke ne bi zbirale. Kljub vsemu smo se našle in si povedale vse, kar smo opazile, da se dogaja okrog nas. Da sem tudi po večkrat na noč lahko šla iz barake, sem se morala nekako maskirati: enkrat sem si ruto zavezala pod brado, drugič po rusko (čelo in ušesa noter), si z njo pokrila usta, jo zavezala zadaj. Obleko, tiste cunje, sem enkrat obrnila narobe, od spredaj, od zadaj, včasih sem se ogrnila z deko. Ob vrnitvi sem morala biti zelo čvrsta in previdna, kajti kapo je vedno držala v roki bikovko. Ako je koga udarila po glavi, ta ni več dolgo zdržal. Judinje so takoj zelo drago plačale ta udarec.

Nekoč, ko sem ravno stopila na hodnik, sem za sabo zaslišala kapo, spoznala sem jo po koraku. Ravnodušno sem nadaljevala, ne da bi se ozrla, z vsako roko dvignila po eno polno kiblo, v katere so hodile stresat svoj človeški gnoj podkapoji, šefice, da jim niso ta zadnje ozeble, ker je bilo zunaj mraz, in to me je rešilo. Po tem dogodku sem pazila, kdaj so bile kible polne, če bi me še presenetila. V neki mrzli decembrski noči sem opeke spravila pod barako, misleč, da bom kdaj že še nadaljevala. Ko sem vstopila v barako, je kapo vstopila na hodnik. Ona samo v bluzici in copatah, debelo me je pogledala, jaz pa sem ji pokazala jezik, jo odrinila in stekla po baraki. Kar se je zatem zgodilo, sem predvidevala, ali nisem mogla več popraviti. Tej malenkosti je sledilo tisto najhujše. Oblečena, oborožena z bikovko, je začela zverinsko vpiti... Bilo je okrog tretje ure zjutraj v mesecu decembru leta 1944 v Birkenauu (Auschwitz). Disciplinirano smo se postrojile, počasi je snežilo, bila je temperatura -15°C . Vse je temeljito pregledala. Ko je prišla vrsta na mene, me je pogledala, šla naprej, se zopet vrnila, kot da bi kaj na meni prezrla. Ni me spoznala, ker sem si strgala rokav in si z njim zavila glavo. Okrog ust sem se namazala s krvjo. Odtrgala sem si hrasto na peti, ki mi jo je naredila cokla. Cokle sem dala pod pazduho, vsako pod eno. Tako smo morale stati tam vse do jutra, do pete ure, dokler ni prišla komanda, da nas je treba prešteti in nas dodeliti na delo. Še danes me boli srce, ko pomislim, kaj sem storila. Toda takrat se mi je ohladila duša. Tolikokrat sem šla mimo nje v strahu, tedaj pa, kot češ, ná, poglej moj jezik, on ne more govoriti, ne spregovoriti, napisala pa sem le in se zraven še naučila. Ti si me stražila, jaz pa sem te vseeno varala. Ti si kapo, jaz tvoj suženj, ali svojo obljubo sem izpolnila, kljub temu, da ste me pahnili v najhujši pekel, mi odvzeli vse, a še bom pisala, vse dokler mi ne zvežete ali odsečete rok. Koliko strahu, tveganja, mraza, da sem to storila, je nemogoče opisati, niti povedati. Povsod me je spremljala senca smrti, ali nisem mogla prenehati, vse dokler si nisem živo vtisnila v spomin teh nekaj vrstic. Še živijo v meni in so vedno prisotne.

Kmalu zatem sem bila dodeljena skupini stotih žensk. Poslali so nas v matično taborišče za čistilke. Bilo je še huje, pa še strašen mraz je začel pritiskati. Venomer sem si ponavljala ta svoj Kras. Bila mi je kot svetinja, globoko sem verovala v te besede, v te verze, čutila sem ljudi svojega Krasa, kot da se pogovarjajo z menoj; to je bilo vse moje. Moja hrana, moja toplota in vse moje življenje. Dne 17. januarja 1945 ob evakuaciji taborišča Auschwitz sem odšla s tisočnimi sotpinkami na pohod, danes imenovan pohod smrti. Pozneje, ko sem bila v najhujšem peklu pred koncem druge svetovne vojne, sem napisala Štorkljam v spomin. Tudi to sem ohranila v spominu. Ne vem ne kraja ne dneva, kje naj bi to bilo, ker tedaj je moje življenje ugašalo. Ali v meni je vedno žarela volja, da moram še vzdržati, živeti do zmage. Premagala sem vse, niso me mogli streti, hotela sem se vrniti na svoj Kras. Vanj in v moje sem trdno verovala, da me niso pozabili.

Na koncu vas lepo zdravljam. S spoštovanjem in hvaležnostjo.

Avtor neznan*Brezplačno...*

316

*Brezplačno mi potujemo,
po kalni vodi plavamo
za Beograd!*

*Na veke jezik onemel,
prevrtal čelo smrtni strel
»za novi rod!«*

*Še v smrti zvezane roke,
še v smrti zvezane noge,
a duh je prost!*

*Prhuta kakor netopir
in v tihi noči kot vampir
tiranom pije kri!*

Helena Domanjko je domnevala, da utegne biti avtor te in druge pesmi, ki so ji prišle v roke v izgnanstvu v Srbiji in jih je dolga leta hranila, kateri od izseljenih bogoslovcev Đakovu.

Ciril Zlobec

(1925)

Ko skušam zdaj premisliti svojo udeležbo v narodnoosvobodilnem boju, ne vidim v njej nič posebnega, nič usodnega v odločitvi. Bolj kot kaj drugega sem v narodnoosvobodilnem boju videl veliko možnost osvoboditve. Tudi svoje lastne. Vse, se mi je zdelo, se začenja šele z osvoboditvijo. Dočakal sem jo, še ne dvajsetleten, kot »star« borec. In starim bojevnikom vseh vojn – zdi se mi, da sem to že takrat vedel – je usojeno, da jim je spomin na leta »slave in smrti« bolj v muko kot v spodbudo, zato sem hotel predvsem pozabiti. Vojno in sebe v njej. Vedel sem, da biti rojen za vojno in revolucijo ni pravzaprav nobena zasluga, je samo neizbežnost, čeprav je takrat veljala trda razsodba, da je nepoštena poniglavost, tudi izdajstvo, če si ostal gluha za glas, ki je zbiral razkropljeno občestvo v boj. Osvoboditev, tako živo sanjana, tako težko pričakovana, dokler je boj še trajal, je bila tista odločilna zareza, ki je dokončno razmejila dotedanjo resničnost od poznejšega spomina nanjo. Od vsakršnega spomina. Še nekaj let po vojni, morda celo desetletje, mi je bila moja vojna izkušnja v muko, ko so me tesnobne sanje spet pehale samo v brezupne boje, v morečo bližino sovražnikovih zased, pušk, dvignjenega noža. Treba je pozabiti, sem si dopovedoval.

In ko sem pozabljal, mi je bilo resnično laže, ni me motilo, da postajam sam sebi v novem življenju zmerom bolj samo še zgodba. Kot je zgodba vse, pri čemer moraš klicati spomin na pomoč. Nekdanji veliki čas je postal tudi zame resnično velik šele tedaj, ko se je skupaj z mano prevesil v blago zgodbo, ki jo vse bolj ožarja neka posebna svetloba.

Svetloba pa tako rada dvigne človeka na pot.

In ko sem se v teh povojnih letih pogostoma po kosih pobiral po poteh svojega življenja, sem se moral vrniti, če sem se hotel vsega pobrati in se spet sestaviti, tudi v tiste pokrajine vojne, za katere sem menil, da mi jih ne bo treba nikoli več prehoditi. Dolgo sem se zavestno slepil, da hodim odkrivat samo svoje »pobeglo otroštvo«, tisto pravo, brez vojne in smrti, ki je naravna pravica slehernega človeškega življenja.

Toda to je bila past.

Ta vse pogostejša, včasih že kar obsedena popotovanja v otroštvo sta me vendarle vodila skozi temo vojne in bojev, ustavljala moj radovedni korak v vse večji bližini tistih, ki so nekoč bili moji najbližji tovariši, prijatelji, a bi jim danes ne prepoznal ne obraza, ne glasu, ne duše. Bilo mi je, kot da spet prestopam v njihovo »veliko bližino«, s ščemečimi očmi zazrt v svetlobo smrti, ki je vsa njihova, a pomalem vse bolj tudi naša, ki smo bili njihovi tovariši, prijatelji.

In tu, današnje doživljanje vojne, eden tistih trenutkov, ko so se, morda res samo za trenutek, razblinile vse meje in razlike med nekdanjo resničnostjo in sedanjo zgodbo o njej, se mi je zapisalo v dovolj obsežen cikel pesmi Svoj obraz iščoč, ki sem jih v svoji najnovejši zbirki Glas namenoma vstavil med dva ljubezenska cikla, torej kot intimno, osebno liriko, pa še opredelil sem jih, za manj pozorne bralce, z oznako: optika 1979–1980, kajti zame je pesem zmerom in v celoti sedanjost.

Ludvik Zupanc

(1923)

318 Moram se vam iskreno opravičiti, da sem tako dolgo odlašal z odgovorom na vaše prijazno pismo. Morda bi vas bil kdaj v Ljubljani obiskal, toda nisem vedel vašega naslova niti priimka. Nadalje, bil sem precej zaposlen, pa sem odlašal, pa še pismo sem nekam založil, bil pa sem tudi precej resno bolan in sedaj odhajam na zdravljenje v Rogaško Slatino. Kljub temu bodo morda to pismo in odgovori na vašo željo še vedno dobrodošli. Vas pa še enkrat prosim, da oprostite zamudi. Odgovarjam po vprašanjih, vendar bom morda kaj vpletel mimo njih.

Pesmi sem pričel pisati čisto spontano. Že pred odhodom k partizanom 1941 sem še kot dijak in pozneje kot trgovski vajenec kakšno malenkost »sklanfal« skupaj. Bil sem odličen v pisanju spisov in rad sem prebiral pesmi. V šoli mi je bil velik vzornik Radovan Gobec, ki je bil moj učitelj v osnovni šoli v Grižah. Naučil nas je čudovitih pesmic in igric, kot je Kresniček, Petrčkove poslednje sanje in še kaj. Gledali smo tudi njegovo Hmeljsko princezo itd. Vendar iz osnovne šole in pozneje meščanske nisem ohranil ničesar, to je bilo pač tako mimogrede.

Prva pesem se mi je porodila v glavi že štirinajst dni po prihodu k partizanom in sicer, ko sem bil na straži. V taborišču sem nekaj spravil skupaj, nato pa sva jo skupaj dodelala s tovarišem Petrom Šprajcem-Slavcem, s katerim sva bila nerazdružna prijatelj, skupaj sprejeta v Skoj 1939 in skupaj sva istega dne, 24. julija 1941, odšla k partizanom. Bil je gimnazijec. Tako je nastala na tem verjetno štajerskem delu v Savinjski dolini prva pesem. Za melodijo sva izbrala melodijo znane delavske pesmi Zdravi hrabri bojevniki. Borci so tekst sprejeli resno, vendar je nismo nikoli zapeli, in tudi med borci se ni razširila. Ohranil sem jo na listu papirja in pozneje prepisal v drobno knjižico, kamor so pozneje prišle še druge pesmi. Ta prva pesem je bila napisana, kolikor se spominjam, ob mojem rojstnem dnevu, 3. ali 5. avgusta.

Da sem pričel pisati, me je vodila tudi neka notranja vnema in seveda vsakodnevno življenje, napori, smrt tovarišev... Spomin na starše, ki so bili aretirani, oče ustreljen aprila 1942, mati umrla v Auschwitzu 1942.

Septembra leta 1942 sem prišel v na novo formirani Kozjanski bataljon in se tako znašel na Pohorju. Bil sem glavni kurir za zvezo s štabom prve slovenske brigade pozneje 4. operativne cone. Tako sem doživel zlasti na poti in tudi v enoti mnogo reči. Čez dan, ko sem prikrito čakal v kakem gostem grmovju do noči, da sem lahko nadaljeval pot z Bohorja do Savinjske doline, Dobrovelj ali do Moravč, se mi je utrnila kakšna misel. Zapisal sem jo v drobno knjižico in nato še malo popravil. Tako so se nizale pesmi, katerim nisem posvečal posebnega pomena. Vedel sem, da nisem rojen pesnik, vendar mi je s takimi mislimi čas mineval, pa tudi odganjal sem s tem misel, kaj vse bo še na poti, ali bom izpolnil nalogo ali ne. V bataljonu je bil moj dobri prijatelj in komisar čete Bogo Gorjan.

Kolikor se spominjam, je imel končano gimnazijo in je bil zelo razgledan, dober tovariš. Še posebno sva se razumela, ker je najbolj vedel, na kako nevarno pot se vedno podajam. Njemu sem prvemu zaupal svoje stihe, če jih lahko tako imenujem; pohvalil me je in mi marsikaj svetoval. Ko sva šla nekoč z Bogom v kontrolo, je nastala tudi ena od pesmi... Bilo je 1. novembra 1943, na dan mrtvih.

Pisal sem pač, kar sem občutil. Tudi kasneje, na vojni akademiji v Rusiji, sem napisal nekaj pesmi, bolj kot spomin na domovino, domotožje po domači zemlji,

prijateljih in dekletu.

Vse do danes nisem objavil nobene pesmi, ker sem pač sklepal, da niso dovolj zrele za objavo. Še danes jih dolgujem tovarišu Godcu, ker mu jih nisem poslal. Vi, tovarišica Marija, ste prvi, ki sem mu izdal to skrivnost, in ni mi žal. Upam, da je po štiridesetih letih oziroma še več prišla v prave roke. Če je kaj vredno, nimam nič proti, če to objavite. Izbiro prepuščam vam. Še to, zaradi konspiracije se nisem nikdar podpisal, morda kdaj samo z imenom Ivo.

Če ne bi bilo vojne, verjetno ne bi pisal. Če pa bi že, bi najbrže kaj proletarskega, ker sem pač knapovski otrok, kaj s podeželja in narave, morda kaj ljubezenskega.

Sedaj ne pesnikujem. Ne da ne bi imel časa, morda bi celo spravil skupaj kaj boljšega glede na mojo sedanjo izobrazbo, toda bolj sem se posvetil pisanju spominov na našo prehojeno pot v času narodnoosvobodilnega boja. Imam precej napisanega. Objavljal sem precej, in to na radiu v Še pomnite tovariši in drugih časopisih, kjer so rubrike za podlistke ali stolpci na temo iz narodnoosvobodilnega boja.

Najbolj je mene in vse borce Savinjske čete pretresla vest, ko je v neki akciji na Šmartnem ob Paki v spopadu z Nemci padel naš prvi borec, skojevec Nadi Raček. Bilo je to 20. septembra 1941. Tako je pozneje nastala pesem Nadiju v spomin. Po vojni sem napisal ob neki obletnici njegove smrti prispevek pod naslovom V četici je bilo tiho. Takšnih spominov je veliko, še veliko. Ko je 24. decembra v Kandaršah na Moravskem padla naša Nada Cilenšek, skojevka in partizanka od leta 1941. Zjutraj ob sedmi uri sva se še poslovila kot domačina in soborca, čez dobro uro pa je padla. Nastala je pesem Nadi v spomin. Bridko je bilo vsakokrat, ko sem zvedel za smrt najsibo staršev, še posebno Franca Rozmana-Staneta, ki je bil moj prvi komandant leta 1941 in sem bil njegov glavni kurir, in še marsikaj.

Osebnostno smatram, da vam že naslovi oziroma vsebina pesmi pove, zakaj sem pisal. Kar se tiče objave mojega odgovora ali katere od pesmi, to prepuščam vam.

Prejmite iskrene pozdrave vi, Marija, in vaši sodelavci in želim vam srečno in uspehov polno v letu 1985.

Celje, 2. decembra 1984

Lojze Žabkar
(1910–1983)

Zahvaljen Bog za zemljo našo

*Zahvaljen Bog za zemljo našo,
reke in potoke,
kamenje in skale,
njive in gozdove,
sejanja našega plodove,
za planine,
sonce, mesec, zvezde
in neba modrine.
Vse branimo v borbi naši,
vinograde in vince v čaši.*

*Bolj kot daješ, si bogat,
Ti, vere naše
upanja zaklad.
Zahvaljen Bog za roke naše,
zdravje, delo,
za kruh vsakdanji,
čeprav je včasih
vse bolj tanji.
Za pesem, hrepenenje,
za žalost, jok, veselje,
misli in pobožne želje.*

*Slavljen v zarji jutranji,
opoldanski vročini,
v večerih, mesečini,
v studenčku slednjem
žuboriš,
v dolini naši
noč in dan molčiš,
v srcih naših ves živiš.
Ti moč nam daj,
preženi vojne
vse viharje,
v boju za svobodo
naj nas roka Tvoja varje!*

Pesem je opremljena s pripisom: Črnomelj, 5. januarja 1943.

Vir: Lojze Žabkar, Brevir moj v travi, Ljubljana, 1981, str. 33–34.

Lojze Žabkar se je otroško veselil nenavadne popularnosti, ki jo je doživel po celi Jugoslaviji s svojo zbirko *Brevir moj v travi*, ki je izšla leta 1981. S ponosom je pokazal odlok o podelitvi Kajuhove nagrade, in časopisne izrezke, v katerih je pisalo o njegovem pesnjenju med drugo svetovno vojno, je hranil v veliki mapi.

Dolgo sem se želela srečati z njim, ker me je zanimalo, kako je kot duhovnik gledal na narodnoosvobodilno gibanje. Ta priložnost se mi je ponudila, ko sem bila povabljena na otvoritev prenovljenega muzeja v Kropi. V razgovoru je razkril, da načrtuje izdajo druge zbirke medvojnega pesništva in prav tako zbirko otroških pesmi in pesmi v kroparskem narečju. Besede so vrele iz njega kakor slap. S svojim gromkim glasom in značilno čepico na glavi se je ves predal recitiranju lastnih verzov.

Misel se je ustavila pri ranjencu, ki je preklinjal in se je zaradi tega opravičeval pred duhovnikom in Bogom. »Kaj bi mu zameril, če ga je pa bolelo«, je kakor sam zase pristavil. Kako si je zamišljal sodelovanje s Komunistično partijo Slovenije med vojno, je povedal s primerom o dveh volih različne barve, ki vlečeta voz v eno smer in ne vsak po svoje.

Še in še bi pripovedoval, jaz pa sem želela videti še eno kroparsko posebnost – spuščanje ladijc. Zato sem se na hitro poslovila s prepričanjem, da se tako in tako spet kmalu srečava, saj sva se dogovorila, da mi bo o tem, kar me je zanimalo, v kratkem pisal ali mi povedal, ko se bom še oglasila pri njem. Na svoje veliko presenečenje pa sem nekaj mesecev potem z obžalovanjem zvedela, da se z njim ne bo mogoče pogovarjati nikoli več. Danes mi je žal. »Gregorjeve ladjice« bi menda še lahko videla, z Lojzetom Žabkarjem pa se ne bo več mogoče pogovarjati. Skrivnosti, ki sem jih hotela izvabiti iz njega, je odnesel s seboj v grob.

Zapisala: *Marija Stanonik.*

Alojzij Žibert

(1924)

322 V zvezi s telefonskim razgovorom, 14. januarja 1992 in mojo knjigo Spominov Pod Marijinim varstvom Vam dodatno sporočam.

Po nemški zasedbi leta 1941 so Nemci priključili Koroško, Štajersko in Gorenjsko leta 1942 k nemški državi. S priključitvijo se je nemška zakonodaja razširila tudi na pripojeno ozemlje. Ljudje so dobili izkaznice, na katerih je bilo označeno: Deutscher Staatsangehöriger auf Wideruf (Nemški državljani do preklica). S priključitvijo je tako nastala za fante teh področij obveznost služenja Državne delovne službe (Reichsarbeitsdienst) in služenja vojske (Wehrmacht). Kdor se ni odzval pozivu, je zapadel, kakor tudi njegovi ožji domači najstrožji kazni, to je zaplembi premoženja, izselitvi, koncentracijskemu taborišču, smrti.

Nemci so mobilizirali: na Štajerskem in Koroškem letnike 1908–1929, na Gorenjskem letnike 1916–1927.

Natančnih podatkov o številu mobiliziranih ni. Po vojni so bili opravljeni trije popisi, poleg tega še nekeje zaplenjeni nemški arhiv in zahtevki po vojni škodi. Toda podatki o številu mobiliziranih, padlih, pogrešanih, ranjenih so še vedno v tajnosti in jih ni mogoče dobiti. Zaradi tega so sedaj začeli ponoven popis, ki pa še zdaleč ne bo točen, kajti po petdesetih letih ugotavljati tovrstne podatke je nesmisel. Tudi mnogi svojci mobilizirancev niso več živi. Okroglo računamo, pa tudi iz podatkov neke nemške spomenice (Denkschrift) je razvidno, da je bilo mobilizirano na zasedenih področjih Koroške, Štajerske in Gorenjske čez 80.000 fantov. Na frontah je padlo najmanj 14.000 slovenskih fantov, v ujetništvu ali ob povratku v domovino pa je izginilo okrog 10.000 fantov, skupno je torej izginilo okrog 24.000 mobiliziranih Slovencev.

Kakor ste videli že iz same knjige, smo bili takrat skoraj otroci, vrženi v svet, v tujino, daleč od doma, med drugače govoreče ljudi, na fronto, s katere skoraj ni bilo moč priti drugače kakor ranjen.

Za mene trdijo, da sem eden od Slovencev, ki je bil najdalj časa neposredno na prvi frontni liniji, in zato sem doživel ter okusil marsikaj hudega, včasih celo pretresljivega, kdaj pa kdaj vmes pa tudi kaj veselega.

Doma sem, kakor ste videli iz knjige, iz Suhe pri Predosljah, sin malega kmeta. Da je oče lahko preživel številno družino, si je moral služiti kruh tudi tako, da je hodil na delo drugam, največ v grad Brdo, ki ga je prav v teh letih kupil Pavel Karadjordjevič. Jaz sem hodil v osnovno šolo kak kilometer in pol daleč v Predoslje, potem pa v blizu osem kilometrov oddaljeni Kranj v gimnazijo. Seveda sem vse to opravil peš. Ko sem se popoldne vrnil iz šole, sem najprej napisal naloge, potem pa na verigi odgnal kravi na pašo. Tam na paši pa sem se učil, pa tudi marsikaj pisal – kar tako za šalo. Tudi drugi fantje in dekleta so pasli, pa smo večkrat peli. Ko sem odrasčal in sem bil malo večji otrok, smo peli zvečer tudi na vasi ali v gasilskem domu.

Na Suhi je obstajala daleč naokrog najstarejša knjižnica, imenovana Ljudska knjižnica Belca na Suhi. Ustanovljena je bila leta 1907, hranila pa je leta 1913 že čez sedemsto knjig, fond pa se je hitro večal. To je bilo za podeželsko, kmečko vas nekaj, kar drugod ni zaznati. V letih do vojne sem bil kar več let zaporedoma knjižničar. Veliko sem bral in sem kot študent znal vsakemu izposojevalcu svetovati, kakšna je knjiga, kaj je v njej ipd.

V gimnaziji v Kranju sem imel za razrednika prof. slovenščine gospoda Bogomila Hrovata. Bil je izredno navdušen prav nad narodno pesmijo in smo se teh pesmi, nekaj obvezno, nekaj prostovoljno učili na pamet. Pred začetkom vojne sem znal na pamet zelo veliko narodnih pesmi. Poznal sem Jenka, Gregorčiča, Vodnika in druge, posebno pa tudi Prešerna. Nič kolikokrat smo šli na Jošta in vedno v zvonik, da smo videli na velikem zvonu napis, ki ga je sestavil Prešeren in ga še danes znam: »Moj bron je najden bil na dnu morja ...«.

Ko smo bili v Državni delovni službi (Rad) in nas je bilo čez 100 Slovencev, smo v barakah veliko peli prav slovenske narodne, nekatere tudi prirejali po svoje, predvsem zaradi domotožja, tujine, želje po domačih, pa tudi zaljubljenih. Vsak večer je trobentač v taborišču Slovenec Jože Planinšek zaigral poleg znane melodije za počitek tudi slovensko narodno. Nemci takrat temu niso nasprotovali.

Ko Slovenci nismo smeli več na dopust, pač pa kar od delovne službe v vojsko, in smo bili nameščeni za nekaj dni v kasarni Ingolstadt, smo peli, vendar so nam tu že branili. Ko pa smo korakali skozi mesto na nekaj kilometrov oddaljeno železniško postajo, od koder so nas odpeljali v Ukrajino, so nam dovolili peti. Na vse grlo smo prepevali vso pot in ljudje, domačini, so zijali, kaj je sedaj to, kdo so ti vojaki, ki tako pojejo. Peli pa smo v glavnem vojaške: Oj ta soldaški boben... Dekle, dekle delaj pušeljce... Dekle je po vodo šlo... Ko študent na rajžo gre... En hribček bom kupil... Dekle, kdo bo tebe troštal... Le sekaj, sekaj smrečico... Odpiraj dekle kamrico... Oj, Doberdob... Po zimi pa rožice ne cveto... Slovenec sem, tako je mati djala... V Gorenjsko oziram se skalnato stran... Marširala, marširala kralja Petra grad itd.

Toliko v dodatno informacijo, v nadaljevanju pa odgovor na vaša vprašanja.

Pesmi sem pisal izključno iz notranje nuje. Preveč hudo mi je bilo, da sem odtrgan od doma, od svojih domačih, ki sem jih imel tako neizrečeno rad. Ko sem bil sam v strelskem jarku ali kje na straži in gledal ponoči v zvezde, so mi narodne pesmi kar vrele v usta in sem jih potihem šepetal, pa tudi prikrojeval situaciji, v kateri sem se znašel.

Za narodno pesem me je navdušil prof. Bogomil Hrovat na kranjski gimnaziji pred vojno. Zelo rad sem jih prebiral in si jih včasih celo izpisoval iz Večernic in knjig, ki so jih napisali udeleženci iz prve svetovne vojske (Doberdob, Na krvavih poljanah, Ljubezen in sovraštvo itd.), pa Jenkove, Gregorčičeve in Prešernove. Tudi drugi slovenski fantje, dokler sem bil skupaj z njimi, so radi prepevali, pa tudi pisali različne verze, predvsem ljubezenske ali domotožne.

Pred vojno sem že znal ogromno slovenskih narodnih na pamet. Tudi pisal sem že in sem imel nekaj zvezčičev napisanih besedil, ki pa so se med vojno pogubili. Imel sem poseben debel zvezek različnih zanimivih citatov in odlomkov iz knjig, ki so se nanašali na ljubezen, mamó in družino. Iz pesmaric v knjižnici sem si izpisal zanimive narodne pesmi v pomoč, da smo se s fanti spomnili, ko smo kaj zapeli na vasi ali v kakšni hiši, kjer so ličkali koruzo, kuhali žganje, ali pa pozimi tudi v sušilnici za sadje, kjer je bilo toplo. Že ko sem bil na služenju Državne delovne službe v Saalfeldnu, sem pisal domov, da so mi poslali prav ta zvezek izpisanih narodnih. Kasneje so mi poslali neko pesmarico Joža Glonarja, ki jo je izdala založba Hram leta 1940 in je bilo v njej tristo narodnih.

Že v bolnici, še več pa potem doma sem pisal. Predvsem sem urejal spomine na vojno. Del tega je sedaj javno objavljeno v knjigi Pod Marjinim varstvom. Za svoje otroke in domače sem dosti obširnejšo knjigo napisal pod enakim naslovom že pred nekaj desetletji. Pripravljen imam slikovni in besedni material za knjige: Pod krvavimi oblaki, Preko krvavih poljan, Pod težo kljukastega križa, srpa in kladiva. Zadnjo knjigo sem imel že urejeno, vendar so mi jo ob nekem pregledu odvzeli organi Ozne in vpričo mene vrgli v ogenj. Škoda dela, misli, fotografij, kar ni več mogoče nadoknaditi.

Po vojni sem še napisal: Priročnik za vodenje združnega knjigovodstva, ciklostiran učbenik za srednjo industrijsko šolo Ekonomiko, Materialno poslovanje v pogojih

mehanizirane in avtomatizirane obdelave podatkov, Učbenik za A in B fotografske tečaje, Priročnik za fotografe – amaterje, Janez Puhar – duhovnik in izumitelj fotografiranja na steklene plošče (izdale Knjižnice Rakovnik), Kroniko (zgodovina župnij, vasi Trstenik in Olševke, izdana in razmnožena kot tipkopis). V pripravi imam skoraj urejene kronike za Suho, Predoslje, Brdo, Britof, Kokrico, Srakovlje, Mlako itd., to je vasi nekdanje prazupnije. Posegam v preteklost, blizu tisoč let nazaj. Gre za zelo obširno delo, ki bo zahtevalo še precej časa za ureditev in tipkanje. Pripravljen imam material za knjige z družinsko problematiko, ki bi obsegala pripravo na življenje v dvoje, kako si ustvarimo prijetno zakonsko življenje, svetlobe in sence današnje družine, mesto in vloga laikov v zgodovini Cerkve, otroci so (bodo) odšli, ostala sva (bova) sama in še kaj. Zdaj največ delam na temi, za katero imam že tudi založnika, in sicer Romarske cerkve kot žarišča verskega življenja na Gorenjskem. Obsegala bo zgodovino kakšnih štiridesetih (sedaj po večini že opuščениh in pozabljenih) božjih poti na Gorenjskem, delno tudi ob meji na slovenskem Koroškem.

Marsikaj lepega pa tudi hudega in tragičnega sem doživel na fronti. Ko smo se nekoč prebili skozi linijo, da bi ponovno zavzeli naselje in kolhoz in prišli do soborcev, ki so obležali ranjeni, smo našli po tleh odvržene vse vrste orožja. Našel sem tam majhen pešadijski minometalec, na katerega je bila pritrjena majhna škatlica. Ko sem jo odprl, sem našel v njej sliko, cigarete in vžigalnik ter pisemce. Bilo je napeto, povsod je pokalo. Vzel sem samo pisemce, drugo sem pustil. Včasih smo v kakem bunkerju radi brali pisma, ki so jih dobili vojaki, pa smo jim jih odvzeli, ko so bili težje ranjeni ali preden smo jih pokopali. Ko sem potem, ko smo prišli vsaj malo na varno, pogledal ta listič in ga že hotel zavreči, vidim, da piše po slovenko. Na njem je bile napisane pesmi: Včasih nisem vedel, kaj življenje je..., Pozdrav, Človeški vplivi.

Jokal sem, ko sem bral pesmi v svojem jeziku, toda do mesta, kjer sem našel pisemce, nisem mogel več, kaj šele da bi lahko ugotovil lastnika. Takrat sem bil namreč že dalj časa edini Slovenec med Nemci. Zato me je tudi tako presunilo. V moji knjigi Pod Marijinim varstvom opisujem na str. 226 primer, kako sta brata ranjena ležala v bolnici in kako je umirajoči še stokal Leži, leži ravno polje...

Kakor sem že omenil, sem nekaj teh pesmi, objavljenih v knjigi, in tudi drugih, ki sem jih nekdaž imel ali so morda še v drugih materialih, pripravljenih na dokončno obdelavo in objavo, napisal sam, več pa je prirejenih. Osnova je slovenska narodna, morda vojaška, morda katera iz prve svetovne vojne ipd. pa potem prirejena za čas in razmere, v katerih smo živeli. Na primer pri pesmi Tam za turškim gričem... smo rekli Tam za nemškim... ali pri Snoči sem na vasi bil na oni stran potoka... smo rekli Snoči sem na straži bil...

Komu se morda zdi, kako dolgočasno mora biti na fronti, ko se samo ruši, požiga in ubija. Vendar ni čisto tako. Čas mineva včasih z brezprimerno naglico. Zato skrbe sovražnikove krogle, ki melodično žvižgajo, šrapneli in granate delajo zabavo, včasih tudi burja, da bi mislil človek, da bo odneslo vse skupaj s tanki, topovi, bunkerji in ljudmi vred. Nekaj časa dežuje, nekaj časa sneži. So pa tudi mirne, krasne noči z vsem svojim čarom, nebo je posejano z milijon zvezdic. Tedaj je doma poezija... in melanholija:

*Vedno čuje pesem se topov,
ki kliče nas na bojni ples!
A srce vleče nas domov –
ah, kam bi šel zares?...*

Prav lepo vas pozdravljam in sporočite, če sem lahko kaj pomagal.

Oton Župančič

(1878–1949)

Vezenina

*Vsa razkosana,
v prah poteptana
čudežna vezenina!*

325

*Naskrivaj jo poberem,
jo s solzami operem,
skrbno jo zvijem,
si v nedra jo skrijem,
ob njej se grejem,
se jočem, smejem,
jo božam, se tešim,
da v bodočnost jo rešim:*

o moja domovina!

Zapis v Beležnici, XXXVII, str. 88, je brez naslova, pač pa opremljen z datumom 16. maja 1944. Oton Župančič, Zbrano delo, Ljubljana, 1959, uredila Josip Vidmar in Dušan Pirjevec, str. 131 in 454.

³²⁶ Avtentična pisma z vso dokumentacijo so bila oddana v Arhiv republike Slovenije, Referat za dislocirano arhivsko gradivo II (prej: Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino).

1. »Spomin kot ena od funkcij človekove duševnosti še ni docela raziskan ne v anatomsko-fiziološkem ne v funkcionalno-psihološkem smislu.«¹ V teoriji zaznavanja govorijo o »spominskih sledovih v možganih, ki naj bi obenem razložili spomin. Vsaka zaznava naj bi zapustila v možganih svojo sled in vsako sled je mogoče potem (vsaj teoretično) tudi obnoviti v prejšnji zaznavi.«² Zaenkrat so ta raziskovanja soočena z dejstvom, da ni mogoče dokazati lokalizacije spominskih sledov v živčnem sistemu.³ Veliko psihologov je prepričanih, da je dolgoročni spomin drugačne narave kot kratkoročni. Samo majhen del podatkov pride v dolgoročni spomin: »Toda v tem je ekonomija duševnega življenja. Človek ne bi prišel daleč, če bi sleherno izkušnjo hranil v sebi.«⁴ Spomini se nanašajo na preteklost,⁵ a ob tem se z njimi dogaja »nekaj čudnega, nenavadnega in nerazložljivega«, ugotavlja Bojan Štih: »Kdaj je bilo? In kako je bilo 'to' v resnici? Ko človek živi in doživlja tisto, čemur pravimo dogodek, se mu vedno zdi, da se še giblje v mejah in razsežnostih, tako imenovane navadnosti in vsakdanjosti. A ko se dogodek časovno odmakne in se umakne v zgodovino, nenadoma spremeni svoje nekdanje navadne razsežnosti in prevzame nase usodne pomembnosti, ki jih človek – doživljalec, v trenutku rojstva dogodka nikakor ni bil sposoben razumeti in videti.«⁶ Anton Trstenjak temu lepo pravi, da na črti ontogenetičnega življenja opazamo, kako je človekov spomin na preteklost zmeraj bolj povečičan in prav tako na »filogenetični črti vse človeško dejansko življenje neprestano in neopazno prehaja iz prozaične (trpke, banalne itd.) sedanjosti v povečičano preteklost...«⁷ Nasproti Štihu, ki se sprašuje: »Kaj pa če so spomini kljub vsemu zgolj gerontološki znak? Beg pred smrtjo skozi iskanja neponovljive preteklosti? Magija starčevstva?«⁸ starosta slovenskih psihologov v tej zvezi z izbranimi besedami govori o prihodnosti in mitu.⁹

Zdaj se Štihova kritičnost obrne v drugo smer: »Povem vam, da nikdar ne bom pisal spominov. Spomini so laž o samem sebi. Zato lahko pripovedujem le o občutkih...«¹⁰ Tu se sreča z avtorjem, ki pravi: »... ljudje se včasih napačno spominjajo ali napačno tolmačijo to, kar se jim je pripetilo.«¹¹ Potem 2. tudi Štih postane bolj spravljen: »Vsak spomin nekoliko spreminja preteklost, vendar ima spomin na preteklost dve osnovi ali pa eno osnovo z dvema oporiščema. Prvo so podatki, drugo so čustva.«¹² Po terminologiji švicarskega psihologa Avgusta Forela proces spominjanja poteka v obliki t. i. engramatike, mneme in memorije. Toda memorija ne deluje po načelu fotokamere. Pri obujanju spomina ne gre samo za reprodukcijo (vtisov engramov), pač pa v določeni meri tudi za njihovo produkcijo in predelavo. Pomnjenje je precej odvisno od razpoloženja v tistem trenutku, ko naj bi se engrami zapisali v naših možganih. Tako ob intenzivnih čustvih – veselju, žalosti itd., dogodke

lažje pomnimo... Po drugi strani je tudi nesporno, da ob določenih pretiranih čustvih, npr. stanjih močnega strahu, naša zavest duši spominske vtise in odtise ob t. i. »anksioznih stanjih prihaja do represije, dušenja spominskih sposobnosti«. ¹³

328 »Če rečem spomin, se s tem dotaknem strune, ki je v našem bitju najbolj osebna, ker izraža našo najbolj osebno noto. Je človek to, kar je, po svojem spominu, se pravi po izkušnjah, ki so samo njegove, četudi se navzven pokažejo kot najbolj splošne in vsem razvidne. Težave pa se začenejo,« pravi Andrej Capuder, »ko skušamo razvozlati, v čem je nekaj samo moje, ne da bi hkrati nehalo biti splošno in razvidno, torej, kaj je to, kar imenujemo osebni spomin. Prva težava... je že v tem, da imamo tu opravka z večim zanikovalskim postopkom. Tisto najbolj intimno, najbolj osebno v našem spominu se hoče razkriti in stori vse, da bi se zakrinkalo, kot da se ne bi hoteli spominjati, kot da bi hoteli ustvarjati srečo – ki je lahko tudi najvišja beda – na podlagi amnezije, s katero razpolagamo sami in nihče drug... Vednost je prihranjena samo osebi, je na... osebni izkušnji v osebнем logosu utemeljeno mnenje. In kaj je ta osebni logos?« se sprašuje dalje Andrej Capuder in mu skuša »najti vzporedje v kolektivnem spominu judovstva in krščanstva, v neke vrste povnanjenju, kakor bi rekel Hegel, ki pa ima korenine v najgloblji osebni refleksiji«. ¹⁴ To je Capudrov odgovor na vprašanje: »Ali lahko potegnemo vzporednico med osebnim in kolektivnim spominom, ne samo kot nizanje zgodovinskih podatkov, temveč hkrati tudi kot interpretacijo le-teh? Spomini ne samo kot zgodovina, temveč kot 'zgodba'?« ¹⁵

»V procesu re-produciranja ustne tradicije se zaradi delovanja različnih procesov, ki vplivajo na kakovost človekovega spomina, ohranja (dokler se) predvsem splošna, emocionalno orientirana shema, iz tradicije pa se izpuščajo nepomembne in nevpadljive enote in dodajajo nove. Tako prihaja do pomembnih sprememb 'smiselnega' in 'nesmiselnega' gradiva. Razna obdobja, razne družbene skupine, razni posamezniki so gluhi za določene tone ali formulacije ustne tradicije, pa usmerjajo pozornost na točke, ki se spet lahko zdijo nepomembne njihovim naslednikom. Enote, ki jih posamezni re-producenti ne morejo vključiti v svoje izkustvene sheme ali pa so v navzkrižju z njihovim pojmovanjem danih okoliščin, izpadajo iz obravnave ali pa se izkrivljajo. Vendar krčenje pripovedi nikoli ne prizadene 'pomembnih' enot ustne tradicije, tj. dejstev, ki potrjujejo stališča in pričakovanja posameznih reproducentov, ki jim pomagajo obnoviti pripoved. Stanje ustne tradicije je torej neposredno odvisno od tega, kdo, kako in s kakšnim interesom jo hrani v spominu. Proces re-produciranja ustne tradicije je tako proces nenehnega določanja njene funkcije in pomena, ustna tradicija sama pa odraz estetskih, religioznih, etičnih, socialnih, političnih in drugih koncepcij, v katerih luči se interpretira in vrednoti, kaj je pomembno in kaj nepomembno, kaj je aktualno in kaj že preteklost.« ¹⁶ Tradicija je »kolektivni spomin na dimenziji časa. Spomin je spomin na nekaj, če nečesa ni, ni spomina«. ¹⁷ »Duhovno stanje spominjanja je pač nekakšno posedanjanje preteklosti.« ¹⁸

2. Kako je torej s spomini kot zgodovinskim virom, kako zgodovinopisje pravzaprav gleda nanje? Bogo Grafenauer razločuje več plati svoje stroke, katerih meja se dobro zaveda: »Nobeno zgodovinsko delo ne kaže zgodovinskega

dogajanja neposredno, marveč vselej njegovo zrcalno sliko, kakršna nastane v 'mediju', zgodovinarju. Podlaga te slike so seveda ohranjeni in v raziskovanju zajeti sledovi resnične pretekle stvarnosti, a njena kakovost je bistveno odvisna tudi od 'zrcala'... V marsičem pa je širina uporabljenih sledov preteklosti in človeškega spomina v obliki zgodovine vezana tudi z mejami in smermi zanimanja zgodovinopiscev od prvih začetkov zgodovinopisja do danes... In niso samo viri tisti, pri katerih mora zgodovinsko raziskovanje stalno upoštevati njihovo subjektivnost. Saj je zgodovinar tudi sam, ki obnavlja preteklost, otrok svojega časa in bolj ali manj zavestno sledi pogledu na svet, iz katerega izpeljuje merila.¹⁹ Ali kakor pravi Boris Mlakar: »Res je, da se s časom pogledi na določen zgodovinski problem tudi dopolnjujejo in spreminjajo, in sicer zato, ker so bili odkriti o njem novi viri, predvsem pa zato, ker ga druga obdobja drugače presojajo, dajejo poudarek drugačnim elementom kot prej, ker imajo drugačne moralne kriterije.«²⁰ Pri tem ne gre spregledati, »da ima vsaka doba (oziroma njena politična volja) sama zase določene mite in tabuje, tj. določeno problematiko pri proučevanju podpira, drugo samo dopušča, tretjo pa sploh zapira.«²¹

329

Medtem ko v sodobnem življenju sorazmerno pogosto »zgodovina igra vlogo nekega mita«,²² in te zgodovinske mitologije ne določa niti po vsebinski izbiri niti po smeri njene konstrukcije zgodovinska veda, marveč bodisi politična publicistika, bodisi leposlovno obravnavanje posameznih zgodovinskih obdobij, je »ena izmed zahtev kritičnega zgodovinopisja tudi čim popolnejša akribija glede virov«. ²³ Vendar »eksaktno« tu ni nikoli uresničeno na način naravoslovnih znanosti, tudi objektivnost je vedno le pogojna.²⁴ V ta namen služi zgodovinska distanca, ki »ima za presojanje zgodovinskega dogodka pravzaprav dvojne posledice – po eni strani postane bistvo dogodka ali procesa bolj razvidno in sodbe so ponavadi bolj umirjene in tudi pravične, po drugi strani pa izginja v pozabo vrsta čisto človeških okolišnin in podrobnosti, ki šele kot celota dajejo večjo polnost dožemanja«. ²⁵ Mišljeno je »spominjanje še živečih prič«. ²⁶ Čeprav je metodično uporaba človekovih pričevanj kot dokazov na splošno hudo omejena, »se vedno znova dogaja, da znanosti spodrsne, ker človekovemu pričevanju ne prisluhne dovolj pazljivo... Vidimo, da je zavračanje človekovega pričevanja kot dokaza dvorezni meč. Res je, da ljudje pogosto lažejo, napačno pojasnjujejo in podobno... Ljudje pa vendar pogosto govorijo tudi resnico in dogodke pravilno tolmačijo, in če se ne menimo za to, kar rečejo, se lahko zgodi, da zgrešimo resnico... Včasih se tudi zgodi, da vse, kar o neki stvari trenutno vemo, vemo samo iz pričevanja ljudi.« ²⁷ »Na splošno moramo računati z naravno tendenco vsakega duha, da se izraža dramatično. Ta tendenca raste v sorazmerju večanja distance do dejstev, morda deloma vpliva nanjo položaj, v katerem se je udeleženec trenutno znašel. Dokumenti so seveda le mreža in pomagajo napraviti okvir, organizacijo knjige. V dokumentih pa ni opisov usode ljudi, ²⁸ tega, kar se je resnično zgodilo... besed, ki so vznemirile čustvo, koga preizkušale, kogarsibodi... nasledek miru in dejstev, ki tvorijo vznemirjenost in bodo prav tako nespremenjene čez leto ali desetletja. Fragmenti spomina, sporočil morajo biti av naturel vkomponirani v dokumentarno knjigo, dodajajoč ji neponovljivo avtentičnost.« ²⁹ Ob tem se odpira še nova razsežnost, kakor jo tematizira naslednji odlomek: »... Ko bi avtorica pustila mrtvim pokopati svoje mrtve, bi ne bilo teksta in bi bil nič. Tekst pa je moral

biti napisan, ker je življenje v spominu in spomin je neurejena zmes, vse dotlej, dokler ga neka energija ne pričenja urejevati. Tako urejen spomin pa se udejanja vedno znova, z vsakokratnim branjem. In vsakokrat na povsem svojski način, kajti bralec vanj vgrajuje svojo lastno eksistenčno skušnjo. S tem se tekst vedno znova vzpostavlja kot literarno delo s svojo izrazito zgodovinsko dimenzijo.«³⁰

330

3. Medtem ko je historična veda kritična do raziskovanja najnovejše preteklosti, češ, »današnji dedič te smeri je raznolika 'spominska literatura'«,³¹ smo bili pravkar priče pravcati himni le-tej. A kaj pravzaprav misli o njej literarna zgodovina? Najtemeljiteje se je vprašanja lotil Marjan Dolgan.³² Obdelal ga je z vidika razmerja med zgodovino in literaturo in nato vzel pod lupo njun skupni vir, spomine, pri čemer pa ni mogel mimo politike. Ta je do nedavna preprečevala zgodovinopisju, da bi opravljalo svoje naloge po njemu lastni metodi, in Dolgan naravnost pravi, da »ni samostojno«, in tako zanj ostaja »znanstvenost« nedosegljiv ideal. Tako je prišlo do tega, da so »funkcijo zgodovinopisnega nadomestka prevzela« čisto leposlovna, torej fiktionalna literarna besedila in takšna, ki sodijo zaradi svoje hibridne narave v paraliterarne zvrsti. Zaradi marsikdajšnje prikrajšanosti za primarne vire postajajo zgodovinarji bolj naklonjeni tudi spominom, čeprav jih v svoji metodologiji obravnavajo kot sekundarne vire, ker da jih bremeni subjektivnost, spogledovanje z literaturo in ideologizacija. Želijo si »arhivskih dokumentov, ki se nanašajo na pretekle realne dogodke, ne da bi jih ti dokumenti tudi interpretirali in tako poskušali vplivati na zgodovinarjevo razlago. Pri spominih se torej ne pojavlja več samo prvotni pomen – denotacija kot domnevno pri dokumentu, ampak so jim dodani še sopomeni avtorja spominov – konotacija ... Njihova previdnost se še poveča, ko se srečajo z literarnim besedilom z zgodovinsko snovjo, ki jih zanima ... ker ga ni mogoče verificirati v zunajbesedilni realnosti, saj nima samo enega zanesljivo določljivega pomena niti se ne nanaša na natančno določen izsek realnosti ...«³³ Dolgan nato literarnoteoretično definira položaj spominov v semiotičnem sistemu, kakor sledi: »Prav na presečišču dokumentarnega in literarnega znakovnega sistema nastaja spominski znakovni sistem, ki je navadno bližji prvemu kot drugemu, ne da bi bila meja med njima trdno določena. V nasprotju z dokumentom in literarno pripovedjo prehajata v spominskem besedilu zunajbesedilnost in znotrajbesedilnost druga v drugo, kar je posebno razvidno iz komunikacijskega razmerja. Pri literarni pripovedi poteka komunikacija med realnim avtorjem in prav takšnim bralcem naslovljencem, znotraj besedila pa še komunikacija med fiktivnim pripovedovalcem in fiktivnim pripovedovanim naslovljencem. Tako obstaja pri literarni pripovedi komunikacijska transformacija z zunajbesedilne na znotrajbesedilno raven, ne da bi bili obe komunikaciji identični. Pri spominskem besedilu obstaja najprej komunikacija med realnim avtorjem in realnim bralcem, znotraj samega besedila pa med istim realnim avtorjem in suponiranim bralcem/naslovljencem. Med obema paroma komunikacijskega razmerja se je zgodila modifikacija, ki ostaja na isti ravni. Znotrajbesedilni spominski avtor namreč nikoli ne zanika svoje identičnosti z zunajbesedilnim, čeprav se prvi vendarle razločuje od drugega zaradi vmesne časovne distance. Tako obstaja ne samo v literarnem pripovedništvu, temveč še bolj očitno in konstitutivno distanca med pripovedo-

vanim in pripovednim časom...³⁴ Avtor nato nadaljuje s klasifikacijo spominov, in to glede na položaj pisca v družbeni hierarhiji in po spolu, kar po njegovem »ni diskriminacijski domislek, ker se spomini avtoric praviloma razločujejo od moških, ki so v njih navadno bolj racionalni in ideološki, medtem ko so one bolj čustvene in intimne«.

»Spomini niso nikoli toliko samostojno, samozadostno besedilo, kot je lahko čista literatura, fikcionalna pripoved. Nikoli namreč ne ostanejo izolirani, ampak spodbujajo nastajanje novih spominov, v katerih se drugi avtor navezuje na prvega, bodisi da ga dopolnjuje ali pa mu oporeka... Bralec pri njih ni tako kot pri literaturi, fikcionalni pripovedi, odvisen samo od enega besedila (tega literarnega, zato praviloma ne sega v zunajbesedilno realnost), ampak vsake spomine dopolnjuje z informacijami iz besedil, ki se nanašajo na konkretno realnost in ki mu jih posredujejo drugi komunikacijski kanali (tisk, RTV) in javno mnenje kot protidemagoška korekcija. Pri tem je odločilen položaj, ki ga zavzema avtor na družbeni lestvici. Zato spomini kot sistem predstav, vrednot, apologij in negacij pomagajo mitologizirati družbo in nasprotno...³⁵

Pomembno področje sodobnih literarnoteoretičnih refleksij torej izpolnjuje problem razmerja med literaturo in resničnostjo, med besedilom in zunajliterarno realnostjo.³⁶ Janez Strehovec skuša v tej zvezi potegniti rdečo nit prav od antike naprej, saj opominja na Aristotelovo razmejitev med poezijo in zgodovino; prav vrenja v literaturi zadnjih let dajejo dejstvu, da »je bila tista funkcija umetnosti, ki jo lahko sodobno označimo kot estetsko, le ena izmed lastnosti te poglobitve govorice na primer antičnega človeka, saj je vključevala tudi cel spekter vedenj, veščin in znanosti, mitologijo in politiko, naravo(slovje) in zgodovino«. Gre namreč za vprašanje, ali niso nekatera sodobna literarna besedila, »ki črpajo svoje jedro prav iz znanstvene novinarsko-dokumentarne in historiografske resničnosti... da lahko njihovo presenetljivo pojavo opišemo kot obrat literature iz medija lepega v medij resničnostnega oziroma resnice same«, izziv strogemu ločevanju med umetniško in manj umetniško literaturo. Tako kot Dolgan tudi Strehovec govori o (literarnih, op. MS) »besedilih (zgodovinskih dokumentov – po Dolganu, op. MS) kot nadomestkih«. ³⁷ Upravičeno sledijo vprašanja: »Zakaj ta nenavadni obrat od lepega k resničnemu, od ritualiziranih esteticizmov in larpurlartizmov k skrajnemu realizmu, verizmu, kroniki, dokumentarnosti, literarizirani historiografiji? Zakaj sploh ti nenavadni teksti kot zanikanje tiste dragocene tradicije osamosvajanja posebnosti umetniškega nasproti dnevno-pragmatični politični, religiozni in znanstveni resnici? Predvsem pa in to vprašanje je tukaj ključno in obvezujoče, ali so takšna besedila sploh še literatura kot umetnost, je besedilo kot nadomestek za nekaj, kar ne rabi samo umetniškemu kodu, sploh literarnoumetniško delo?«. Ta vprašanja nas vodijo k utemeljitvam razločevanja med umetniškim in neumetniškim, k vnovičnemu preverjanju uposebljanj umetniškega koda, ki je praviloma povezan z estetskim, verjetnostnim, irealnim. Premislek o tem Strehovca privede do sklepa, da kljub obratu od lepega k resničnemu v tekstih, na katere pri tem misli, ne oddalji tako hudo od klasičnega pojmovanja umetniškosti, saj je v njih najti kategorije, s katerimi jih je mogoče umestiti na njeno raven. »Resnično, politično nedopustno, tabuizirano, razkrita se namreč lahko v določeni družbeni dejavnosti pojavljajo tudi kot redko, nena-

vadno, simbolno, celo metafizično. Razkritja nekaterih tabujev in počlovečenja mitičnih prikazni lahko s presenetljivo močjo presvetijo posameznikovo bivanje. ... Utemeljitev na resničnem, predvsem v časih, ko se pojavlja kot odmaknjeno, redko in tabuizirano, še ne govori proti umetniškosti določene literature... In katarza kot očiščenje, tudi za širše plasti nacionalne (pod)zvesti, je eden od učinkov, ki spremljajo recepcijo takšne literature.«³⁸

332

Predrag Palavestra si zastavlja podobno vprašanje kot Strehovec, a ga reši drugače: »Skoraj vse, kar se danes dogaja v svetu književnosti, opozarja na to, da ne veljajo več tradicionalne delitve na 'čisto' in 'neangažirano' umetnost. Književnost, ki jo ustvarjajo danes, raste iz potrebe sodobne kulture po alternativni, razvija se iz kritičnega uma, da je v zgodovinskih virih moč doseči avtonomijo duha, nujno potrebno, da človek spremeni svoj položaj in povrne ogroženo dostojanstvo in osebnost. Slonokoščeni stolpi in stekleni zvonovi so pravzaprav ječe in taborišča na poti, ki pelje književnost v osamo, pokornost in molk.«³⁹ Raziskovalci, ki imajo pred očmi stara vprašanja, kot: »je književnost neodvisna od ideologije, ali pa je tudi sama ena izmed oblik odtujene in 'lažne zvesti'...«, ali je borbeno orodje družbene akcije, sostorilec in zrcalo družbenih preobrazb ali pa kratko in blago pribežališče ustvarjalnega uma in neka nova, samostojna, lastnim zakonom podrejena resničnost«, ugotavljajo, »da v strukturi književnega mišljenja v semantičnih plasteh jezika« »med domišljijско igro in zgodovinskimi življenjskimi tokovi narašča neke vrste napetost. Slehera izgovorjena ali napisana beseda... pesniška oblika, metafora... nosi v sebi nekakšno odgovornost do zgodovine. Vse se nenehno prežema in je medsebojno odvisno, je v globoki in dinamični vzajemni povezanosti, tako da celo ideologije niso več ne temeljne ne najmočnejše oblike družbene zvesti... To pa ne pomeni, da se književnost, ki kakor utopija načrtuje in gradi nekakšen 'drugi svet', hoče otresti odgovornosti pred zgodovino. Nasprotno. Gre za približevanje zgodovini in sprejemanje zgodovinske resničnosti, vendar z druge plati, iz novega kritičnega kota kot alternative.«⁴⁰

Če literatura posega v sredo življenja brez zadrege,⁴¹ da bi se okužila z neumetniškim, ravna tako tudi literarna zgodovina. Andrej Dobrowalski s Poljske je v tej zvezi nedvoumen: »...vedno manj me zanima to izolirano umetniško delo, izolirano besedilo, tako besedilo, kot ga hočejo videti strukturalisti. Vedno manj me zanima delo v izolaciji od človeka, ki ga je bil napisal, pa od ljudi, ki ga berejo. Zares me zanima to, kar se dogaja med človekom, ki piše, in tem, kar je napisano, se pravi, ne odgovor na vprašanje o pomenih umetniškega efekta del, pač pa odgovor na vprašanje o pomenu /smislu/ pisanja, o pomenu /smislu/ človekove usode. Zakaj je pisec nekaj sploh napisal, zakaj je napisal to, kar je napisal, in ne nekaj drugega in zakaj tega drugega ni napisal... Ali se analizira zvest, ki se lahko razbere iz besedila, se pravi, da se analizira kategorija, ki jo strukturalisti imenujejo osebek ustvarjalne dejavnosti, ali pa se rekonstruira zvest človeka, ki je nekoč živel. To je že delovanje na območju psihologije ustvarjanja... Ali se ukvarjamo s psihologijo ustvarjanja oziroma z biografistiko ali pa se ukvarjamo s tem, kar je v besedilih, kar je v umetniškem delu. ...Zanima me ne samo literarno besedilo, marveč vsakršno besedilo – besedilo življenja. Življenje razumem kot besedilo, torej se ukvarjam s tem, kar je v besedilu. Toda besedilo (tekst) je vse. To je verjetno

odgovor na vprašanje, kako je mogoče povezati psiho človeka, ki je pisal, s tem, kar je bilo napisano in se je ločilo od pisca.«⁴² Očitno je tu na delu semiotično izhodišče. »... Zbral je liste in se zamislil: 'Komu bo uspelo, da bo vsa doživetja posameznikov in družin strnil v veliko, mogočno delo, tako da bi iz njega govorila usoda skupnosti? In si je zaželel, da bi mu bil čas naklonjen, tako da bi vsaj nekaj takega človeškega bogastva rešil za prihodnost.«⁴³

SPOMIN JEZIKA

»Prava poezija že od nekdaj nastaja na meji, a kot spoj istega z različnim. Isto je ohranjeno v ritualnosti poezije, v njenem ritmu, ki mu rečemo vezana beseda, torej vezanosti na obrazce, na vzorce, na dano, na znano in predpisano, ohranjeno, je v celi vrsti slogovnih znakov in zapovedi, ki se jih mora poezija držati, da bi še bila poezija in da bi ne postala proza. Vendar ritual sam ne zadošča. Vanj se mora naseliti navdih, biti mora blagoslovljen od božjega duha, kar pomeni, pesem... mora biti nova glede na vse prej zapisane pesmi: mora biti drug/ačn/a od njih. Imeti mora novega duha.«⁴⁴ »Kakršnokoli ponavljanje je last vse poezije. Najsplošnejši je takt kot ponavljanje istih časovnih enot.«⁴⁵ »Ritem je v poeziji prvina omamljanja, opojnosti in čustvenosti, nelogičnih ukazov, ki jih ubogajo posamezne besede in se družijo in gibljejo okoli neznane, neulovljive, toda spevne skušnjave. Pri tem zgubljajo določenost in abstraktno omejenost svoje vsebine, se izmikajo natančnim in enkrat za vselej določenim zakonitostim logike in gramatike ter na novo dobivajo prvinsko sposobnost nenehnega podrejanja nedoločeni in neulovljivi vsebini bistva, ki jih privlači k sebi... Predmeti, ki jih združuje trenutek petja, izgubljajo vsakdanji pomen, ki jim ga pripisuje življenje, in se nepričakovano polnijo z vsebino, ki jih spleta v nerazdružljivo harmonijo.«⁴⁶ »Ker ima ritem neposreden dostop do podzvesti, ker nas lahko hipnotizira, vstopi v naše telo in nas spravi v gibanje, je ritem moč. In moč je vedno politična. To je razlog, da je ritem vedno revolucionarno področje.« Nič manjšo počastitev kot ritem doživlja rima. »Rima je spomin jezika, /ki se po čarodejni sledi zvočnega dotika/ vrne k že pozabljeni besedi,« poje Boris A. Novak.⁴⁷ Od tod ni daleč do trditve »pesem je spomin«. ⁴⁸ Spominjanje je ime za umanjkanje distance med subjektom in objektom, lirsko prepletanje enega in drugega. Sedanje, preteklo, celo prihodnje se lahko spominja v lirskem pesništvu... Lirsko spominjanje je vendar vračanje v materino naročje, v smislu, da se mu spet vse pojavlja v preteklem stanju, iz katerega smo vstali. Samo po sebi v spominu seveda sploh ni nobenega časa. Pojavlja se na trenutke. Vendar gledano s stališča sedanjosti, je spominjanje naravnost preteklost. Potopim se nazaj... Zatopim se nazaj... Preteklo kot predmet neke pripovedi pripada spominu. Preteklo kot téma lirskega je zaklad spomina.⁴⁹

Emil Staiger tenkočutno razpleta tudi skrivnost sorodnosti med pesnikom in odjemalcem njegovega izdelka. Le kdor se more razpoloženja neposredno udeležiti, ga more najti, in kdor se ga ne more neposredno udeležiti, je odvisen od razumevanja. Toda ali bralec maha z njim, ali resničnosti razpoloženja oporeka, to lirika ne skrbi. Kajti on je sam/oten/, ne ve za publiko in pesni zase. Lirsko je vlito; ali se vlivanje posreči, mora razbrati bralec. To je razbrano, če je njegova duša razpoložena kot duša pesnika. Zatorej se izkazuje lirska

poezija kot umetnost samote, ki čisto pripada le enako razpoloženi samoti.⁵⁰

»Pa pravijo, da se umetnik rodi. Jaz mislim, da ga lahko rodi tudi nuja.«⁵¹
Umetnost nastaja izključno iz trpljenja. Vendar odjemalec tega ne sme vedeti!⁵²

PESEM JE SPOMIN

334

Spomin je moč. Tak je naslov poročila o eni izmed knjig o pomnikih partizanskega boja.⁵³ Vsekakor je to pomemben del resnice – v tej zvezi patetično izražen s strani neprizivne oblasti, vendar ne vsa. Tone Seliškar je v zgodnjih šestdesetih letih znal biti in tej zvezi tudi simpatično samokritičen, potem ko je publicistično živahno v bistvu povzel pglavitne izsledke znanstvenih prizadevanj, kako okarakterizirati eno tako pomembnih razsežnosti, ki je lastna samo človeku:⁵⁴ »Če danes razproستم te spomine pred svoje duhovne oči, so kakor suknjič, ki so ga razžrli molji.« Avtor odkritosrčno prizna enostranskost čustvovanja v okolju narodnoosvobodilnega boja, konkretno partizanstva, a skuša tudi pošteno razložiti, kako je do tega prihajalo. Po svoje pretresljivo je, kako se pogumno sooča z dejstvom, da je družbena vloga posameznika postavljala na stranski tir človekovo osebnost. »... šele zdaj, ko je vse to za nami... že znamo luščiti človeka iz vojščaka in... že lahko premišljeno presoјamo, kaj je bilo človeško dobrega ali slabega v kakšnem takratnem človeku, ki so nas vodili.«⁵⁵ Seliškar je ob tem malce nostalgčen: »Moj plašč je že na vseh koncih in krajih preluknjan. Pa vseeno se mnogokdaj rad ognem z njim...«

V diskurzivnem jeziku to pomeni, »da je spomin že opravil ostro selekcijo. Med potjo se je marsikaj izgubilo, podrobnosti so se zabrisale in to ali ono se je nemara nekoliko premaknilo ali vsaj spremenilo akcent.«⁵⁶ Rapa Šuklje to ugotavlja v oceni spominov dveh avtoric,⁵⁷ aktivnih udeleženk narodnoosvobodilnega boja, in ob tem navaja bolečo skušnjo ene od njiju, ki je ob razčiščevanju nekega vprašanja »naletela tako v osebnih pogovorih kot pozneje pri preučevanju memoarskih zapisov na tako različne, med seboj nasprotujoče si verzije, da se je bridko zavedela, kako nezanesljiv je človeški spomin. Kako zelo ga barvajo osebne izkušnje, značaj in sposobnost presoje, pa tudi nemara nezavedni interesi.«⁵⁸ Potemtakem je previdnost zgodovinarjev v zvezi z njimi vendarle na mestu!

Če Marjan Dolgan razločuje spomine po njihovem sporočilu glede na moške in ženske, pa v tej zvezi ne gre spregledati opombe Rape Šuklje, kaj je vzrok,⁵⁹ da je »spominopisk«⁶⁰ »razmeroma malo.«⁶¹ Pa bi premnoge trpinke iz druge svetovne vojne imele kaj povedati. Udeleženkam na partizanski strani je Filip Kumbatovič-Kalan zapel pravcato himno: »... In ob vsem tem tako pogosto pozabljamo, da bi ne bilo učinkovite ilegale in ne čistega partizanskega zanosa in ne prave svobode in da se v vseh težkih urah tega usodnega časa ne bi zavedali tega, kar je bilo, kar je, kar bo, če ne bi bila takrat v slehernem trenutku našega življenja tako živa in tako odzivna in tako dejavna prisotnost naših mater in žena in deklet. Zakaj brez tega sožitja v radosti in v bolečinah sredi velikega časa bi ne bilo ničesar, ne dežele, ne ljudstva, ne naroda, ne težko priborjene svobode. Bili bi obsojeni na nesmiselno bivanje izven časa in prostora, zarotniki brez preteklosti in prihodnosti, oboroženi agitatorji brez omike in kulture, ljudje brez človeških lastnosti, brez misli in čustev in sanj,

roboti in avtomati nečesa, kar bi ne bila revolucija. – To – tudi naj ne bo pozabljeno.«⁶²

Filip Kalan je pisal o tem v času, ko pojem revolucije še ni bil ob ves svoj ugled, kakor je danes, je pa ob tem tudi dosleden, saj ima pred očmi predvsem njo, ko govori o možnostih preobrazbe slovenskega narodnega značaja: namreč, naj ne bo pozabljeno, kako je beseda »tekla o prerodu in preobrazbi slovenskega človeka in o tem, kako se je 'v naših dneh porajal tudi nov moralni zakon' in da se nakazuje že v neštetihi pesmih ljudskih pevcev med revolucijo, zakaj v njih, v teh pesmih, da se napoveduje 'prerod same človekove notranjosti' in s tem tudi poetična podoba njegove čustvenosti, ki je v marsičem nasprotna staremu svetu...«⁶³ Tako smo prišli do psihološke funkcije slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945. In ko Matjaž Kmecl govori o njegovi številčnosti,⁶⁴ poudarja že tudi njegovo etnološko razsežnost: »To je fantastičen, do patetičnosti in dramatičnosti pomemben podatek o načinu življenja nekega maloštevilnega naroda, ko je smrtno ogrožen. Narod je hotel, takrat tudi s pesmijo, z notranjo trdno, moralno silo, pokazati voljo po svobodi.«⁶⁵

Nasproti množičnosti kot kriteriju enega dela medvojne epopeje je drugim za ta čas »paradigmatična« »Kocbekova osebna zgodba«⁶⁶: tako za Dušana Pirjevca kot Andreja Inkreta in še za koga: »Rekel bi, da je to slovenska zgodba par excellence. Preizkušena je z vso eksistencialno celovitostjo, vztrajnostjo in zvestobo, a tudi z dosledno avtorefleksijo in samokritičnostjo, tista usodna, to je neizogibna opcija, ki si jo je večina Slovencev⁶⁷ 1941 volila s partizanstvom. V Kocbekovem delu se ta izkušnja z vsemi svojimi konsekvencami zgosti in na tragičen način kristalizira. Njegovo pričevanje o partizanski tovarišiji in ločitvi od nje je temeljni dokument slovenske sodobne zgodovine natanko v takšnem smislu, kakor ga postavi Pirjevec v svojem tekstu Dnevnik in spominjanja: »... če je slovensko partizanstvo v človeško duhovnem smislu sploh kaj dobilo, je edini interpret tega 'človeško duhovnega' pomena Kocbek.« Inkret dalje citira le-tega: »Jaz sem trdil in občutil dvoje: da zgodovina ljudi bolj oblikuje kakor človek zgodovino in da je naša tragika v tem, da človekove osebne usode še nismo mogli postaviti za merilo zgodovinskega smisla.' Hočem reči, problem je ta 'zgodovina' in problem je prav ta njen 'smisel', še posebej z vidika poezije,«⁶⁸ končuje Andrej Inkret. Njegovo misel – glede na zgodovino – nadaljuje Spomenka Hribar: »Očitno gre Kocbeku za opisovanje človeških usod onstran vseh ideoloških opredelitev. 'Najprej' je človek človek, posameznik, umrljivo bitje, šele 'potem' je pripadnik te ali one skupine, stranke, nazora. Znotraj literature, ki vzdržuje kulturni spomin naroda, mora biti najpomembnejši prav človek v svoji človeškosti. Edino takšna literatura govori usodnostno in osvobajajo. Nikakor torej ne gre za kakšno apeliranje na politično narodno spravo! Za to gre, da se začnemo vesti do svoje zgodovine sproščeno, svobodno. Da se začnemo vesti kot narod, ki svojo zgodovino ima in jo kot tako v celoti prizna in tako vzame nase.«⁶⁹

Vladimir Kavčič vprašanje razvija naprej v navezavi na zgodovino kot učni predmet v šoli, predvsem pa glede na vprašanje resnice: »Absolutne resnice seveda ni in je nikoli ne bo... O istem vprašanju obstaja več resnic, te bodo obstajale, dokler bodo obstajali njihovi ideološki nosilci... Resnica, tista konkretna resnica, katere nosilec je bil določen in konkreten človek, je bila

336

vedno pogojena z njegovo psihofizično konstitucijo, z njegovim socialnim statusom, z njegovo socialno izkušnjo. Ni bila revolucionarna teorija sama po sebi kriva, da se z revolucijo povezuje toliko trpljenja in krvavih dogodkov, neposredno žrtev in nečloveških dejanj. Akterji takih dejanj in takšnih dogodkov so bili živi ljudje... Zgodovinska publicistika mora biti v prihodnje obrnjena h konkretnemu človeku in h konkretni izkušnji. Vse, kar se je zgodilo, je imelo svoje vzroke, za vsem so ostali živi ljudje, s svojimi bolečinami, s strahom, besedo, s svojimi frustracijami, z vojnimi socialnimi izkušnjami. Ti konkretni ljudje so storili veliko zla, a tudi marsikaj dobrega, velikega in plemenitega. Zmogli so nadčloveške napore in zavestno doprinesli premnoge žrtve. Na zgodovinski izziv so reagirali, kakor so vedeli in znali, večinoma po svojem najboljšem prepričanju. Branili so svoje življenje, svoj rod, svojo kulturo, svoj jezik. Branili so svojo domovino, da bi jo omogočili tudi svojim zanamcem. Nihče ni mogel vnaprej vedeti, kakšen bo rezultat tega boja in koliko žrtev. Nikoli ni obstajala ena sama resnica, resnic je bilo vedno več. Sovraštvo je nastajalo iz privrženosti domnevni resnici in sovraštvo je povzročilo mnoge, zdaj smo prepričani, tudi nepotrebne žrtve, krvave obračune, celo po končani vojni. – Psihološki pristop k posamezniku in razčlemba po logiki in spoznanju njihovih udeležencev lahko zgodovinsko dogajanje približa mladim. Gre za sestavine zavesti, ki so intimna potreba vsakega razvitega človeka, za ustvarjanje soglasja, ki je potrebno vsaki človeški družbi, ki si hoče zagotavljati mirno in varno sedanost ter perspektivo svojega rodu.«⁷⁰

Filip Kalan pa ob vsej naklonjenosti osebnim pričevanjem poudarja, da jih je vedno treba preverjati »ob javnih dokumentih. Zakaj če namerava kdorkoli obnavljati in objavljati svoje zapiske iz tistih let, ki so hkrati tudi leta revolucije, tedaj to pričevanje, naj bo še tako iskreno in odprto, ne more ohraniti niti dokumentarnega niti artističnega značaja, če se pisec ne zaveda, da je tudi najintimnejše pretese teh let doživljal v času in prostoru, v nenavadnih okoliščinah prelomne dobe, nasičene z individualnimi in družbenimi protislovji.«⁷¹ V navedenih mislih se odpira prostor tudi za vprašanje razmerja med politiko in poezijo. Po Cirilu Zlobcu je »politika kolektivna volja in praksa določene družbene ali nacionalne skupnosti, poezija pa potrjevanje nekakšne samobitnosti posameznika, ki prav kot pripadnik skupnosti noče izgubiti svoje individualnostne enkratnosti, poezija je torej nepretrgano pričevanje o razliknostih, ki iščejo svojo sintezo na višji ravni. In prav na tej točki se politika in poezija dotikata, doživljata svoje trenutke uglašenosti ali nestrpnega soočanja. Dokaz prvega je domala vsa naša partizanska umetnost in kultura... Kultura je predvsem posojala svoj dar propagiranju politike in ji tako dajala prepričljivost, ki jo omogoča samo umetnost.«⁷² Zlobec je prepričan, »da gre za dve različni stvari in da sta tudi javno delovanje in socialen učinek literature in politike povsem različna. To seveda ne izključuje možnosti, da imata v določenih zgodovinskih obdobjih obe iste cilje.«⁷³ Ko govori o poeziji v kontekstu s politiko, ne misli »na poezijo v njenem ožjem smislu, na pesem, na liriko, četudi je prav lirika nekakšno naravno nasprotje politike, ampak na poezijo kot na posebno človeško stanje, razpoloženje, misel in čustvo, kot na nekakšno absolutno, nikomur in ničemur zavezano svobodo, ki pa je sama v sebi do vseh in vsega odgovorna, globoko etična v svojem morebitnem socialnem

vplivu.«⁷⁴ »Drugače rečeno, poezija ne nadomešča realnosti, niti ni nujno začasna zamenjava ali neko drugo življenje, marveč je življenje samo, torej realnost. Kdor jo zna brati in razlagati, predvsem pa občutiti, mu pomeni podobo življenja, ne njen odsev v vodi ali ogledalu, v nečem mrtvem, marveč v verzu, utripu duha, v vsebini. Vsebina poezije je seveda življenje v vseh pogledih, torej je poezija življenje. Med poezijo in življenjem je enačaja.«⁷⁵ ... »... takrat, v tistih zaprašenih letih smo velikokrat z bridkostjo govorili o sanji vsakega umetnika: da bi živel v okolici in dobi, ko ljudstvo samo ustvarja svoje mite, ko rase umetnost iz neposrednih globin ljudskega mišljenja in čustvovanja, ko stoji umetnik zares lahko na vogelnem kamnu narodovega življenja.«⁷⁶ V teh in takih današnjih in preteklih razmišljanjih se pojijo studenci za poezijo konteksta, ne da bi poleg nje pozabili na »instrumentalno pojmovano umetnost«, ⁷⁷ ki ji v času druge svetovne vojne ni ubežal niti Oton Župančič.⁷⁸ Morda je res spregledal, da se »umetniško prizadevanje« »vselej sprevrže v utilitaristično ideologijo, kadar koli svetovni nazor na intelektualni ravni skuša biti pobudnik in navdihovalec ustvarjalnega dejanja.«⁷⁹ »V umetnosti nikoli ne gre za 'kaj', vselej le za 'kako', gre le za značilno, enkratno izvirno, za individualizirano preobrazbo življenjskega gradiva v nazorno izoblikovano podobo življenjskih pojavov.«⁸⁰ To gledanje se trudi »izmakniti pesništvo iz območja družbeno politične instrumentalizacije ali uporabnosti« in »odkriva pesništvo kot k sebi vrnjeno glasbo hrepenenja, ob kateri je človekova družbeno politična vloga nekaj drugega, če že ne drugotnega«. Zanj je »nesprejemljiva misel o uporabni umetnosti« in zavzema se »za dostojanstvo poezije«.⁸¹ Tedaj dobi ime lirika. »Liriko, ki je nastala v času vojne, prevevata groza in obup. To bi bila lahko, na kratko, najbolj točna oznaka pesmi, ki že s svojo maloštevilnostjo opozarjajo, da je čas ljudi pretresel do bistva, da so muze morale umolkneti, v kolikor niso bila v igri besedila s propagandnim sporočilom.«⁸²

PESEM JE – KOT VERA...

Srečanja z nekaterimi avtorji slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva so napravila na študente in druge, ki so se lotili zbiranja in obdelave, globok vtis. Morda je prav, da jih ne hranimo le zase, saj bi enako presunljivo utegnili delovati njihova pričevanja tudi na druge. Da bi njihova doživetja ne utonila v pozabo, je vedno bolj zorela misel, tudi ob spodbudi nekaterih sogovornikov,⁸³ da bi razširila anketo, ki je bila del diplomske naloge,⁸⁴ in to tako po vsebini kot številu naslovnikov. Ti so bili zaproseni, da odgovorijo na naslednja vprašanja:

1. Zakaj ste pisali pesmi (Vas je kdo nagovoril, je bilo kakšno tekmovanje, Vas je sililo k temu propagandno delo, Vas je spodbujala notranja nuja itd.)?
2. Kako in kje ste se učili, Vam je kdo pesmi popravljaj, ste kaj brali, so tovariši vedeli za to, so se veselili z Vami ob tem Vašem delu, so se Vam posmehovali? Skratka, kako je Vaše okolje gledalo na vaše pesnikovanje? Kakšno stališče so imeli do njega Vaši nadrejeni?
3. Zakaj niste objavljali pod pravim imenom? Je bila vzrok za to konspiracija ali so bolj »pesniški« vzroki?
4. Ste pisali že pred vojno? Bi pisali, četudi bi ne bilo vojne? Vam je ta čas posebno pripomogel k pisanju? Zakaj?

5. Pišete še zdaj in kaj: pesmi, spomine, prozo?

6. Vam je ostalo v spominu v zvezi z Vašim pisanjem in pesmimi iz časa narodnoosvobodilnega boja kakšno posebno doživetje: lepo, pretresljivo, bridko? Skratka, kakršnokoli že je, prosim, opišite ga, če Vas s tem preveč ne nadlegujem; če se v zvezi s pesmimi ne spomnite prav nobenega, lahko opišete tudi kakšnega drugega, za katerega sodite, da je zaprošenemu najbližji.⁸⁵

338 V prvem krogu so bila navedena vprašanja poslana na sto petdeset naslovov s predvidevanjem,⁸⁶ da nanje vsaj ena tretjina ne bo odgovorila. Zamišljeno je namreč bilo, da bi bilo s svojimi spomini na medvojno pesnjenje predstavljenih okroglo sto avtorjev. V prvi vrsti so bili nagovorjeni avtorji, s katerimi sem ob delu za svojo diplomsko nalogo navezala osebne stike, bodisi na njihovih domovih ali vsaj pismeno, vabilo k sodelovanju pa so prejeli tudi avtorji, s katerimi so se srečevali kolegice in kolegi ob svojih diplomskih nalogah in so po kakšnem elementu svojega pričevanja segli nad povprečje. Če je izhodišče za vzorec ankete botrovalo doživljajsko izhodišče, je ta polagoma dobivala vedno bolj reprezentativen značaj. To pomeni, da se je vedno bolj pletla mreža, ki naj zajame raznovrstnost stanov, izobrazbe, socialne razslojenosti, načina vključenosti v narodnoosvobodilni boj, pokrajinski izvir posameznih avtorjev itd. Največ odgovorov je prišlo v prvem letu po razpisu, med njimi tudi marsikako sporočilo, da avtor ni več med živimi⁸⁷ – in v tem primeru sem se obrnila na njegove domače ali bližnje, da bi skušali kaj napisati o njem, če mi je bilo zares veliko do tega, da bi bil vključen v to zbirko spominov. Do pomladi 1987 se je nakapljalo šestinsedemdeset pisem, nato je bil vmes dveleten premor; 1989 je bila anketa ponovljena⁸⁸ in dopolnjena z imenikom novih avtorjev. Veliko prigovarjanja je bilo treba, da so se nekateri od njih le odločili odgovoriti nanjo, vendar pa vseh ni mogoče objaviti, ker ne ustrezajo namenu. Nanizani so namreč zgolj faktografski podatki, zato so odgovori temu ustrezno kratki in brez osebne note, ki naj barvajo – po zamisli – to publikacijo. Tako prihajajo v poštev le kot vir za spremno besedo. V nekaterih primerih so ponatisnjeni podobni zapisi, kakršne se je trudila najti anketa, iz prejšnjih let, izjemoma celo avtentični viri iz časa druge svetovne vojne.

Precej časa je vzel premislek o razvrstitvi prispelega gradiva: po vrstnem redu prihajajočih odgovorov,⁸⁹ po pokrajinskem izviru avtorjev,⁹⁰ po načinu njihove vključenosti v narodnoosvobodilni boj in sploh položaju v drugi svetovni vojni;⁹¹ toda pri vsaki od teh so se pokazali tudi tehtni pomisleki in tako je obveljal abecedni vrstni red, saj je po zatrjevanju Borisa A. Novaka najbolj demokratičen.⁹²

Zdi se, da je sto in več pričevanj sorazmerno lepo reprezentativno število, ki ima že tudi določeno statistično vrednost, kljub temu da je v kartoteki avtorjev vsega skupaj dokumentiranih kar 2437 imen,⁹³ le da jih je veliko nerazrešenih, kar pomeni, da se lahko za različnimi imeni, ki so hkrati psevdonimi ali ilegalna imena, skrivajo iste osebe.

Milan Apih je protestiral, ker je anketa omejena na obdobje 1941–1945: »Najprej ne vidim razloga, da vežete NOB-pesništvo na letnice 1941–1945. Te letnice so tu po mojem čisto brez potrebe in ožijo ta pojav, ki sega vsaj nekaj let nazaj od začetka vojne. Zato bi bilo sploh bolj prav govoriti o revolucionar-

nem pesništva.«⁹⁴ Če bi omejevali našo anketo samo nanj, bi imel avtor verjetno prav, saj obstaja take vrste dokument že iz leta 1937.⁹⁵

Dvaindvajset v anketo vključenih avtorjev je tako imenovano poklicnih, torej takih, ki jih literarna zgodovina po svojih estetskih kriterijih zajema v svoje obravnave in radius njihovih del sega čez lokalne okvire. Petintrideset avtorjev je enkratnih, to je takih, ki so izjavili, da bi ne pisali pesmi, če jih ne bi k temu privedla vojna stiska ali naloga. Največ, sedemdeset, je priložnostnih ali v opoziciji do prve skupine (»poklicni«) »amaterskih« avtorjev, ki bi – po njihovih izjavah sodeč – pisali, četudi bi ne bilo izrednih razmer, saj so se izražali v verzih že prej ali pa s tem nadaljevali tudi po koncu druge svetovne vojne. Upati je, da so dovolj uravnoteženo zastopane vse tri skupine avtorjev, od katerih zadnji dve spadata po najnovejših opredelitvah v literarčenje.⁹⁶ Še zmeraj imajo absolutno prednost moški, saj jih je šestinosemdeset, vendar tudi šestintrideset avtoric ni malo, tako da si je tudi v tem pogledu mogoče ustvariti jasnejšo podobo. Dva avtorja sta neznana. Zastopani pa so celo trije otroci – deklince.

Trije opisujejo svoje izkušnje pesnjenja v izgnanstvu, pet v zaporu, deset v koncentracijskih taboriščih, dvajset doma, bodisi v povezavi s partizanskim bojem, kot tako imenovani terenci ali aktivisti (trinajst), pri nekaterih je to sodelovanje manj očitno. Drugi so bili partizani. Izobrazbena raven avtorjev sega od osnovne šole do najvišje akademske stopnje, torej z doktorskim naslovom, dva pa sta duhovnika. Po pokrajinski pripadnosti jih je največ – in to ne preseneča – s Primorske (triindvajset), dvajset z Gorenjske, devetnajst s Štajerske, petnajst z Dolenjske, trinajst iz Ljubljane, šest z Notranjske in dva iz Prekmurja. Nikakor niso spregledani tudi zamejski avtorji, tako s Koroške v Avstriji kot iz današnje Italije.

Spominom Edvarda Kocbeka je odmerjeno nekaj več prostora glede na druge. Ne zato, ker ima v tem krogu po pesniški moči očitno prednost, ampak zato, ker v svojem pisanju omenja tudi druge avtorje, npr. Mirana Jarca, ki je prvi (leta 1942!) priporočal, da bi bilo smiselno zbirati pesmi, katerim in kakršnim predvsem je posvečeno tukajšnje razpravljanje.⁹⁷ Nasproti »visokosti« Kocbekovega razmišljanja se je poučno seznaniti z »revami« pesnika kmeta, ki je pripet na to zemljo dobesedno in svojo eksistencialno problematiko navezuje nanjo, medtem ko se do oblastniških struktur vede zgledno suvereno. Še posebno pomembno je, da je Poljanškovo pisanje tako kot Kocbekovo intimno in časovno avtentično, saj očitno ni bilo namenjeno javnosti in je nastalo še v času vojne leta 1944. Na drugi strani tega loka je otrok, ki mu je potisnila pero v roke groza vsakdanjega dogajanja.

Namen te ankete je prikazati avtorje v njihovi človeški podobi, tisti razsežnosti, ki jo doživimo ob neponovljivem srečanju zaradi drobne pozornosti, ki nam je bila izkazana, in zato postane dan lepši; zaupanja, ki smo ga bili vredni, in se nam življenje spet zdi smiselno; dobrote, ki smo je bili deležni v znamenje odpuščanja. Na zunaj nič velikega, pomembnega, a toliko bolj navznoter. Mozaik tu objavljenih pričevanj in spominov je nastal iz prizadevanja, da bi bila paleta odtenkov razporeženj in doživetij čimbolj pisana in bogata. Zato je vzrok več za veselje, da so vanj vključeni tudi spomini dveh Maistrovih borcev, spomini slovenskih mobilizirancev v nemški vojski na daljne ruske

planjave in mrzlo Severno morje, na drugi strani pa Primorci kot italijanski vojaki v vročem puščavskem pesku severne Afrike. Ko bi ne bilo bolečih razkritij zadnjih let, bi se verjetno še bolj veselili spominov na pohod v osvobojeno Ljubljano tistega zmagoslavnega dne maja 1945. Bližji kot revolucionaren upor – na način pesmi – kakšnega Mitje Ribičiča,⁹⁸ nam je danes »arhaičen upor«⁹⁹ Uršule Tomše, ki je v izgnanstvu v Nemčiji, upesnjevala etnološke teme in s tem v tujem svetu krepila svoje in svojih bližnjih domoljubje. Marsikdo od povabljenih avtorjev je izrabil to priložnost, da je potožil zaradi razočaranja, na primer, da se ranjenec, ki je imenovan v pesmi, nad katero je ostrmel sam Oton Župančič,¹⁰⁰ ni prišel po vojni nikoli zahvalit za skrb in nego svojima rešiteljicama.¹⁰¹ Nerazumljivo se zdi podcenjevanje vračajočih se iz taborišč, posebno še raznih uničevalnih taborišč, v primeri s partizani; pretresenost ob umiranjih talcev do danes ni presahnila in tudi odnos do tistih na drugi strani barikad ni izvzet. Seznanimo se s slabimi izkušnjami koga od avtorjev pri objavi pesmi, z anekdotami o nekaterih slovenskih pisateljih in pesnikih, sodobnim zanimanjem za poezijo in mladino in ne nazadnje, kako se je godilo materinemu jeziku v armadi. Skratka, v pričujočih spominih je marsikaj vrednega ne le s kulturno antropološkega in etnološkega vidika, ampak tudi za literarno zgodovino, predvsem za literarno kulturo. Tudi za umetniško pero bi bilo marsikaj najti.

Tak je zadnji spomin na šegavega pesnika, ki žal zmeraj ostaja na robu, saj kljub našim prizadevanjem tudi tu ni deležen niti skice, kaj šele kakršnegakoli portreta, kot bi ga utegnil zarisati Emilijan Cevc, ki si je za vse življenje zapomnil silhueto Ivana Roba, in to s kitaro v roki, kakor ga je videl od daleč v luninem svitu neke noči.¹⁰² Njegove znamenite besede: »Kdor umre za domovino, je živel dovolj,«¹⁰³ pa je pred njim v pismih svojim domačim v prosti obliki ponavljal že tigrovec¹⁰⁴ Simon Kos.¹⁰⁵ Tovarišem partizanskega pesnika Otona Vrhunca-Blaža Ostrovrharja je ostalo živo v spominu, kako njihov edinstveni komandant recitira svoje zanosne pesmi.¹⁰⁶ Tudi pri partizanskem vzponu na Triglav je sodeloval in nato napisal himno najvišjemu slovenskemu očaku.¹⁰⁷ Ciciban si je prislužil ime prijazen, nasmejan partizan Stanko, doma iz okolice Kobarida, ki je na vprašanje, kako je bil ranjen, skomignil z rameni in odgovoril: »Priletela je čebela, / pičila in odletela!« Krogla mu je predrla prsi, ko je kot član prekomorske tankovske brigade streljal na sovražnika iz protiletalskega orožja.^{107a}

Le kaj je gnalo Andreja Pagona-Ogareva, da je ranjen, ko je orožje komaj utihnilo, napisal pesem o tem,¹⁰⁸ če že zmoremo razumeti, da je druga pesem nastala ob očaranosti nad estetskimi efekti v naravi: »... Kolpa me je takrat tako prevzela, ker je na njeni gladini plavalo cele roje cvetnih lističev odcvetajočih jablan, s hrvaške strani pa je priplaval orel in se izgubil v daljavi modrega neba... Ko sem rokopis pokazal tovarišu Francetu Vregu-Miletu, mi je dejal: 'Saj v pesmi nisi nič novega povedal.' To je bila prva kritika, ki sem jo kot partizan slišal.«¹⁰⁹ Iz občutka za pravičnost je nastala pesem o intendan-
tih, edina pesem Ivana Mandelca: »Ker se je prepevalo več pesmi, ki so opevale in poveljevale borbo, mi intendanti pa tudi nismo prispevali tako malo k tej borbi, se mi je utrnila misel, da bi bilo tudi o intendantih dobro napisati kaj primerne.«¹¹⁰ Avtor pojasnjuje, da je pesem nastala v podoficirskem tečaju

leta 1944, »ko je bilo malo več časa na razpolago... Ko so nas obiskali v tečaju v tem času 'kulturniki', sem jim to pesem pokazal. Rekli so mi, naj jo prepisem in pošljem k njim v višjo komando. To sem tudi storil. Po končanem tečaju pa sem se vrnil v operativo, kjer ni bilo več prilike za pisanje.«¹¹¹ Janez Perovšek-Pelko poroča, da so tovariši »sestavljali zabavne pesmice in popevke včasih kar družno.«¹¹² »Vsak komisar je moral prispevati na vsakem mitingu kaj svojega. Govor ali pesem. Partizani so sami zahtevali, da smo optimistični, hkrati pa niso prezirali realnih okoliščin pred bojem. Partizani niti niso spraševali, kdo je avtor pesmi,« je pripovedoval nekdanji partizanski funkcionar in pomemben politični veljak povojnih let.¹¹³ »Ej, pri Tonetu so imeli veliko hišo s krušno pečjo in klopjo okrog nje. Dekleta iz vasi so sešila rjuhe in jih obesila od stropa do tal – to je bila zavesa. Ljudi se je nagnetlo, da sta bili polni hiša in veža. Prišli so iz Delnic pa tudi iz sosednjih vasi. Zavesa se je dvignila, partizanski zbor je zapel, potem so igrali lepe, pretresljive igre. Zgodilo se je, da je kurir Živko skočil na klop pri peči in deklamiral svoje pesmi o ljubezni do domovine in o svobodi. Kdo ve, kje je zdaj ta Živko? Ali še napiše kakšno pesem? Pa četudi jo napiše, kdo bi ga danes poslušal, če bi deklamiral verze, polne krvi in hrepenenja.«¹¹⁴

Čisto drugačne zunanje okoliščine in temu ustrezno notranje razpoloženje je vladalo v zaporih, posebno še v tako hudih, kot na primer v Begunjah na Gorenjskem, od koder je pogosto vodila pot v taborišče ali samo še do groba v bližini. Danes so ti zapori spremenjeni v muzej talcev in v nekaterih celicah so se do zdaj ohranili napisi, v katere so njihovi prebivalci vtisnili svojo dušo. V četrti celici so vrezani kar trije napisi. Že 10. junija 1941 je nekdo sporočil steni, ker drugam ni smel in mogel: »Zdaj pa gremo, kaj pa kam, ne vemo nič.«¹¹⁵ Dne 26. avgusta 1944 je neko dekle zaječalo: »Sama sem obsojena na smrt. / Kje je moj mili dom / moja ljuba mamica.«¹¹⁶ Ni mogoče reči ali neodvisno od tega ali prav v navezavi na prejšnji krik, torej iz kljubovalnosti, je vrezan v steno še en napis: »Danes mi, jutri vi / kolo sreče se vrti.«¹¹⁷ Ob njem ni datuma. V osmi celici so na steno vrezane tri vrstice, ki se opirajo na Hajdukovo oporoko Simona Gregorčiča: »Umreti težko ni / pustiti drage svoje / to boli.«¹¹⁸ V celici številka šest je v štiri verze zbita vsa eksistenčna in eksistencialna stiska neznanega jetnika, saj je zdvomil o smislu svojega življenja: »Ko me je mati rodila / ni vedela, kolk bom trpel / takoj bi me v grob položila / da ne bi gledal ta grozni pekel.«¹¹⁹ Le v enem primeru je pod napisom, ki sledi Gregorčičevi maksimi, znano ime: »Dolinar Tinka-Ledinca«. Na vrata in na stene celice številka tri je vrezala: »Če ti srce v bolesi mre, / če stre se ti v veliki boli, / če slednja nada se podre, / obupati nikdar nikoli.«¹²⁰

Kdor se je rešil takšnih zaporov, je upal na preživetje, če so ga odpeljali v taborišče. Ali kmalu je ugotovil, da je prišel iz enega pekla v drugi. Marija Lozar iz Ajševice na Krasu je v svoje pesmi zajela dogodke od dne, ko je bila z drugimi dekleti zaprta v kleti neke privatne hiše, od koder so jih Nemci naslednji dan odpeljali v Gorico. Bilo je 20. decembra 1944. »Bledo božično sonce je ravno prišlo izza hriba in s svojimi prvimi žarki posvetilo na mojo rojstno vas. Bila je čudovita slika. Praznično razpoloženje, pomešano z neznano usodo. Smreke, konji, sonce, zadnjikrat sem se ozrla na moj rodni dom.«¹²¹ Drugo pesem je zložila »prijateljici Tončki v spomin, sosedji, sošolki, sotrpinki.

342

Rojeni le štirinajst dni narazen ena od druge, že od prvih korakov najinega življenja sva hodili in se igrali vedno skupaj«. Stanje na apelu je prebudilo spet naslednjo: »Apel, to je vsakodnevno preštevanje še živečih... Otročiček je moral z materjo vred vsak dan vstati ob treh zjutraj in prenašati tisto blazno zimo od zunaj, kot bi bil že polnoleten, pa je bil še dojenček. Njegov jok me je rezal v srce. Neko jutro nas je obupano malo dekletce, morda enajstletno, prosilo pomoči, ko ji je njena mati umirala, toda nič nismo mogle pomagati... Mileva, rojena na Sušaku, je bila prelepo istrsko dekle. Ko so nas meseca aprila umikali pred fronto, je bilo zanjo potovanje prenaporno, po hudi boleznin in vsem prestanem ni vzdržala. Večerni mrak je že padal, ko smo prišli v samotni gozd. Tam smo nekaj časa počivali. Natrgala sem ji divji regrat, da je iz njega posrkala večerno roso. Nato so nam ukazali, naj gremo v vrsto za odhod, toda Mileva se ni več zmogla premikati. Je pa še govorila. Čez čas je prišla poljska zdravnica in nam rekla: 'Dekleta, Mileva bo umrla!' Vse smo zajokale, po tistem seveda. Slovenke, Italijanke, Rusinje, Poljakinje itd., saj smo bile vse kot ena družina. Kako je umrla, ne vemo, ali so jo ubili ali je sama umrla. V samotnem gozdu v aprilski noči 1945 je ostala Mileva sama. Njej je posvečena ta pesem...«¹²² Boris Hartman je napisal svojo edino pesem v Dachauu, ko je ob osvoboditvi taborišča dobil prvo pošto in tako zvedel, da je doma umrla mati... Kot »kacetar« je bil v neki tovarni nekakšen knjigovodja, cel dan brez hrane, zato še zdaj hrani v lepem spominu sodelavca Nemca, ki mu je večkrat ponudil kruha. Ob nekem božiču mu ga je podaril cel hlebec. Nekoč mu je mlad Nemec pokazal tri prste. Ni razumel, kaj mu hoče povedati. Vprašal ga je in dobil je pojasnilo: »Še tri mesece boste tu, potem bo konec.«¹²³

Kdo ve, kdo je v resnici avtor pesmi, ki je v zapisu Neže Šekoranja z Bizeljskega naslovljena *Povest o izseljencih*.¹²⁴ Njen vnuk jo pripisuje kar njej, toda morda ne ve, da so znani še vsaj trije variantni zapisi, in po enaki logiki tudi njim ni odrekati avtorstva.¹²⁵ Helena Domanjko je že leta 1977 poslala za opus slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945 nekaj imenitnih pesmi, večinoma sonetov »neznanih avtorjev«, z dostavkom: »Dobila sem jih med vojno nekje v Slavoniji, kjer sem bila s starši izseljena. Tudi se ne spominjam, kdo mi jih je dal.«¹²⁶ »Še danes po tridesetih letih in več mi nekateri verzi prihajajo v spomin. Ko so nas Nemci pregnali in smo se morali ločiti od slovenske zemlje, sem venomer ponavljala – mar res ni bilo več prostora za nas v njej!«¹²⁷ Po sedmih letih je na vnovično prošnjo, ali bi se le dalo kaj več poizvedeti o avtorjih poslanih pesmi, odpisala, da »so jih napisali bogoslovci – izseljeni v Đakovo leta 1941«. Morda prav zato prvikrat ni bila pripravljena zaupati niti tega, medtem ko v tretjem pismu navaja nekatera imena, a na koncu zapiše: »Avtorji pesmi, ki sem vam jih poslala, pa so že pokojni.«¹²⁸ Žal je umrla že tudi ona, tako da se je pretrgala še ta rahla sled za njimi.

Tudi naši ljudje, ki so že zdavnaj zapustili svojo domovino, so sočustvovali z njo v njenem trpljenju druge svetovne vojne. Tako so nastajale ta čas pesmi ob mislih nanjo tudi na novem kontinentu. V Clevelandu živeči Josip Jauch je o sebi zapisal: »Rojen leta 1879 v prijazni hribovski vasi Breznica pod Lubnikom. Mati je rojena v Gabrovem, tudi v vasi pod Lubnikom, stara mati pa je bila rojena v vasi Brinje, soseska Malenski vrh, torej v bližini Blegaša. 'Ta zemlja me je dala po rodu.'«¹²⁹ V predstavitvi je pripisano, da je prišel v

Ameriko pred pol stoletja; sledita pesmi: Materi v spomin in Sursum corda. V prvi gre najprej za namig, da je pesem nastala ob praznovanju materinskega dne, vendar ni jasno, ali gre za 8. marec ali morda 25. marec, drugi del pesmi je posvečen lastni materi: »Moja pa mati ne sliši me več... / Kar zamujeno – ne popravi se več. / Slava Ti mati! Počivaj sladko! / Sin se hvaležno spominjal Te bo. / Ljubezen živa v daljnem svetu – / večni bod' Ti spomenik. / V vesoljstvu nič ni izgubljen'ga, / kar dala Blegaš in Lubnik.«¹³⁰ V rokopisu pesmi je dopisan datum 8. 5. 1943 in spodaj: »Priobčeno v Enakopravnosti.« Druga pesem ima pojasnilo, da se nanaša na čas, »ko je bila domovina v junaškem boju za svoj obstanek«. Spodaj je pripomba: »Priobčeno v Proletarcu 22. nov. 1944« in že iz tega izhaja, za kakšno vsebino gre: »Sursum corda, rad sem slišal, / ko gospod je mašo bral. / Kvišku srca, sem prepeval, / ko besede sem spoznal. / Pa se misel je razvila izza davnih temnih dni. / Novo obliko je dobila / in sedaj mi iz prs doni: Pokoncu glave! Proletarci, / za svobodo družno vsi! / Tito danes je Spartacus. / Za svobodo in resnico se bori: / Pod zastavo zvezde rdeče / broj junakov mu sledi. / ...«¹³¹ Očitno je obstajala idejna diferenciacija tudi med našimi rojaki po svetu, ki se je izrazila celo v vezani besedi. O Mariji Fekonja iz Leskovca pri Krškem smo dobili naslednje podatke: »Moja pokojna mama je pisala pesmi gotovo iz notranje nuje in jih takoj po vojni poslala v Ameriko. 8. julija 1946 so bile objavljene v časopisu Enakopravnost, ki je izhajal v Clevelandu. Svoja čustva in misli je želela sporočiti tistim, ki ta čas na našo domovino niso gledali z naklonjenostjo. Temu primerno so ji odgovorili v članku pod naslovom Kar preko luže si nas privoščijo mili rojaki, ki je izšel v časopisu Ameriška domovina 19. septembra 1946. Oba časopisa hranim. – Če je pisala pesmi mama že pred vojno, ne vem. Menim pa, da sta bila prav vojna in čas neposredno po vojni odločilen vzgib za njeno pesniško izpoved. Spomnim se, da je imela v žepu vedno kos papirja in svinčnik in si med delom zapisala kakšen verz.«¹³² Tako smo prišli do tistega pomembnega elementa pesnjenja, ko se za odjemalca estetika preseli iz besedila v sobesedilo, iz teksta v kontekst.

Ni bil »poredni pauer iz Korotane«, kakor se je sam imenoval koroški bukovnik Andrej Šuster-Drabosnjak, o katerem se je ohranilo izročilo, da je svoje verze oral, ker jih je zapisoval med kmečkim delom,¹³³ edini, ki je v svojem okolju zato dobil pečat posebneža, ampak prejkone le prvi, o katerem se je ta vednost ohranila. Med drugo svetovno vojno je »delala kitice« v Podplanini blizu šumeče Čabranke Katica Lipovec. Kadar ni šlo drugače, si jih je pri delu zaznamovala kar na ročaj grabelj ali motike. Ko je nekoč sovražnik z minami zasul okolico, na kateri sta delala z dvanajst- ali trinajstletnim sinom, da sta se komaj srečno priplazila domov, saj je bilo sežgano vse naokrog, je dejala: »Tako so me Italijani razjezili, da sem začela kar pesmi pisati.« »Mama je rada kadila. So jo navadili partizani. Sama je sadila tobak in sami so ga zvijali. Je rekla, da potem lažje pesmice sklada,« pojasnjuje hči, ki je po maminem zgledu tudi sestavljala kronike,¹³⁴ to je pesmi z enodnevno vsebino.

Kadar ni bilo pisala, je pomorščak Miro Kocjan, avtor pesmi o morju, kar z nohtom vrezoval verze na papir. Malce izjemnosti si je mogel v tej zvezi privoščiti čevljar Peter Naglič-Pero. V partizanski čevljarski delavnici v Globočku, to je globoki tesni nad Volčo v Poljanski dolini, je pisal pesmi na

posamezne listke, nato pa jih je prepisoval v črtast blok. Vendar to ni navaden standarden blok. Avtor ga je sešil sam, in to s šilom in dreto, ki jo je tudi sam »ugnal«. Kaj to pomeni, vedo le še starejši čevljarji, ki so sami še znali napraviti dreto. Blok je najprej dal spraviti v neki hiši v Zakobiljeku na poljanskem terenu, ko pa je leta 1944 prišel v Žiri po čevljarski material, ga je prinesel domov, od koder ga je ena od sester zaradi varnosti skrila pri eni od sovaščank. Imel je srečo, da se mu je blok ohranil skozi vso vojno viхро,^{134a} njegova rojakinja pa se s tem ne more tako pohvaliti: »Res je, da sem napisala nekaj pesmi, jih poslala Gorenjskemu odredu, a ne vem, kje so se izgubile. Eno samo sem po vojni zasledila napisano, in to pod drugim imenom. Napisala sem jo jeseni 1943, ko sva s Slehernikovo Franco šli na dan mrtvih v Kopačnico pogledat grob njenega padlega fanta Primcovega Vinka. Našli sva razmetan grob, in to mi je dalo idejo, da napišem pesmico Na grobu ni več rožic. Prva kitica mi je še ostala v spominu in pravi: Še včeraj bil je grob junaka / v samem cvetju zakopan, / a danes gola zemlja je – brez znaka, / znak, da bil je tu tiran... Pesem je imela več kitic. Ne vem jih več na pamet. Vse, kar sem imela v rokopisu, je bilo zakopano doma v drevesnici. Ker pa je bila spomladi 1945. leta velika hajka in ker je bilo precej izdanega, so nekaj zakopanega materiala pri Kamšku odkrili belogardisti. Zaradi tega je moja pokojna mama neke noči skrivaj odkopala ves ta material in ga enostavno skurila. Tako mi ni ostalo prav ničesar več napisanega.«¹³⁵

Tam pesem iz sočutja do prijateljčine bolečine, da niti grobovi mrtvih ne uživajo dostojanstva miru, tu iz porajajoče se mlade ljubezni: »Oče je napisal pesem na prvi spomladanski dan. Mama jo je dobila aprila, 22., na rojstni dan. Takoj jo je prepisala v spominsko knjigo, original (na košček svile ameriškega padala natipkano, pa je 'varno' skrila (zapirali, preiskovali, leto 1944) in potem nikoli več našla. Kot se mama spomni, je to pesem prinesel očetovim staršem (v Gradišče št. 27) neki kmet iz Čušperka na Dolenjskem. Imel jo je všito v podlogo rokava. Njemu je bil oče simpatičen, ker je, ko so partizani počivali v njegovi hiši, pestoval njegovega otroka. Ponudil mu je uslugo, ker se je odpravljal v Ljubljano k sorodniku slaščičarju Kastelicu v Gradišče. Ugotovila sta, da je to prav ista hiša, kjer so živeli očetovi. Pesem je namenjena dekletu, moji mami.«¹³⁶ Tudi Matej Bor je nosil svoje pesmi všite v vato suknjiča na rami.¹³⁷ O pozabljenem skrivališču pa priča tudi najdba pesmi iz druge svetovne vojne v Šivčevi hiši v Radovljici. Ko so začeli obnavljati za slovensko kulturno dediščino pomembno stavbo, so na podstrešju našli zataknjene za tram rokopise pesmi.¹³⁸ Kdo, kdaj, zakaj jih je tja »spravil«, ne bo nikoli znano. Marinka Vidmar-Metoda z Vač je svoje pesmi skrivala za ovitke starih knjig prav tako na podstrešju.¹³⁹ V koncentracijskih taboriščih so jih jetnice skrivale pod posteljo, kakor poroča Angela Piskernik o koroški pesnici Katarini Miklav.¹⁴⁰

Kristina Makuc je bila leta 1941 kot petnajstletna s starši izseljena v Bosno. Morda najbolj nazorno razkrije motivacijo za pesnjenje daleč od doma: »Čutila sem potrebo, da nekomu izpovem svoje domotožje in bol, ker pa takrat ni bilo mogoče, saj smo morali molčati še in še, sem delček tegob spremenila v pesmi in jih pisala v star šolski zvezek od sestre. Pisati sem začela l. 1943, pri vsaki imam tudi datum, kdaj sem jo pisala. Pesmi so pač pravopisno bolj slabo napisane, saj pri mojih letih ter raztresenosti in bolečini nisem zmogla več.«¹⁴¹

Hrepenenje po izpovedi, po komunikaciji je bilo tako rekoč neznosno. Samo tako je mogoče razumeti, da je devetnajstletni mladenič ob svojem rojstnem dnevu všil pesem v rob okrvavljene srajce, ki jo je poslal iz celjskega Piskra domov v pranje,¹⁴² ali da je jetnica v taborišču Grüneberg tvegala življenje, ko je pisala v tovarni razstreliva s pomočjo naboja.¹⁴³ Kakršenkoli papir je bil dober: cigaretni ali cikorijin;¹⁴⁴ ko so začeli prihajati paketi ameriškega Rdečega križa, so prišle prav tudi nalepke različnih velikosti na škatlah z značilnim napisom U.N.R.A.¹⁴⁵ V Posavskem muzeju v Brežicah hranijo robec, v katerega so interniranke na Rabu izvezle svoja imena v različnih barvah in zraven dodale verz e iz raznih pesmi: »Kje dom je moj? Slovenka sem, Slovenka čem ostati. Domovina – Mili moj slovenski kraj. Na Slovenskem dom je moj.«¹⁴⁶ Poudarjen je torej patriotizem, le v enem primeru je to tematizirano v revolucionarnem okviru, saj gre za verz iz Bilečanke: »Se pomika naša četa svobodi naproti.«¹⁴⁷ Nenavadno iznajdljiva je bila v tem pogledu Marija Zidar s Krasa. V taborišču Auschwitz je pisala s koščkom opeke na večji kos opeke. V svojem pismu natančno popisuje, v kakšno nevarnost se je podajala za to; pozneje, ko ni šlo drugače, je pisala s kamnom na kamen. Februarja ali marca 1944 je pisala v sneg, da se je verzov lahko naučila na pamet in so ji tako do danes ostali v spominu – kakor na primer naslednji: »Joj, čujte nas, vsi narodi sveta, kak / prosimo, da sveti mir nam Bog zopet da, / izčrpana do kraja in s krvavimi petami / ščepec trave komaj stiskam še z rokami...«¹⁴⁸ Do skrajnosti se je upirala smrti, da bi ne ostala na tujem in bi nihče ne vedel za njen grob. Tako ravnanje bolj kot vse drugo dokazuje iskreno in odrezavo priznanje Nade Verbičeve, ki so jo odpeljali v Ravensbrück: »Pesmi sem pisala za zdravljenje moje lastne zgrožene duše. Vsakdo se je krotil po svoje.«¹⁴⁹ Zato je le del resnice v stališču: »Vsak, ki je pisal, je to počel kot patriot in revolucionar, in šele v drugi vrsti kot ljudski pesnik – amater.«¹⁵⁰ Velik del slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva se res nanaša na težnje po aktualističnosti in željo po dokumentiranju. Vendar deluje prepričljivejše priznanje, da so »lastne pesmi pomagale živeti, pesmi drugih avtorjev pa so razvedrile in osvajale.«¹⁵¹ »Pesem mi je lajšala srce in pomagala živeti,«¹⁵² se odkriva ena od avtoric in druga ji pritrjuje: »Mi pesem kovati, živeti pomaga. Ne vem več, ali sem to napisala sama, ali od nekod prebrala.«¹⁵⁴ Vanda Škodnik se ne strinja s posebnimi lastnostmi tako imenovane »ženske poezije«. V svojem razmišljanju odstira zaveso resnice, da v narodnoosvobodilnem boju ni bilo vse idealno: »Vsak izmed nas je samo človek z dobrimi ali slabimi lastnostmi.«¹⁵⁵ Značilno je, da je v tej zvezi pisal že v začetku šestdesetih let Tone Seliškar, da »gre za luščenje človeka iz vojščaka.«¹⁵⁶ Morda je dal najgloblji smisel prizadevanju tistih, ki so z veliko požrtvovalnostjo in zagnanostjo zbirali pesemsko gradivo iz druge svetovne vojne, Adolf Bibič, ko je zapisal k eni od pesmi v zapisu o svoji stari mami, da »upa, da bo poslana pesem prispevala k popolnejši podobi slovenske duše v času velikega trpljenja med drugo svetovno vojno, posebej tistega dela Slovencev, ki so bili zaradi nakan raznarodovalne politike okupatorja pregnani na tuje«. »Pesnikovanje v tem razdobju dokazuje, da je pesem – kot vera – plod hrepenenja iz stiske.«¹⁵⁷

Tako se je rodila pesem, ker je talka iztisnila iz sebe svojo grozo, ko je bila zbežala izpred vanjo naperjenih pušk,¹⁵⁸ in druga, ki ji je bilo zadnji hip, z

otrokom pod srcem, darovano življenje kot po čudežu.¹⁵⁹ Avtor priljubljenega in neugnanega Kekca Josip Vandot je svojo edino pesem v izgnanstvu napisal s slutnjo smrti, ki se je tudi uresničila. V Slavonskem Brodu ga je ubila bomba.¹⁶⁰

Nasproti avtorjem, ki so v tem času ali morda celó v celem svojem življenju napisali eno sólo pesem, je Milan Vrtačnik, ki jih je po lastni izjavi napisal več tisoč. Res mi je ob nekem obisku pri njem pokazal polne predale rokopi-sov.¹⁶¹

346 Iz spominov na pesemsko udejstvovanje v okviru narodnoosvobodilnega boja zaznamo strastno hlepenje po izobrazbi,¹⁶² saj je med njihovimi avtorji vrsta takih, ki so se po vojni v tem pogledu visoko povzpeli. Prav ti so marsikdaj v zadregi pred svojimi lastnimi medvojnimi izdelki in jih s pretanjenim občutkom za estetsko ne želijo imenovati pesmi, medtem ko drugi gojijo užaljenost, češ da je bilo zanje premalo zanimanja.

O sprevrženosti pojma kulturni delavec, ki je med partizani dobil z okrajšanim imenom »kulturnik« tudi nov pomen, saj je ta postal v bistvu propagandist, pripravljalec mitingov v operativnih enotah, je za slovenske razmere dokaj odprto pisal Jože Javoršek.¹⁶³ Nekaj tega pa je prišlo že v spominsko literaturo.¹⁶⁴ Z vidika naše ankete bi bilo dobro vedeti, ali je Tone Svetina vpletel bolj ali manj (ne)okusne verze, s katerimi so mladenke opremile darila partizanom, po spominu, ali pa so njegova domislica in celó odmev na določeno popularnost »verzljanja«¹⁶⁵ iz časa druge svetovne vojne po organiziranem zbiranju slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945 od leta 1971.¹⁶⁶

Na koncu tega poglavja se želim oddolžiti spominu številnih avtorjev in tistih, ki so mi posredovali koristne podatke in napotke, da sem mogla po hudih ovinkih priti do njih. Veliko lepega so mi darovali s svojim zaupanjem, včasih s srcem v dlani,¹⁶⁷ a tudi marsikaj trpkega je vmes. Naj bo s štirimi drobnimi utrinki postavljen vsem skromen, a ljubeč spomenik v zavesti, kako krhko in skrivnosti polno bitje je človek.

Nikoli ne bom pozabila svoje osramočenosti, ki sem jo občutila pred Savico Zorko, ko sem jo zagledala v veži Slovenske akademije znanosti in umetnosti. V pismih mi ni nič omenila, da bi bilo z njo kaj narobe, zdaj pa je stala tu pred mano žena z dvema bergljama. Pripotovala je iz Brežic, da mi je mogla izročiti v roke pesmi svoje sostanovalke v domu upokojencev. Uršula Tomše je bila namreč že preslabotna, da bi mogla še kaj storiti za svoje pesmi,¹⁶⁸ ki jih je pisala kot izgnanka v Šleziji – pesmi polne vročega domoljubja in globoke vere, preproste v izrazu, a velike v svoji moči. Dokaz za to je bil tudi ta pretresljiv obisk Savice Zorko. Kako je zmogla peš pot od postaje do poslopja Slovenske akademije znanosti in umetnosti, mi še danes ni jasno. In tudi za nazaj je odklonila taksi. Čez čas sem ji obisk vrnila. Z Uršulo Tomše pa se, žal, nisva nikoli srečali.

Drugi je bil po študiju slavist – kar je morda pripomoglo k nenavadno moderno zasnovanim pesmim iz tistih hudih časov – po lastnem pripovedovanju izjemno dober šahist, med vojno pa vosovec in nato podpolkovnik. Do konca pretresljiva figura. Bilo je očitno, kako strašno trpi. Nekdaj veljaven in nevaren, danes neobrit, zanemarjen, s pritajeno bolečino, da je zavržen, in naravnost

pohlepno nemo prošnjo za spoštovanje, ki gre vsakemu človeku. To je bilo nemara vzrok, da me je ob njem zbegala misel, ali je kriv smrti? A prepričana sem, četudi bi to utegnilo biti res, mu je veliko odpuščeno – zaradi besed, ki jih je izrekel, ko je ves ubog prišepal na prvo srečanje: »Veste, sem posodil palico nekemu v bloku, ki še težje hodi kot jaz.«

V neki knjigi piše: »Kdo ve, kje je zdaj ta Živko? Ali še napiše kakšno pesem? Pa četudi jo napiše, kdo bi ga danes poslušal, če bi deklamiral verze polne krvi in hrepenenja.« Srečala sem ga. Tudi pesmi iz vojnih let sem poslušala, deklamiral mi jih je zunaj. Na planem. Vmes so peli ptički. Njegovi značilni trohejski verzi so izdajali pravega ljudskega epskega pesnika, na kakršnega ob vseh številnih srečanjih nisem naletela. – Po politični odjugi je tudi doma mogoče prebrati, da se je znašal nad vrnjenimi domobranci. Pesnik, ki pretepa ljudi?!

Simona Hrasta nisem srečala, le v pismih sva si izmenjavala prošnje in odgovore. Pisal je zanosne pesmi o Titu, teheranski konferenci in morda še čem.¹⁶⁹ Zato je bila osuplost toliko večja, ko je sledilo odkritje, da ga je v tako zaželeni svobodi čakal zapor.¹⁷⁰ Prišli smo na drugo stran.

NA DRUGI STRANI...

Definicija slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945 obsega partizanske, zaporniške, taboriščne in izgnanske pesmi in tudi prisilnih mobilizirancev v okupatorjevi vojski,¹⁷¹ medtem ko za pesmi avtorjev, ki se niso podredili ciljem Osvobodilne fronte in so to tudi javno pokazali, v njej ni prostora.¹⁷² Toda strokovno izhodišče se ne more identificirati s političnim, da ne rečemo strankarskim, saj postane v tem primeru tako omejeno in enostransko, kot je stranka, na katero se navezuje. Zato je zdaj, ko so odpadli prisilni vzroki za molk in zatajevanje tistih, ki so ostali na drugem bregu, primerno, da med njimi na kulturno dejavnost, tu torej pesnjenje, vsaj opozorimo. Primerjava poetik kot antropološkega dejstva utegne kljub le nanizanemu gradivu, ne pa tudi že njegovi analizi, vendarle dati celostnejšo podobo medvojnega literarnega ustvarjanja in s tem notranjega življenja slovenskega človeka; ne glede na to, za katero politično vizijo se je odločil ali so ga vanjo pahnile življenjske okoliščine.

Za to poglavje gradivo še zdaleč ni izčrpano, ampak se nanaša na tisto in takšno, ki je bilo zbrano priložnostno in spotoma – za opomin pač, da je nujno sprejeti v strokovno obzorje celotno pesemsko gradivo narodnega občestva in izpeljati diferenciacijo med njim brez vnaprejšnjih ideoloških kriterijev, kolikor k temu pač ne navaja gradivo samo. »Šele obe plati skupaj dajeta pravo, resnično podobo nekega dogajanja.«¹⁷³

Za vezni člen med eno in drugo stranjo je mogoče šteti pesmi slovenskih prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko, saj se doslej zbrano gradivo v tej zvezi omejuje v glavnem na Slovence z avstrijske Koroške.¹⁷⁴ Alojzij Žibert v svoji knjigi *Pod Marijinim varstvom*¹⁷⁵ odmerja pesmi, s katero so se tolažili on sam in njegovi rojaki, sorazmerno precej prostora, a še ni vsega povedal, kakor kaže v tej publikaciji objavljeno pismo.

Največ prahu je dvigalo ime pesnika Franceta Balantiča, čigar nesrečna smrt je postala simbol njegove eruptivne poezije, ob kateri se krešejo interpre-

tacijske zmogljivosti literarnih strokovnjakov in napajajo uživalci duha. Taras Kermauner se sprašuje, ali je »nastala razlika po l. 1941 med domobransko in partizansko stranjo prav odtod: da so eni poudarjali predvsem obrambo, drugi napad?«. ¹⁷⁶ Morda prav sem sodi ugotovitev o boleči razmejitvi. Vrsta avtorjev na »rdečem bregu«, če govorimo ohlapno metaforično, tematizira judeževstvo na drugem bregu, medtem ko ga, vsaj po pregledanem gradivu sodeč, na lastnem ne pozna. ¹⁷⁷ Druga stran, ki jo v poeziji najvišje zastopa prav (hote ali nehote, je drugo in tu tudi drugotno vprašanje) France Balantič, pa se v njegovi osebi s tem zlom sooči ponotranjeno, v lastni duši. »V Balantičevi pesmi Judežev obup bomo videli, kaj je resnica tosvetnega človeka...« ¹⁷⁸ Kermauner je prvi opravil primerjavo med poezijo partizanske in domobranske strani in s tem zasul prepad, ki je dolga desetletja zijal med njima ne le na ideološki ravni, kar je razumeti, ampak tudi v strokovnih obravnavah, kar ne govori le o položaju zatajenega dela slovenske literature, ampak tudi stroke, ki se ukvarja z njo.

Poznejši znani slovenski pisatelj, ki sploh ni prišel v njeno obzorje, Karel Mauser je med drugo svetovno vojno, ko niti v poletnih počitnicah ni mogel domov na Gorenjsko, kot bogoslovec zahajal v Dobrepolje, kjer je prijemal za kmečko delo. Septembra 1943 je tam doživel kapitulacijo Italije in se z dobrepoljskimi stražarji umaknil na Turjak, kjer so jih obkolili partizani. V sili razmer je postal bolničar, 19. septembra istega leta doživel »zlom posadke in poboj zaupanih mu ranjencev, medtem, ko so njega odpeljali z ostalimi ujetniki v kočevske zapore«. Bil je v skupini dvajsetih bogoslovcev, ki so 23. septembra »vsi podpisali posebno izjavo, na osnovi katere so jih konfinirali v stiški samostan, kjer so živeli pod partizanskim nadzorstvom«. V Stični se je Mauser seznanil s Ksaverjem Meškom, ki se je bil tjakaj zatekel iz pregnanstva v Srbiji, in ga poprosil, da bi shranil zbirko pesmi, ki jih je bil napisal sam na trdo lepenko v kočevskih zaporih. Meško ni hotel tvegati, in ker se je Mauser tudi bal preiskav, jih je sežgal. Kljub temu je leta 1944 pripravil zbirko Prva piščal in dve iz nje je Tine Debeljak objavil v Domu in svetu.

V polletju od maja do decembra 1945, ko je bil spet doma v Kranju, je napisal več pesmi na témo smrti vrnjenih domobranskih ujetnikov in zapornikov in besedila skrival v luknji pod stopnicami, a so menda rokopisi v celoti propadli. Decembra 1945 je namreč nova oblast Mauserjevo družino izgnala čez mejo, češ da so po priimku Nemci. Zatekli so se na avstrijsko Koroško in Mauser je pozneje dostikrat obžaloval izgubljene pesmi. Le eno je napisal po spominu in jo priobčil anonimno v taborišču.

V intervjuju 10. oktobra 1947 je Karel Mauser izjavil: »Umetnosti se ne dá kovati v politične struje. Danes je nepolitična umetnost še potrebnejša kakor kdaj koli prej.« ¹⁷⁹

V krog zamolčanih sodi še vrsta drugih imen, seveda različnih po svoji umetniški naravnosti in moči. France Pibernik, ki je strokovno doslej največ storil zanje, med njimi našteva pesnike Ivana Hribovska, Leopolda Legata, Staneta Bračka, Odoneta Peterka, Stanka Vuka, Lada Piščanca, Toneta Čokana, Jožeta Šerjaka, Frančka Štabuca, Janeza Klariča, Karla Starca, Janeza Remica; sami mladeniči dvajsetih let in nekaj čez ali intelektualci na pragu zrele dobe. ^{179a}

Po Pibernikovi zaslugi je že marsikaj znanega o »literarno dovolj profilirani skupini, ki je med vojno delovala na Dunaju in katere duhovni vodja je bil Blejčan Janez Remic«.¹⁸⁰

Končno ne gre spregledati, da je liriko zunaj osvobodilnega boja Viktor Smolej po svojih močeh uvrstil v svojo knjigo z dovolj povednim naslovom *Slovstvo v letih vojne 1941–1945*.¹⁸¹ V času izida knjige ji seveda ni mogel posvetiti tolikšne pozornosti kakor tisti na strani zmagovalcev, pri katerih je zajel tudi folklorni in tisti tip ustvarjanja, ki sodi v literarčenje.¹⁸² Vprašanje je, ali je mogoče sem še vključiti pesmi »slovenskega mučenca« *Lojzeta Grozdeta*.¹⁸³ Po Kermaunerjevi označbi bi pri domobrancih sodila na to področje »Žitnikova poezija, agitacijska, domobranski refleks na partizansko agitko«.¹⁸⁴

Lep primer za strokovno škodljivost enostranske omejenosti vprašanj na zgolj en ideološki blok je pesem Sirota jaz okrog blodim. Na drugem mestu so bile predstavljene njene variante v okviru folklorizacije slovenskega narodno-osvobodilnega pesništva,¹⁸⁵ kar pomeni, da je to le del védenja v tem procesu, če vemo, da obstaja tudi domobrantska varianta, ki jemlje na piko »slovenskega partizana«, kakor kaže že iz naslova objave Sirota jaz okrog blodim – slovenski partizan!¹⁸⁶ »Sirota jaz okrog blodim / slovenski partizan, / v samoti tihi se solzim, / ker javno me je sram. // Ker agitaciji sem verjel, / pridružil sem se jim, / ah, v hudo zanko / sem se ujel, / kdaj se osvobodim. // Da se za narod boj vrši, / lagali so, drzno, / za narod jim še mari ni, / vse drugo hočejo. // Gori Dolenjska, naša že, / in Notranjska gori, / povsod je kakor sodni dan, / a Tito se reži. // 'Le v gozd mi prihitite vsi, / partija vabi vas, / postali boste pol zveri, / tako bo prav za nas.' // Za partije je morda prav, / da narod krvavi, / a narod jih je že spoznal, / dovolj je teh reči. // Samo nesrečo kličejo / nad bedni narod moj, / pri tem predrzno kličejo: / 'OSVOBODILNI BOJ!' / Kar sem spoznal, to izvršim, / dovolj je že gorja; / se partije osvobodim, / z menoj dežela vsa. //«¹⁸⁷

Kolikor se je bilo doslej srečati s tovrstnim udejstvovanjem, je slutiti, da se v nekaterih razsežnostih ustvarjanja obeh temeljnih nazorskih skupin razhaja – gotovo sta drugačna njuna lestvica vrednot in besedišče, v nekaterih plasteh pa se poetiki vendarle prekrivata. Take so seveda domneve. Konkretna analize gradiva še ni, kolikor se ne opremo na opažanja Denisa Poniža: »Liriko, ki je nastala v času vojne, prevevata groza in obup. To bi bila lahko, na kratko, najbolj točna oznaka pesmi, ki že s svojo maloštevilnostjo opozarjajo, da je čas ljudi pretresel do bistva, da so muze morale umolkniti, v kolikor niso bila v igri besedila s propagandnim sporočilom.«¹⁸⁸

Na zunaj je treba med tem in naprej omenjanim pesnjenjem potegniti ostro črto, saj ju ločuje težko pričakovana osvoboditev izpod okupatorja, vendar pa boju, ki je potekal med tragično razcepljenimi Slovenci v vojnih letih, leta 1945 očitno še ni bilo konca. Zato je brez pridržka mogoče šteti sem tudi »zaznamovani del« slovenske literature po formalnem koncu druge svetovne vojne. Vrh v upesnjevanju bratomora v tem času je prav gotovo Jeremije Kalina (= Tineta Debeljaka) Velika črna maša za pobite Slovence, ki je izšla leta 1949 v Buenos Airesu v Argentini.¹⁸⁹ Ni izključeno, da je o tem tudi na ravni literarčenja nastalo kaj besedil, vendar konkretno o tem zaenkrat ni podatkov razen

poročila, kako je kmet domačin ob simboličnem pokopu žrtev v Krimski jami mimo protokola šele po petdesetih letih javno izlil svojo bolečino zaradi izgube sina. Pesem ima naslov Slovenska žalostinka in iz nje so verzi: »...Kraška kotanja, bela lobanja. / ker sina več ni! / Ljubezen kipeča brli kakor sveča, tja v večnost hiti.«¹⁹⁰ Sicer pa se je o avtorjih z druge strani poučiti v rubrikah, ki nosijo ime Izseljensko slovstvo, Zdomska literatura ipd.¹⁹¹

350

Ivan Dolenec, med drugo svetovno vojno ravnatelj novomeške gimnazije, ni mrko in zagrenjeno sprejel izkušenj, ki mu jih je dodelil 483- dnevni zapor v Novem mestu in Ljubljani. Aretiran je bil že tako rekoč prvi dan svobode, v noči od 9. na 10. maj 1945.¹⁹² V njem je bil pripravljen gledati priložnost za nadaljnje notranje zorenje in v tej luči je nastajala tudi njegova Jetnikova meditacija.¹⁹³ »Že več let imam navado, da si ob pričetku vsakega šolskega leta izberem geslo, ki si ga ponavljam vsak dan in ki mi je vodilo v zmedah življenja. Za šolsko leto 1944–45 sem si izbral: **Kar Bog stori, vse prav stori!** S tem izrekom sem prišel v zapor, spremljal me je na poti vanj, ponavljal sem si ga vsak dan vseh šestnajst mesecev pokore in ga seveda nisem opustil, ko sem odhajal v prostost... Ne bom trdil, da sem prve dni zapora, ko sem preživel najtežje ure v svojem življenju, to geslo ponavljal s posebno veselim obrazom: o njegovi resničnosti pa nisem nikdar dvomil. Torej je treba zapor uvrstiti med stvari, ki so zame dobre in čisto v redu... Kakšen namen ima pač Bog, da je poslal nadme trpljenje ob času, o katerem sem sanjal, da ne bo zame lepšega v življenju: ko bo domovina rešena res iz smrtne nevarnosti in ko bom zapel s Trubadurjem: 'V naše gore se bomo vrnili...?'

Prva misel je bila ta: Za Slovence se pričenja važna nova doba, v kateri bomo posebno potrebovali božjega blagoslova. Tega pa zaslužimo ne samo z delom in molitvijo, ampak še bolj z vdanim prenašanjem trpljenja. Zato daruj svojo ječo Bogu za srečo slovenskega naroda. Ker pa ima po svetopisemskih besedah Bog veselega darovalca rad, skušaj zatreti v srcu vsako žalost. Naj pride za Slovence zopet čas, ko se bo mogla govoriti resnica! Do bratomornega klanja in vsega, kar mu je sledilo, smo v znatni meri prišli zaradi tega, ker so nekateri ravnali z resnico kakor svinja z mehom. Kadar se bo zopet spoštovala resnica, bom – zunaj! Tako se je v meni oblikovala tale vsakdanja molitev:

*Iz mojih ust ne bo prišla beseda žala.
Za vse Bogu naj bo prisrčna hvala,
da Slovenija srečna bo postala,
da Slovenija resnicoljubna bo postala.*¹⁹⁴

Dolenec odkritosrčno nadaljuje opis ozadja za nastanek naslednjega verza, svoje »vsakdanje molitve«, s katerim predvsem kritično gleda na svojo preteklost: »Gotovo Bog ni poslal nadloge samo zaradi sreče drugih. Pomagati ti hoče k tvoji osebni sreči. Star si šestdeset let, svoja službena leta si dokončal – hvala Bogu, da ti je dal toliko let življenja in zdravja! V rednih razmerah bi sedaj šel v pokoj in bi te z gotovostjo čakal samo še en važen dogodek v življenju: smrt. Ali ni torej umestno, da ob tej veliki prelomnici vzameš zapor tudi kot pokoro za marsikaj, kar bi moralo biti v tvojem življenju drugače, boljše? Saj si nekoč bral: Ti zapoj spokorno pesem, Bog ti bo poskrbel za pesem zmagošlavja!

Pa sem svoji molitvi dodal še en verz:

Da za vse moje grehe bo pokora mala.«¹⁹⁵

V zadnja verza sta vključena oba, avtor in njegova življenjska družica, v luči prepričanja: Križ je odlikovanje! »Vzemiva ga kot odlikovanje in nosiva ga tako, da ga bova takrat, ko se bova znašla pred sodbo, z veselim obrazom predložila Bogu neomadeževanega s tarnanjem ali z maščevalnimi mislimi!«¹⁹⁶ Kljub tegobam jetniškega vegetiranja je Dolenec ohranil notranji mir in vedrino: »... po cele dneve sem lahko rekel ne samo, da žal besede v ustnih ni, ampak tudi, da žale misli v srcu ni.«¹⁹⁷

351

Na domačih tleh pa je kljub osvoboditvi »druga stran « kar obstajala. Eno od njenih različic so morali sprejeti nase duhovniki.

V objavljenih spominih na prestane zapore prenekaterega od njih je najti tudi odlomke, v katerih pišejo, kako so sebi in sotrpinom krajšali čas s sestavljanjem prigradnih rimanih besedil. Z njimi je delal veselje svojim tovarišem v ječi na smrti obsojeni, a pozneje pomiloščeni primorski duhovnik Jožko Kragelj. Ko drugega ni bilo mogoče, so dobili pesem za god,¹⁹⁸ za to priložnost jo je dobil tudi on,¹⁹⁹ ki pa je bil darežljivejši, saj je pisal pesmi tudi za odhodnico iz zapora²⁰⁰ ali kar tako za šalo.²⁰¹ Tedaj, v družini je bilo pač že vendarle laže. Mogoča je bila vsaj delna komunikacija, živa človeška beseda je dobila odziv. A hudo je, ko človeka pahnejo v osamelost. Takole piše med drugim Jožko Kragelj: »... Razumel sem, da se bo ta samica zavlekla v mesece. Bil sem izčrpan, lačen in premražen. Včasih se mi ni ljubilo niti misliti. Molitev me je utrujala. Še vedno nisem imel brevirja. Rožni venec sem molil na vozle, ki sem jih napravil na koščku vrvice. Nekega dne sem izdrl klin na obešalniku in ga ob železni postelji nalomil na deset koscev. Pri metli sem odvil žico, jo ošilil na radiatorju in začel vrtati luknjice v drobce lesa, da napravim jagode za eno desetko rožnega venca. Vse to sem delal skrivaj. S tem sem zabijal čas. Zamotil sem se in kratkočasil. Les je bil trd. Dolgo sem vrtal, dokler nisem predrl. Na oknu sem staknil košček stekla in z njim ostrgal ostre robove prevrtanih jagod. Iz slamnjače sem nato spulil nekaj vrvic, da je ostal prostor med njimi. Desetka je bila končana. Poskusil sem jo med prstil. Kar dobro je stekla. Zdaj je manjkal še križec. Pregledal sem pod, da bi odlomil trsko. Ni bilo takih razpok. Spomnil sem se na predalček. To bo najmanj vidno. Na koncu predalčka je bila nalomljena stranica, odlomil sem jo. S steklom sem jo zgladil, razpolovil in zarezal vdolbino za prečno stranico. Imel sem križec. Časa mi pa še ni zmanjkalo, čeprav sem več dni vrtal in dolbel. Srečen sem bil pri tem delu. Začel sem dolbsti še črke. CRUX SPES sem napisal. Križ – upanje. Na pokončni paličici pa sem vdolbel kelih. Zdelo se mi je, da sem napravil umetnino. Saj je bila umetnina, ker sem delal skoraj z golimi rokami. Drobce stekla je bil edino orodje. Ta križec mi je postal dragocen. Končal sem ga dne 6. decembra 1949. Na zadnjo stran sem napisal datum. Pritrdil sem ga k desетки in to je bil moj molek, ki me je spremljal vsa poznejša leta zapora. Velikokrat so nam pazniki premetali in pobrali vse, kar je dišalo po nabožnih predmetih. Moj križec pa je ostal. Shranjen je bil v škatlici, kamor sem spravljaj krtačko za zobe in zobno pasto. »Kaj pa imate tam?« je večkrat zarohnel paznik ob preiskavah. »Krtačka in zobna pasta,« sem nedolžno odgovarjal in vedno na pol odprl škatlico. Videl je zobno pasto in krtačko. Nič ni rekel. Niti slutil ni,

kaj se skriva na dnu. Zame je bil križec dragocenejši od bisera. Vedno me je spominjal na najtežje dni zavora. » Tu ne gre ravno za pesmi, a v temelju za enako osmišljanje življenja v tragičnem brezdneju kakor ob njih, zato je odlomek ne le pričevanjskega, ampak tudi primerjalnega pomena. In zdaj spet k besedi – in Besedi. »... Pomočnik Štef mi je pred božičem izkazal posebno milost. Prinesel mi je brevir. Isti brevir, ki mi je bil odvzet pri aretaciji. Še sedaj mi je uganka, kaj ga je omehčalo. Priznati moram, da sem zahrepenel po brevirju bolj kot kdaj prej. Čutil sem, da je advent. Spomnil sem se, da je sedma obletnica posvečenja. Bližala se je božična devetdnevica. Dolgčas mi je bilo. Vse to je vplivalo, da sem 10. decembra zapisal nekaj verzov, ki so mi privreli iz srca. Čutil sem se osamljenega, zato sem verzom dal naslov Brez prijatelja. Pozneje sem jih prepisal v brevir. »Imel sem dragocen zaklad. / Prijatelj me je spremljal vdano, / povsod zvestó je hodil z mano. / Ob zori, ko sem se prebudil, / oporo in pomoč je nudil. / Razumu je z resnico svetil, / ljubezen božjo v srcu netil. / Prijatelja imel sem rad. // Prijatelj moj je bil brevir. / Ta božja knjiga dragocena, / duhovniku pomoč iskrena, / duševno bolnim močna hrana, / bila je meni božja mana. / Vsebina nje in nje oblika, / bila je zame kakor slika, / katero nosi zlat okvir. // Iskreno v srcu se kesam, / da nisem knjige znal ceniti, / prijatelja dovolj ljubiti. / Že leto dni ječim in prosim, / gorečo željo v srcu nosim: Naj zopet moj prijatelj pride / in novo sonce naj mi vzide. / Pozabil bom, da bil sem sam. / ...« Vrnili so mi ga šele 20. decembra 1949. Prošnja in želja, ki sem jo izrazil v verzih, je bila uslišana. Po dolgih mesecih sem prišel do prve knjige. Kdor ni sam poskusil, ne more razumeti, kaj čuti izobraženec, če mesece in mesece ne vidi tiskane besede. To je nepopisna lakota in žeja po knjigah... Sam sebi nisem verjel, da imam zopet brevir v rokah. Upal sem, da bo ostal dalj časa pri meni. V dneh pred procesom nisem bil razporejen, da bi se poglobljaj vanj. Takrat so mi ga dali kot mamilo, da bi me duhovno uspaval po dolgih nočnih zaslišanjih, ki so se bližala koncu. Zdaj pa sem bil gospodar svojega časa. Tudi na smrtno obsodbo nisem veliko mislil, ker sem slutil, da sem pomiloščen, a mi nočejo povedati. Nenadoma se mi je zazdelo, da so se vse moje prošnje prelile v antifone, ki jih molimo ali pojemo zadnje dni pred božičem. Najizrazitejša je prav na dan vrnitve brevirja, dne 20. decembra: O, clavis David veni, et educ vinctum de domo carceris, sedentem in tenebris et umbra mortis. O, ključ Davidov, pridi in reši iz ječe jetnika, ki sedi v temi in smrtni senci. Morda ne bom nikdar več ponavljal te antifone tako iskreno in doživeto kot takrat. Tudi ostale so prihajale iz srca in sem bolj kot kdaj razumel, kaj pomeni hrepenenje po Odrešeniku: O, Emanuel, pridi in reši nas Gospod, naš Bog. Vse to hrepenenje in vsa ta čustva sem začel izlivati na papir in sem pisal verze. Nimajo umetniške vrednosti. Vem pa, da so nastali iz notranje potrebe in stiske.«²⁰²

Če je v vojnih dneh celó partizanom, ki so se začeli oddaljevati od vere staršev, božič zganil srca, kako šele se je praznik Kristusovega rojstva moral dotakniti duhovnika v zaporu. Ni čudno, da so bili uvod v meditacijo spomini na otroštvo, ki so se prelivali v verze: »Po večerji sem se sprehajal po celici in koval verze. S spominom sem poromal v otroška leta, ko smo postavljali jaslice in prižigali lučke. Nato smo zlezli na peč in vsi zamaknjeni strmeli v raznobarvne svečke. Videl sem sivo odejo, na kateri sem sedel s prekrizanimi nogami.

Oče je stopil v sobo, nam ponudil skodelico blagoslovljene vode, da smo se pokrižali, in je s smrekovo vejico začel kropiti po hiši...²⁰³ Tudi hlebček, ki so ga dobivali jetniki ob zajtrku, je bil deležen Kragljevega truda.²⁰⁴ Avtor povsod navaja, da je »skoval« nekaj verzov ali podobno. Z omenjenim glagolom daje vedeti, da se zaveda cene lastnega pesnjenja, da namreč ne gre toliko za izpovednost kot za opisnost, upesnjevanje zunanje stvarnosti. Vendar to ne spremeni dejstva, da je na njihovo nastajanje vplivala omejenost življenjskega prostora, prikrajšanost za svobodno gibanje.

Franc Sodja, prav tako duhovnik, je zapustil drobec, kako se je zatekanje v rešitev k umetniškim dejavnostim zažiralo že v podzavest: »... Vnema je včasih ustvarila naravnost komične prizore. Komponist, ki je v nespečnosti pel svoje melodije, je komaj čakal jutra in še predno si je nataknil hlače, je tekkel po papir in svinčnik, da si skicira glavno melodijo. Pesnik, ki je ponoči snoval, si je že kar v temi na velik papir začrtal nekaj besed kot ogrodje pesmi, ki jo bo naslednji dan 'skoval'. Zato pa so bile prireditve ob kakih praznikih ali godovih pestre in polne duhovitosti.«²⁰⁵ V knjigi *Pred vrati pekla* avtor opisuje incident, ki se je zgodil, ko so ostro odkrili, da v zaporu piše pesmi: »... V silnih notranjih doživetjih je bil to izhod, izpoved samemu sebi. In če nihče na svetu ne bi bral teh vrstic, so imele zame velik pomen. Da si olajšam notranjo stisko, sem jo skušal izraziti. Nič zato, če beseda ni točna, če oblika nima umetniške vrednosti, če vsak verz razodeva neveščo roko. A na neki način izkričana notranjost je v teh listih toaletnega papirja ustvarjala svet, ki je bil zunaj mene in sem ga mogel opazovati, precenjevati, ga celo uživati, čeprav včasih tako, kako uživaš grozo. Pisal sem in pisal, oblikoval, iskal primeren izraz, ob tem trpel, a se spet umirjal ob vsaki kitici... Ljubim Beethovna, pa sem se spomnil, kako je razočaran nad poslednjo ljubeznijo iz razboljenosti vstal kot mož, ki je trdih korakov stopal radosti naproti. Iz te njegove bolečine je nastala najlepša muzika tega sveta: deveta simfonija. Ves prvi del njegove simfonije sem nosil v sebi. V meni je pela z vsemi temnimi akordi, z vso razklanostjo melodij. Tedne in tedne sem iskal, da bi jo zapel. A nisem našel izraza. Končno sem se odločil, da brez cilja začnem, da si nekaj dopovem, da si nekaj izrečem. – Saj je bilo samo treba stegniti roko, da otipam rob plašča božanske radosti. Čutil sem, da ni možata moja onemoglost, čeprav je pod njeno skorjo klokotal živ studenček nadnaravnega življenja. Začel sem kopičiti besedo k besedi, vrsto k vrsti z vedno hujšim občutkom, da nobena beseda ni prava in noben verz ne pove tega, kar je v meni. Razglasni akordi pa so bučali kakor mogočne orgle. In sem nadaljeval. – Ta nezreli poizkus je postal fragment zaslišanj in sumničenj in obsodb. Ostala je fragment, moja deveta simfonija, dasi jo še pojem in jo bom pel, a verjetno nikdar ne bo našla niti ene besede, ki bi mogla zares izraziti tisto, kar je bilo in bo. Ostala bo torzo. Vendar sem ohranil ta list za spomin in ga prinesel na svobodo.«²⁰⁶ Nekdo je avtorja izdal, da piše: »Kaj sem pisal, ni mogel ugotoviti. Saj niti brati ni znal. A pisal sem.« Obdolžili so ga, da piše poročila o taborišču in jih pošilja ven, in ko se je zagovarjal, da to ni res, mu je upravnik zabrusil: 'Vi nimate nobene pravice v nobeni stvari.' Molčal sem. 'Kaj pa deveta simfonija?' 'To je ena pesmi, ki sem jih napisal.' Kričal je nad menoj kot še nihče v življenju. Ker mi ni mogel do živega, me je hotel s svojimi strupenimi pogledi podreti in preplašiti s svojim brutalnim glasom... 'Gospod

353

upravnik, ti bedni verzi so hujša obsodba kot vsa poročila, ki so bila kdajkoli poslana na škofijo.' Odslej sem moral zelo paziti, s kom govorim, s kom se družim, kaj delam.«²⁰⁷

354

»Razvaline hrepenenj in sanj, to moj je spomenik. Ko sem pred desetletji škofu Pogačniku pokazal pesmi, ki sem jih zapisal v zaporu, je prečrtal edino ta verz. Nisem ga vprašal zakaj. Nisem ga uporabil, ko so te ne-pesmi izšle v Buenost Airesu. Bile so meditacije, ki pa so izgubile moč izraza zaradi verzifikacije, za katero nisem bil rojen. Tudi to leži ob cesti mojega življenja, kot leži toliko drugega... Ko sem opisoval svoj zapor, vendarle nisem vsega povedal. Ni izraza, da bi mogel dopovedati, kako do kraja so me pred samim seboj razgalili. Porinili so mi nož do dna. Tam šele sem spoznal, kdo sem. In od tedaj nosim svoje breme po svetu. In čakam na poslednje usmiljenje.«²⁰⁸

In še tretji duhovnik, Avstrijec Valentin Stücker, ki je med vojno duhovno oskrboval župnije v Mežiški dolini, saj je okupator izgnal slovenske duhovnike. Ravno ko se je leta 1947 nameraval vrniti v Avstrijo, so ga zaprli, tako da je svoj namen mogel uresničiti šele čez šest let. Takole piše o svojem pesnikovanju: »Lastno zgodovino imajo jetniške melodije. Nastale so v najtežjih dneh, tednih in letih mojega ujetništva. Vzeli so nam seveda sleherno možnost pisanja. Zadnja tri leta, od 1950 do 1952, smo iz Mitrovice smeli vsak mesec preko Rdečega križa pisati domov razglednico, za kar smo dobili papir in svinčnik. Sicer pa so nam odvzeli vsak papir in pisalo, da bi ne mogli poslati v tujino nobenih vesti. To bi namreč pomenilo špijonirati. Tudi če je kak zavoj po Rdečem križu došel v celico, ga je komandant odprl in prerezal kruh, klobase itn., da se ne bi kakršna koli vest pretihotapila skozi. Vseeno pa mi je tu in tam uspelo priti do koščka papirja in končka svinčnika. Tako sem si v dolgih urah marsikaj težkega zapisal od duše v stenografiji na male lističe. Nastajale so moje jetniške melodije. Politično seve povsem nenevarne. Ne zahtevam, da bi jih imenovali 'pesnitev', bila je le preprosta in iskrena govorica duše, kot mi jo je srce ravno нареkovalo in kar me je ravno notranje razgibavalo. Nudile so mi marsikatero olajšavo, ker sem se v njih spet našel, se tako krepčal in izražal.«²⁰⁹

Vsi trije duhovniki, zelo različni po značaju, odkrito priznavajo, da jim je zatekanje v vezano besedo pomenilo v prvi vrsti izravnavanje notranje napetosti, samogovor, namišljeni dialog, komunikacijo. V obupni samoti jim je pesem dajala vtis družbene razsežnosti človekove narave, za kar jih je ječa prikrajšala. Verjetno je podobnih dokumentov ali vsaj spominov zaprtih duhovnikov še več. Za konec še štirivrstičnica v ritmu folklorne pesmi. Nanaša se na duhovnika dr. Franceta Močnika, ki so ga oblasti dvakrat izgnale iz Solkana leta 1947.²¹⁰ Tedaj je Slovenski Primorec, glasilo Slovencev onstran meje, v Italiji, dogodek komentiral takole: »Oj, ti nesrečna vas Solkan, / kjer bil nadškof je kamenjan / in Močnik dvakrat že izgnan, / duhovnik vsak zaničevan!«²¹¹

PESEM JE MOČ

Besedila te vrste se nikakor niso izpela s koncem druge svetovne vojne in z njeno retardacijo na naših tleh, ampak nastajajo vedno nove podobne okoliščine, ki jo pogojujejo, le da ima v stroki različne opredelitve, tem manj reflektirane, kolikor bolj se od nje oddaljujejo. V osemdesetih letih je bila na

Poljskem ena od njenih izvodov še čisto ujeta v marksistično izrazje: »Sodim, da množično gibanje delavcev, njegov potek ter programi, ki so se takrat že porajali, niso v ostrem nasprotju z vsebino sklepov, ki jih navaja večina analiz problemov delavske zavesti sodobnega delavskega razreda. To pa še ne pomeni, da bi teza o vodilni vlogi delavskega razreda, ki jo nekateri raziskovalci obravnavajo kot golo formulo z uradno močjo, ne zahtevala, da jo napolnimo z novo, živo vsebino. Javnost, recimo, zelo malo ve o tem, da je npr. v času stavke v ladjedelnici Lenin nastala proletarska poezija, ki jo sicer poznam samo v odlomkih; da se je razen strastnih političnih razprav razvilo neverjetno bogato kulturnoumetniško življenje v bolj kot špartanskih pogojih bivanja v okupiranem podjetju, da je v medčloveških odnosih vladala asketska moralna strogość.«²¹²

Na 15. mednarodnem srečanju PEN na Bledu leta 1982 je Elli Panoidou s Cipra namesto pripravljenega govora povedala naslednje: »Neposredno pred trenutkom, ko je bil končan prevod mojega govora iz grščine v angleščino, sta pri meni pozvonila dva mladeniča in povedala, da bi se rada zasebno pogovorila z menoj. 'Vojaka sva,' sta rekla, 'služiva na zeleni črti, na črti, ki ločuje ciprske Turke od Grkov.' Eden od obiskovalcev je potem odprl torbico in potegnil ven zganjen list papirja. 'Vzemite,' je rekel, to so stih, pošilja vam jih turški ciprski vojak. Poskrbite za prevod in za objavo, tako da bodo njegovi bratje ciprski Grki zvedeli zanje.' Vzela sem stihe. Iz naslova sem razbrala, da je posvečena ... Na žalost ne znam turško, zaradi česar doslej nisem bila zmožna prevesti stihov. Ne vem, če imajo takšno pesniško vrednost, vendar pa bi rada nekaj povedala. Ko sem si znova ogledala govor, ki sem ga bila pripravila za srečanje PEN kluba, sem se mu odrekla. Ne zato, ker bi bil napisan slabo in ker se ne bi ukvarjal s problemi pesništva. Bolj je šlo za govor, v katerem ni bilo nikakršne sentimentalnosti, za hladno študijo, ki se je nanašala na piščeve estetske probleme v zvezi s književnostjo boja. Analizirala sem bila vprašanje izrabljenosti besed, mnogokrat uporabljeni kliše simbolov, ki so za pisca past ... Gledano z estetske plati je bil govor zelo dober. Toda po obisku obeh mladeničev me je prevzel občutek, da sem na določeni način izdala književnost boja in sam boj. Stih neznanega Ciprčana turškega porekla so mi dali dober poduk. Občutila sem, da se tedaj, ko se bojujemo za obstoj, ne trudimo poiskati novih in bleščečih orožij, ki so primerna za vojaško parado, marveč hitimo v boj z orožjem, ki se pač znajde pri roki. To pa je lahko tudi majhna krpa papirja, na kateri so napisani stih, in veliko vneme v srcu. – Književnost je torej boj. Prepričana sem, da se je veliko naših kolegov izognilo tej (velikokrat uporabljeni) témi in se raje odločilo za tiste, ki so bolj izvirne in bolj vabljive.

Na primer za 'književnost kot igro' ali 'književnost kot podvig'. V resnici bi tudi sama najraje storila tako. Vendar pa bi me potem strah pohabljenega Afrodite, simbola moje razdeljene domovine, preganjal kot neusmiljena furija ... Književnost je torej boj. Boj z vsemi njenimi estetskimi problemi, z vsemi njenimi omenjenimi možnostmi in celo, če človek misli, da bi se kdo drug tega vprašanja lahko lotil bolje kot on sam, je književnost v boju živ in utripajoč organizem, ker se ukvarja s samim življenjem. Gre za tisto vrsto književnosti, ki spremlja človeka v vseh njegovih spopadih. V spopadu za svobodo, v spopadu za pravico, spopadu za demokracijo, spopadu za boljše življenje ... Delitev

Cipra je razdelila obe skupnosti, grško in turško. Naloga umetnosti je, da ju spet zbliža... Tako je književnost postala boj za to, da se obe skupnosti vnovič začneta zbliževati. Prav tako kot ljubimci tihotapimo zdaj z enega konca na drugi pisma ljubezni in naklonjenosti. Pred fašističnim udarom in turško invazijo med ciprskimi Turki ni bilo niti enega znanega pisatelja. Zdaj so se pojavili mnogi pesniki z žgočimi stih. Oni pišejo v turščini, mi pišemo grško. Ne glede na to pa govorimo isti jezik agonije v strahu, da bi ta majhna, toda starodavna dežela, zibelka tolikšnega števila civilizacij, ne ostala sama kot

356 žrtev koristi in sebičnosti njenih sovražnikov. Govorimo jezik odločnosti in hočemo braniti našo domovino prav tako, kot mati brani svojega otroka. Našim stihom je uspelo prekoračiti mejo in priti v naklonjene roke, tako da so bili konec koncev objavljeni v majhni knjižici z naslovom Pod istim nebom. Stih. so bili predstavljeni v obeh jezikih, grškem in turškem. Književnost je boj in stih. so naše orožje.«²¹³

Kot da bi brali članke v partizanskih glasilih iz druge svetovne vojne na slovenskih tleh. In tu sledi najčistejša parodija pesnjenja te vrste. Gre za poročilo o napovedani »nenavadni pesmarici naših novih neuvršenih pesmi. Zbral in prirejal, obdeloval in dodeloval, včasih pa tudi pisal jih je Mirko Beoković. Med tiskarji in po tiskarnah v državi je njegovo ime dobro znano... dobil je oskarja za plakat za film Taborišče. Niš. Mirko ima zdaj svojo tiskarno, svoj atelje in studio. V njem razmišlja, včasih pa se mu utrne misel tudi v gostilnah. Ni pomembno, kje dobi kakšno idejo. Kar tako, sredi gostilne se je spomnil verza: Ko to kaže, ko to smije, razdvojit nas od Zambije. Kdo ve, kdo ga je spesnil, menda ga je v časopisih prvi objavil Momo Kapor (kdo pa!). Nato so se zvrstile pesmi s podobno vsebino. Medtem ko se je gostilna smejala jugoslovansko-zambijskemu neločljivemu prijateljstvu, se je Mirko spomnil, da bi podobne pesmice zbral, jih natisnil in izdal v svojem Beogradu. Priznati mu moramo, da lahko v knjigi najdemo prave bisere 'novokomponiranih' neuvršenih²¹⁴ pesmi.« Sledijo primeri in sklep: »In tako stran za stranjo, pesem za pesmijo, dokler ni napisana cela knjiga. 'Novokomponirana'. Neuvrščena. In, kar je najhujše – naša! Šele zdaj se namreč smejemo tistemu, kar je bilo smešno že zdavnaj, čeprav je bilo videti tako resno.«²¹⁵

Sprejmimo navedeni odlomek za oddih v nizanju večinoma trpkega gradiva o kontekstu nastajanja besedil, ki najdevajo svoje mesto predvsem v literarčenju, prenekatere pa tudi v ravnini literature. Tudi iz prve socialistične države na svetu so prihajali dragoceni in hkrati pretresljivi podatki: »V sovjetski preteklosti so se tisoči ljudi, katerih poklic ni imel nobene zveze z literaturo, zatekli k besedi kot poslednji možnosti samoizpovedi – ljudje v taboriščih, ječah, v pregnanstvu, pa tudi na prostosti... Decembra 1988 je literarna javnost ustanovila Zvezno komisijo za literarno zapuščino preganjanih pisateljev... Ko je bila komisija ustanovljena, so jo skoraj zasuli s pismi in pošiljkami dokumentov. Dve pismi kažeta ves razpon mnenj, s katerimi je družba odgovorila na ustanovitev komisije.« Prvo se zgraža nad komisijo, ker da ponižuje svetovnega zmagovalca J. V. Stalina. »Kakšna sramota! Če ne bi bilo njega, bi šle naše kože za senčnike in rokavice, meso in kosti pa v pepel za pognojitev nemških njiv...« In drugo pismo. Jetnica Kolime A. S. Gercenštejn je ohranila verze svoje prijateljice in sojetnice Helene Vladimirove, ki je postala

pesnica za bodečo žico in so ji zaradi verzov podaljšali zapor. Komisija navaja, da je bilo v sovjetskem obdobju nezakonito preganjanj okoli 2000 literarnih ustvarjalcev, okoli 1500 med njimi jih je umrlo v ječah in taboriščih, 150 jih je izginilo brez sledu. Dodajajo, da so ti podatki nepopolni, kajti za sedaj ni mogoče priti do točnejših. »Literarni ustvarjalec« je bil eden izmed poklicev, ki je bil najbolj izpostavljen pobijanju – vrhovnemu rablju in njegovim pomočnikom se je zdelo najvažnejše vzeti družbi njeno samozavedanje. Po podatkih se represija ni začela šele v tridesetih letih, ampak že zdavnaj prej. Nekateri pisatelji so umrli že v obdobju t. i. »rdečega terorja«... Uničevali niso le »sopotnikov« (pisateljev nekomunistov, op. prev.), temveč tudi »svoje«... Diapazon represij proti pisateljem je bil nenavadno širok: od zapornikov in prisilnih emigrantov do tistih, ki se sicer niso znašli za bodečo žico, a je bilo preganjano njihovo delo. Dogajalo se je vse mogoče. Skupino ukrajinskih pisateljev so ustrelili denikinovci (belogardisti pod vodstvom generala A. I. Denikina), sovjetska oblast pa je prepovedala njihova dela, ker so avtorji pripadali nekakšni neortodoksni komunistični veji. Prvi so ubili človeka, drugi pisatelja... – Mnogi ustvarjalci so bili prisiljeni »stopiti na vrat lastni pesmi« in, potem ko so obetavno začeli, končali z bledimi zdravicami. Tudi to sedaj imenujejo represijo. Po aretaciji pisatelja so vsakemu zaplenili tudi njegove rokopise in zasebni arhiv. Dogajalo se je, da so pisatelji, boječ se aretacije, izročili svoje papirje v zanesljive roke ali jih skrili... Znan je primer, ko je eden izmed preiskovalcev rešil roman L. Dombrovskega Opica prihaja za svojo lobanjo. Enostavno ga je vzel iz policijskega fascikla in skril pri sebi doma. Preiskovalec zadeve Pavla Vasiljeva, ki je dobro vedel, da Vasiljev ni nikak sovražnik naroda, temveč nadarjen pesnik, je menda namerno zavlačeval preiskavo... in skrbno shranjeval v tem času napisane pesmi.²¹⁶

Zadnji vir, ki govori o poeziji sredi življenja, je že iz časov po razdrtnu znamenitega berlinskega zidu – znamenja evropske razdeljenosti zadnjih petdeset let, in to s Češkoslovaške: »Ko sta madžarski minister za zunanje zadeve in njegov avstrijski kolega izrezala luknjo v bodečo žico, ko se je berlinski zid v eni sami noči spremenil v kolesarsko stezo, ko sta na Češkoslovaškem vrtnar in zapornik, ki je skrivaj pesnikoval, dosegla predsedniško čast, smo imeli vsi, ki smo odraščali s svetom stražnih stolpov in ograj iz bodeče žice, laži in cinizma, solze v očeh. Svet je vrglo s tečajev, čez noč, in prvič v stoletju to ni pomenilo vojne, ločitve in uničenja, marveč odpiranje meja in svobodo.«²¹⁷

Čez leto in dan bi avtor ne mogel več pisati tako osvobajajoče. V južni soseščini se je začel krvavi ples...²¹⁸

Temni oblaki so se začeli zbirali tudi na slovenskem nebu, že ob aretaciji Ivana Borštnarja, Janeza Janše, Davida Tasića in Francija Zavrla in neslavnem sojenju tej četverici leta 1988.

Janez Janša zelo nazorno opisuje okoliščine, ki so ga privedle do tega, da se je zatekel v pesem: »Aretacija je bila zame velikanski šok... Samica, velika 2 × 3 m, ki me je popolnoma odrezala od zunanjega sveta, je bila tako ostro nasprotje prebujanju politične in koledarske pomladi, iz katere sem bil iztrgan, da sem se prvi teden odzival samo nagonsko... Že prvi dan sem si začel delati kratke zapiske, samo dejstva, ker je bilo papir v celici skoraj nemogoče skriti...

Z običajnimi besedami je tudi težko pisati občutke, ki te, duhovno in fizično popolnoma izoliranega, spremljajo v samici. Ko sem se po procesu pogovarjal o njih z drugimi, so opise razumeli samo tisti, ki so na žalost preždeli v samici še mnogo dlje kot jaz. V začetku tretjega tedna osame, v jeku najhujših zasliševanj sem napisal pesem *Noč čarovnic*, ki mi na zaslon spomina še vedno popolnoma verno preslika takratne občutke.

*Pravica se sprehaja naokrog
v uniformi
Preševa misli
in meri duše*

*Vrste so poravnane
korakajo
z obtesanimi srci
in umerjenimi dušami*

*Izkopanim mislim perejo možgane
v razliko vlivajo pogum
tuleče množice zakrivajo sonce
ulice so prašne in omet odpada
zelena polkna ležijo sneta
en sam tečaj presunljivo cvili
vrtna ograja je poteptana*

*Strah dobiva nekakšno podobo
spoznavš čas
V glavo ti postavijo tehniko
za tabo prižgejo luč*

*Dnevi obesijo uteži na noge
in prepovejo ti,
da bi se ozrl*

*Z raztrganim padalom
te mečejo iz aviona*

*Mimogrede še nekdo
zviže preprogo v dnevni sobi
in razbije otroški hranilnik*

*V bučo so postavili svečo
in zaigrali noč čarovnic*

*Na nebu zakraka vrana
V globini gozda so jame*

*Vanje mečejo krivice
Dovažajo jih s kamioni
in zasipajo z buldožerji*

*Vedno več jih je
To je le tehnični problem*

*pravi sodnik
potrebujemo nove kamione
Mi smo humana družba
krivice skrivamo
vznemirjanje javnosti je kaznivo.«²¹⁹*

Željko Kozinc je napisal Pesem Minuta molka²²⁰ ob protestnem zborovanju v Mostecu, 22. julija 1988. Kdove, ali ni tiste napete in razburkane tedne nastala še kakšna pesem.

Ob zbiranju črnih oblakov nad Slovenijo so spet prišle prav stare udarne pesmi kot Janez, kranjski Janez in Hej, brigade.^{220a}

Ob napadu jugoslovanske armade na Slovenijo ob razglasitvi njene neodvisnosti in odhoda iz dotedanje jugoslovanske federacije 26. junija 1991. leta pa se je – kot kaže naključno dobljeno gradivo – ponovilo natanko tisto, kar se je dogajalo v času druge svetovne vojne.

1. Pesem je napisal otrok, trinajstletni šolar. Iz naslova veje otroško začudenje: *lj to je pa čna čudna reč.*

*Niso vaši ti gozdovi,
niso vaša ta polja,
smo okupatorju dejali.*

*Niso vaša ta polja,
niso vaši ti gozdovi,
mesta naša niso vaša,
zato vrnite se domov.*

*Mi Slovenci se pa ne damo,
vam se nikoli ne prodamo,
saj mesta naša niso vaša,
niso vaši ti gozdovi,
niso vaša ta polja.²²¹*

Pesem je preprosta, a povedna. Gre za same parataktične stavke in jezikovno figuro naštevanja, besedišče je geografske narave, vizualno denotirano.

2. Oseminšestdesetletna Ljudmila Kreševič identificira »Slovenijo preljubu« – tak je tudi naslov pesmi, s Kristusom na poti na Golgoto,²²² kar je že pogosto uporabljen motiv, a očitno še vedno pesniško produktiven, posebno v okviru literarčenja.

3. Če je omenjena dva primera uvrstiti vanju, je to za naslednjega že bolj vprašljivo, saj dajejo okoliščine slutiti, da gre morda za resen pesniški začetek dvajsetletnega Marka Aliča in ne le za priložnostno pesnjenje, ki je privilegij zgolj mladosti. Pesem Za svobodo je datirana z 19. julijem 1991: »Zakaj in čemu ta vihar? / ki lomi veje hrasta, mu ruje korenine, / da v strasti ga poniža. // Izgubil si kraljestvo, / izgubil si višino, / zravnal si se z zemljo / ter s čuti vpijaš njeno bolečino. // Le ta počasi te razžira / kot borca krokar padlega v puščavi, / ki brez duše, kot ti brez korenin / ležeta materi v objem domači. // Le tam potem bo roža vzcvetela, / obrodila nov bo rod ponosni, / tebi v čast in tvojemu smrtnemu padcu, / ki mir in spravo te zrušil je vihar. //«²²³

Ne more biti izjemno, tudi ne brez pomena, da se je v krog zgroženih uvrstil tudi že formirani in uveljavljeni pesnik, kakor na primer Jože Snoj, ki boj med slovensko teritorialno obrambo in jugoslovansko armado primerja z bojem med Davidom in Goljatom, vmes pa je prepoznati konotacijo Prešernovega Krsta pri Savici. To je moderna, poguma polna pesem: »sij nad Slovenijo / v orbiti planeta / z gorjačo Goljat / in David s pračo – / spoprijeta // bojuje se najmanjši, neenaki / za vero staršev / tisočletno domovino / s tanki na cesti / s črti med oblaki // trd bije David boj, v osami / pred svitanico dni / iz razodetja / in silno senco / pred nasilnikovimi nogami / vendar umika ni / za njim stojé stoletja // pograbi David kamen in zadéga / ga v čelo Goljata, / v sencé zléga / in zraste vase / in je končno scela. //« Pesem je bila napisana 2. julija 1991, na šesti dan bojov za svobodno Slovenijo.²²⁴

SKLEP

● Predrag Matvejević za čas druge svetovne vojne 1941–1945 loči tako kot nasploh v življenju tudi v kulturnem ustvarjanju »pasivne oblike odpora« in druge »z izrazitejšimi akcijskimi prvinami«. »Intelektualni ali pasivni odpor omogoča nekatere oblike izražanja, ki si jih je v oboroženem boju težko zamišljati; dela, ki so nastala v oboroženem odporu, temeljijo praviloma na neposrednejših načinih sporočanja in imajo manj možnosti za oblikovanje izraza.«²²⁵ Avtor utemeljuje svoja opažanja z navedki iz tedanjih literatur na ozemlju medvojne Jugoslavije in na tej podlagi nadaljuje: »Težko je določiti mejo med umetniškimi deli v ožjem pomenu besede in ustvarjalnostjo v najširšem pomenu. Razne vrste kulturne akcije v narodnoosvobodilnem boju so postajale – kolikor so dopuščale okoliščine – vsebina vsakdanjika, vplivale so na način življenja, oblikovale svetovni nazor. Potreba po sporočanju je bila večja kot zavest o ustvarjanju. Volja po pričevanju izrazitejša od prizadevanj po oblikovanju.«²²⁶ V pričevanjih pa je »spomin nad domišljijo«.²²⁷

● Avtorja bolijo »obtožbe, ki jih je bilo slišati po vojni v raznih deželah, češ, da je pesništvo odpora 'onečaščenje poezije', kjer je 'poezijo podredilo političnim ciljem', in po njegovem »predpostavljajo, da je pesniško delovanje izključno literatura«. Do česar pa je on sam zadržan, saj se je na podlagi te posebne pesniške skušnje »rodila zavest, ki problematizira predstave o obvezni distanci ali razpoložljivosti. Pripravila nas je do tega, da preverjamo ustaljena pojmovanja in lagodno gotovost«. Zavrača »poenostavljene in manihejske delitve na angažirano in neangažirano umetnost ter nekatere druge spremljevalne mitologije«.²²⁸

● Veliko je bilo že stališč do razmejevanja med literaturo v njenem (naj)višjem dosegu, to je do vrhunca umetnostno oblikovane snovi v kar se da žlahtnem jeziku, in med njenimi drugimi vrstami, ki imajo v svojih različnih izvedbah tudi različna imena. Tudi ta spremna beseda jih je nekaj predstavila. Toda drugače, ne le v zvezi z našimi pesmimi, ostaja še zmeraj eno najbolj tehtnih stališče Ivana Slamniga: »Kadar govorimo o umetnosti ali literaturi ali poeziji, pogosto podlegamo zmoti, da uporabimo to besedo v kakem ožjem pomenu, vendar jo rabimo v širokem. Pogosto se zgodi, da pravimo za kakšno pesem, da je slaba, a v resnici gre za to, da pripada neki drugi zavesti, drugemu družbenemu krogu. Ta razloček med umetnostjo in umetnostjo nam postaja

jasnejši, kadar je govor o preteklosti in o velikih geografskih razdaljah. Mi danes ne moremo doživeti umetnosti nekaterih obdobj ali narodov – pogosto nam je popolnoma tuja. Res je ne doživljamo, a je tudi ne obsojamo, upošteva je, da so ljudje oziroma družba, v kateri je ta umetnost nastala, drugačni in da mi tu nimamo prave resonance.«²²⁹

● Z upoštevanjem te misli je mogoč veliko treznejši in sproščen pristop tudi do pesnjenja med drugo svetovno vojno. Enim se je dogajala poezija iz polnosti srca in duha, morda prej nikoli in potem nič več; druge je mogoče uvrstiti med pridne učence, ki skrbno napravijo ali na hitro odbrenkajo domačo nalogo, nekateri bi morda še danes odgovorili: Tudi pesem je bila orožje.²³⁰ A zakaj poezija konteksta? Marsikdaj in marsikje je bilo že rečeno: ker so neredko okoliščine in povod za nastanek besedila sugestivnejše kakor pesmi same. Ob dejstvu, da niso zmeraj dobro artikulirane, jih je mogoče pravilneje in pravičnejše ocenjevati tedaj, če jih v prvi vrsti priznamo za »krike, ki jih je izzvalo človeško trpljenje«.²³¹

● Že je bilo v tukajšnji obravnavi večkrat opomnjeno, da je interpretacija dogodkov iz preteklosti, torej spominjanje, odvisno od časa, prostora, okoliščin in oddaljenosti od obnavljenega doživetja. Spremljanje avtorjev slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945 je bilo v tem pogledu prav poučno. Ob prvem srečevanju z njimi so bili nekateri veliko bolj navdušeni, samozavestni, skratka optimistični kakor deset let pozneje, ko so bili zaproseni, da spravijo na papir, o čemer so mi ob prvem obisku pripovedovali. V veliko primerih so to storili, toda ob tem je opaziti veliko večjo kritičnost do marsičesa, morda bi temu lahko rekli tudi življenjsko zrelost. Imenitno bi bilo preizkusiti – zgolj s strokovnega stališča seveda! – kako bi reagirali danes. Bi morebitne zavore iz prejšnjih let popustile? Bi bili sploh pripravljeni odgovarjati?

● To naše prizadevanje je imelo vseskozi pred očmi nalogo razkleniti ideološke spone in seči v živo: dotipati se do človeške razsežnosti udeležencev narodnoosvobodilnega boja, bodisi v njegovi aktivni (partizanstvo) ali pasivni različici (izgnanci, taboriščniki, zaporniki). Ali se mu je to posrečilo, je drugo vprašanje. A upati je, da bodo objavljeni spomini in pričevanja kdaj dragoceno gradivo tako za antropološke in etnološke kot folkloristične in literarnozgodovinske raziskave.

- ¹ Miloš Remic, Skrivnost spomina in forenzična hipnoza, Naši razgledi – Razgledi po svetu, 9. decembra 1983, str. 692: »Shematično naj bi se ta proces odvijal v obliki – oziroma stopnjah – akvizicije (pridobitve), retencije (zadrževanja) ter reprodukcije; reminiscence (obnovitve oziroma obujanja), ali izraženo po terminologiji švicarskega psihologa Avgusta Forela – v obliki t.i. engramatike, mneme in ekforije.«
- ² Anton Trstenjak, Problemi psihologije, Ljubljana, 1976, str. 113.
- ³ Glej op. 2.
- ⁴ Vid Pečjak, Psihologija spoznavanja, Ljubljana, 1977, str. 254.
- ⁵ Glej op. 2.
- ⁶ Bojan Štih, To ni nobena pesem, to je ena sama ljubezen, Ljubljana, 1987, str. 105.
- ⁷ Anton Trstenjak, Človek končno in neskončno bitje, Celje, 1988, str. 47.
- ⁸ Glej op. 6.
- ⁹ Glej op. 7.
- ¹⁰ Glej op. 6, str. 366.
- ¹¹ Raymond Moody, Življenje po življenju, Zagreb, 1984, str. 155.
- ¹² Glej op. 6, str. 321.
- ¹³ Glej op. 1.
- ¹⁴ Andrej Capuder, Na poti v Kanaan, Celovski zvon, december 1987, V/17, str. 25–34.
- ¹⁵ Glej op. 14.
- ¹⁶ Božidar Jezernik, Teoretična izhodišča etnoloških raziskovanj ustne tradicije, Glasnik Slovenskega etnološkega društva 20/1980, št. 2, str. 50.
- ¹⁷ Jože Pučnik, Brez naveze, Nova revija, 4, 33/34, 1985, str. 132.
- ¹⁸ Matjaž Kmecl, Liričnost in »spominjanje«, Jezik in slovstvo, 24, 1978/79, str. 210–211.
- ¹⁹ Bogo Grafenauer, v: Svetovna zgodovina, Ljubljana, 1981, str. XIV, XXX, XLIII.
- ²⁰ Lojze Štradjot, Pogovor z mag. Borisom Mlakarjem, Borec, 41, 1989, str. 142–143.
- ²¹ Glej op. 19, str. XXVIII.
- ²² Bogo Grafenauer, cit. C. Levy-Strauss, glej op. 19, str. XV.
- ²³ Glej op. 19, str. XV, XXX.
- ²⁴ Glej op. 19, str. XLII.
- ²⁵ Glej op. 20.
- ²⁶ Glej op. 20.
- ²⁷ Glej op. 11.
- ²⁸ Zbigniew Flisowski, Społeczne funkcje pamiętnikarstwa, v: Wojsko w literaturze, Warszawa, 1974, str. 148.
- ²⁹ Flisowski, citira E. Hemingwaya, str. 150.
- ³⁰ Mitja Košir, Besede, znamenja ob poti (Spomenka Hribar: Ubiti očeta), Nova revija, 3, št. 30, 1984, str. 3507–3508.
- ³¹ Glej op. 19, str. XXX.
- ³² Marjan Dolgan, Vprašanje spominske literature, Naši razgledi, 12. decembra 1986, str. 674–675.

- ³³ Glej op. 32.
- ³⁴ Glej op. 33.
- ³⁵ Glej op. 33.
- ³⁶ Kresimir Nemec, *Literatura in zgodovinski proces* (Viktor Žmegač, *Literatura in resničnost...*), Naši razgledi – Razgledi po svetu, 22. oktobra 1982, str. 593.
- ³⁷ Janez Strehovec, *Besedila kot nadomestki*, Naši razgledi, 28. septembra 1984, str. 516–517.
- ³⁸ Glej op. 37.
- ³⁹ Predrag Palavestra, *Književnost kot alternativa ideologiji*, Naši razgledi – Razgledi po svetu, 28. maja 1982, str. 310.
- ⁴⁰ Glej op. 39.
- ⁴¹ Dimitrij Rupel, *Realnost dela in realnost (literarnih) del*, Naši razgledi, 13. septembra 1985, str. 514–515.
- ⁴² Andrej Dobrowolski, »Zanima me besedilo življenja«, – pogovor s poljskim literarnim zgodovinarjem Jaroslawom Markom Rymkiewiczem, Naši razgledi – Razgledi po svetu, 10. aprila 1987, str. 218–219.
- ⁴³ Boris Pahor, *V labirintu*, Ljubljana, 1984, str. 302.
- ⁴⁴ Taras Kermauner, *Iskanje Boga*, Maribor, 1988, str. 124.
- ⁴⁵ Emil Staiger, *Grundbegriffe der Poetik*, Zürich, 1966², str. 27.
- ⁴⁶ Zdzisław Darasz, *Od moderne k ekspresionizmu*, Ljubljana, 1985, str. 112. Avtor cit. Bolesława Leśmiana.
- ⁴⁷ Boris A. Novak, *Oblike sveta*, Ljubljana, 1991, str. 96.
- ⁴⁸ Vinko Beličič, *Pesem je spomin naslov pesniške zbirke*, Trst, 1988.
- ⁴⁹ Glej op. 45, str. 62, 218, 56.
- ⁵⁰ Glej op. 45, str. 46–48.
- ⁵¹ Stojan Zafreda, v knjigi: *Sonca ni nikoli preveč*. Pripravila France Stele in Ladislav Lesar, Ljubljana, 1988, str. 44.
- ⁵² Barbara Lehmann, Franz Wille, *Mi smo zgubljena generacija*, pogovor z litovskim režiserjem Eimuntasom Nekrošiusom, Naši razgledi – Razgledi po svetu, 23. marca 1990, str. 184.
- ⁵³ Mima Zupančič, *Javna tribuna*, glasilo občine Ljubljana Šiška, junija 1985. Gre za naslov publikacije *Spomin je moč* (pomniki revolucije v občini Ljubljana Šiška), Ljubljana, 1985.
- ⁵⁴ Tone Seliškar, *Ogrodje za knjigo spominov*, Borec, 17, 1966, str. 297–306.
- ⁵⁵ Glej op. 54.
- ⁵⁶ Rapa Šuklje, *Z zaupanjem in bolečino*, Borec, 37, 1985, št. 10/11, str. 572.
- ⁵⁷ Franja Bojc-Bidovec, *Ni neskončnih poti*, Ljubljana, 1984. Danica Ribičič-Vera, *Zaupanje*, Ljubljana, 1985.
- ⁵⁸ Glej op. 56, str. 573.
- ⁵⁹ »... Značilno je, da sta morali avtorici doseči babiško starost, preden sta sedli k oblikovanju daljšega teksta... štiri poveljna desetletja se je zgrinjala nanju tista preobilica dela, ki ženski v poklicu, družbeno angažirani materi in recimo 'upraviteljici' svojega doma ni dala niti najmanjšega predaha, potrebnega za vsaj kolikor toliko urejeno razporeditev spominskega gradiva.« Glej op. 56. Avtor citata je ameriški pesnik Robert Hass. Prim. Richard Jackson, *Pero kot meč: etika poezije kot politično dejanje*, Nova revija, 11, št. 123/124, Ljubljana, 1922, str. 803.
- ⁶⁰ Imenovanje je Dolganovo; glej op. 32.
- ⁶¹ Glej op. 56.
- ⁶² Filip Kalan, *Naj ne bo pozabljeno*, Naši razgledi, 9. maja 1975, str. 242–243.
- ⁶³ Glej op. 62.

- ⁶⁴ Po Kmeclovem govoru se je zbiranje še nadaljevalo; tako je ocenjeno, da je vsega zbranega gradiva blizu dvanajst tisoč besedil.
- ⁶⁵ Govor Matjaža Kmecla, tedanjega republiškega sekretarja za kulturo ob začetku I. skupnega kongresa etnoloških društev in folklorističnih društev Jugoslavije v Rogaški Slatini, objavil Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 24, 1984, št. 1, str. 2.
- ⁶⁶ Andrej Inkret, Kocbek, Naši razgledi, 25. maja 1990, str. 293.
- ⁶⁷ Morda bo objektivno zgodovinsko raziskovanje čez čas dalo drugačne rezultate glede na številčna razmerja posameznih vojaških formacij. Vprašanje se odpira glede na trditev na tiskovni konferenci 17. septembra 1991 v Preddvoru, da bi utegnili biti največ slovenskih mož in mladeničev v resnici mobiliziranih v nemško vojsko. Prim. poročilo o knjigi Alojzija Žiberta, Pod Marijinim varstvom, Družina, 40, št. 37, 29. septembra 1991, str. 11.
- ⁶⁸ Glej op. 66. Andrej Inkret, Poezija in zgodovina, Naši razgledi – Razgledi po svetu, 9. avgusta 1985, str. 466–467.
- ⁶⁹ Spomenka Hribar, Listina zgodovine, Nova revija, 1, št. 7–8, 1982/83, str. 697.
- ⁷⁰ Vladimir Kavčič, Pomen in možnosti sodobne zgodovinske publicistike, Delo – Književni listi, 1. februarja 1990, str. 13–14.
- ⁷¹ Glej op. 62.
- ⁷² Ciril Zlobec, Priznam, rekel sem..., Ljubljana, 1988, str. 245.
- ⁷³ Glej op. 72, str. 263.
- ⁷⁴ Glej op. 72.
- ⁷⁵ Milosav Slavko Pešić, Škrjančkova pesem, Naši razgledi – Razgledi po svetu, 23. marca 1990, str. 178–179.
- ⁷⁶ Glej op. 62.
- ⁷⁷ Glej op. 46, str. 63.
- ⁷⁸ Joža Mahnič, Oton Župančič in osvobodilni boj, Delo – Književni listi, 6. junija 1985, str. 7. Morda bi Joža Mahnič danes marsikaj drugače formuliral.
- ⁷⁹ France Vodnik, Prevrednotenja, Maribor 1971.
- ⁸⁰ Glej op. 62.
- ⁸¹ Rudi Šeligo, »Nikoli še nobena solza ni bila potočena zastonj..., Delo – Književni listi, 8. marca 1990, str. 13.
- ⁸² Denis Poniž, Polstoletna pesniška bera, Naši razgledi, 14. septembra 1990, str. 486.
- ⁸³ Avtorja pesmi Sergej Vošnjak in slavist Silvo Fatur. Ob srečanjih pri delu za Slavistično društvo Slovenije v letih 1974–1976.
- ⁸⁴ Prim. Marija Stanonik, Problematika slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva iz let 1941 do 1945, Slavistična revija, 22, št. 4, 1974, str. 493–495.
- ⁸⁵ Spremenno pismo k anketi je datirano: 24. avgusta 1984.
- ⁸⁶ Seznam naslovljenih avtorjev: Jože Andlovic, Milan Apih, Justin Ažman, Pavla Benedik, dr. Branko Berčič, Marinka Verčič, Miran Beretič, Matej Bor, Vida Brest, Nada Carevski, Evgen Cej, Leon Celič, Karel Cerar, Valentin Erjavšek, Ivan Dodič, Julka Fortuna, Emil Gabrovšek, Risto Gajšek, Boris Globočnik, Radovan Gobec, Vlasta Golja, Miloš Gregorčič, Srčan Gruntar, Lojze Hafner, Simon Hrast, Ivica Ivančič, Aleksandra Ivanovič, Ivan Jan, Jože Javoršek, Oton Jugovec, Milan Juričev, Vera Klavara, Janez Kobe, Pavla Kodelja, Milan Kogoj, Danilo Komac, Dušan Korinšek, Stana Kosovel, Lado Kuster, Lojze Krumberger, Angelca Kumše, Albina Lapanja, Peter Levec, Mirko Mahnič, Toni Malenšek, Marinka Mali, Kristina Mauc, Milan Medvešček, Rudi Mikolič, Kristina Milošević, Janez Mohar, Vera Mohar, Erna Muser, Ivan Minatti, Peter Naglič, Martina Nikolič, Bogdan Osolnik, Andrej Pagon, Janez Pernat, Janez Perovšek, Alojz Peterman, Justina Peternelj, dr. Vaclav Pišot, Elka Podbevšek, Franci Prajs,

Olga Ratej, Mitja Ribičič, Nanika Ribič, Jošt Rolc, Milena Rozman, Smiljan Samec, Nace Simončič, Edvard Sitar, Ivan Skvarča, Vali Strban, Ivana Sterle, dr. Lev Svetek, dr. Vanek Šiftar, Jože Šiška, Pavel Šivic, Stane Škrabar, Jože Šmit, Toni Šonc, France Štiglic, Vinko Šumrada, Tone Tratnik, Slavko Tiran, Franc Trefalt, Peter Tribušon, Slavko Turk, Sergej Vošnjak, Milan Vrtačnik, Cvetko Zagorski, Alojz Zidar, Ludvik Zupanc, Marička Žnidaršič, Marija Žemva, Albin Weingerl; Julka Bezovnik, Milka Brieman, Evgen Cestnik, Jakob Ciglar, Franc Dermastja, Marija Fabčič, Slavko Fister, Janko Franc, Manko Golar, Boris Grabnar, Marija Grzinčič, Marija Ivančič, Tone Ivančič, Jože Jazbec, Vika Jeran, Miro Kocjan, Betka Kos, Dorca Kralj, Cvetka Kranjc, Pavla Leban, Angela Lenar, Ivan Levpušček, Katica Lipovec, Mihaela Maar, Blaž Mavrel, Rudolf Mohar, Neža Orlič, Marija Podobnik, Leon Ponikvar, Malka Prijanovič, Zora Rebula, Pavla Rovar, Mara Rupena, Rudi Robič, Mimi Stare, Tone Šepce, Ivan Šepetavc, Marija Škapin, Ljubka Šorli, Katja Špurova, Marija Švajncer, Karolina Vižintin, Marija Švara, Nada Verbič, Marija Tušar, Marija Zidar, Bojka Vandot, Ana Benedetič, Helena Domanjko, Janez Lušina, Nada Pacek, Marta Pavlin, Marija Ristič, Marija Šinkovec, Sonja Štruc in morda še kdo.

⁸⁷ Svojci avtorjev Blaža Mavrela, Ivana Dodiča, Marije Ivančič in še nekateri so tako pretrgali negotovost o odgovoru.

⁸⁸ Ljubljana, 4. oktobra 1989.

⁸⁹ Vendar so v anketi upoštevani tudi nekateri prispevki, ki niso sad ankete.

⁹⁰ Toda avtorji so se veliko gibal prisilno in po lastni volji.

⁹¹ To bi morda delovalo enolično, ker je skupina partizanov in njihovih sodelavcev najmočnejša.

⁹² Glej op. 47, str. 6.

⁹³ Datum prešetosti: 1. junija 1984.

⁹⁴ Milan Apih, pismo, Ljubljana, 19. septembra 1984.

⁹⁵ Da so revolucionarne pesmi peli in prepisovali že prej, potrjuje ohranjena beležnica, v katero si je narodni heroj inž. Jože Hermanko zapisoval besedila revolucionarnih pesmi, ki so jih peli v kaznilnici, ko je bil zaprt v Sremski Mitrovici. Prim. France Filipič, Javna razprava o vrsti problemov, Delo, 14. aprila 1977, in Josip Ribičič, Partizanske pesmi, Ljubljana, 1968, v kateri govori o nastanku svojih pesmi v letih 1937, 1940 in v narodnoosvobodilnem boju Milan Apih (str. 9–12, 17–18, 31, 39, 41).

⁹⁶ Marija Stanonik, Slovstvena folklor v domačem okolju, Ljubljana, 1990, str. 107–112.

⁹⁷ Miran Jarc-Suhi, Beseda o partizanski pesmi, Obzornik, časopis za ljudsko prosveto, Ljubljana, 1951, str. 141, glej tudi str. 140 pod črto.

⁹⁸ Gradivo diplomske naloge Marije Stanonik, str. 18.

⁹⁹ Formulacija je Paternujeva, 28. julija 1980.

¹⁰⁰ Viktor Smolej, Slovstvo v letih vojne 1941–1945, Zgodovina slovenskega slovstva VII, Ljubljana 1971, str. 130–131.

¹⁰¹ Pismo Ane Pižent, Podnanos, 15. septembra 1984.

¹⁰² Emilijan Cevc v pogovoru pred leti.

¹⁰³ Glej op. 100, str. 24–25.

¹⁰⁴ Slovenska domoljubna organizacija T-IG-R = Trst–Gorica–Istra–Reka v času fašistične Italije na Primorskem.

¹⁰⁵ Jožko Kragelj, Simon iz Ruta, Gorica, 1991, str. 198, 201, 204.

¹⁰⁶ Karel Leskovec, Križpotja, 3, odlomek: Miting v Žireh, glej Žiri in Žirovci v slovenski literaturi, zbrala in uredila Marija Stanonik, Žiri, 1987, str. 112–113.

¹⁰⁷ Jože Vidic, Noč v hotelu Park, Ljubljana, 1987, str. 244–249.

^{107a} Glej op. 98, str. 2390.

¹⁰⁸ Četrty januar v Žireh 1944, Pesmi naših borcev II, Ljubljana, 1945, II, str. 30–31. V tej zbirki je napačno imenovan kot avtor Adolf Šinkovec. Avtor je Andrej Pagon-Ogarev.

¹⁰⁹ Glej op. 98, str. 750–751.

¹¹⁰ Avtorjevo pismo Mariji Stanonik ni datirano. Ivan Mandelc (1912): O intendantih.

*Gledajo nas intendante
kakor same zabušante;
da popravimo krivico,
poglejmo globlje v resnico.*

*V borbo – res je – mi ne gremo,
toda trdi oreh tremo,
ko vsak čas in brez prestanka
v bližini nam je postojanka.*

*Včasih v spremstvu, včasih sami
brigamo se o prehrani,
nihče ne vpraša, kje dobiti
hrano, da se bataljon nasiti.*

*V vročini, snegu in neurji
izročeni hudi burji,
tolčemo mi borbo smelo
kar korajžno in veselo.*

*Če v pokretu hitrem smo,
briga se za komoro,
da nam vse imetje,
varno pride v zavetje.*

*Če kuha trikrat se na dan,
vsak je miren in voljan,
če enkrat al' pa nič,
vsak je kot hudič.*

*Intendanta kolnejo,
»kišto« mu obljubljaajo,
on za to ne mara nič,
ker vam je prebrisan tič.*

¹¹¹ Glej op. 110.

¹¹² Pismo, Ljubljana, 1. septembra 1984.

¹¹³ Mitja Ribičič v pogovoru z Majdo Hauptmanovo na Radiu Ljubljana ob izidu njegove zbirke Pesmi partizana Cirila, 1980.

¹¹⁴ Neža Maurer, Zveza mora ostati, Ljubljana, 1967, str. 19–20.

¹¹⁵ Vida Dežman, dodatek k diplomski nalogi, str. 9.

¹¹⁶ Glej op. 115, str. 8. Besedila namenoma podajam v originalni obliki, ker se z dodajanjem ločil utegne spremeniti smisel.

¹¹⁷ Glej op. 115, str. 7.

¹¹⁸ Glej op. 115, str. 11.

¹¹⁹ Glej op. 115, str. 10.

¹²⁰ Glej op. 115, str. 12. – Tinka Dolinar, danes poročena Markelj, Krogarjeva z Ledinice pri Žireh, pojasnjuje, da se je podpisala Dolinar Tinka-Ledinca in je na popisnem listu št. 12 napaka. Verjetno gre za slabo čitljivost. Spominja se, da so bili na steni že napisani neki verzi, ko je ona prišla v omenjeno celico. Zaprta je bila od 9. aprila 1945 do osvoboditve maja 1945. (Pogovor, 10. februarja 1992.)

¹²¹ Pojasnilo k pesmim Marije Lozar, Osek, 59. Vir ni datiran.

¹²² Glej op. 121.

¹²³ Podatek mi je posredoval Julijan Strajnar, vendar si zapiska nisem datirala.

¹²⁴ Pesem je poslal na naslov, imenovan pri op. 115, dr. Adolf Bibič, Ljubljana, 22. septembra 1984.

¹²⁵ Glej obravnavo: Krščanska motivika v slovenskem narodnoosvobodilnem pesništvu in izpoved vere slovenskih talcev – v drugem zvezku pričujoče publikacije.

¹²⁶ Pismo, Maribor, 13. novembra 1977.

¹²⁷ Pismo, Maribor, 2. decembra 1977.

¹²⁸ Pismo, Maribor, 18. septembra 1984.

¹²⁹ V knjižni slovenščini se je uveljavilo ime: Blegoš.

¹³⁰ Gradivo v diplomski nalogi Mojce Marn, za hranilišče glej op. 115.

¹³¹ Glej op. 130.

¹³² Pismo, Nada Pacek, Brežice, 14. novembra 1984.

¹³³ Alfonz Gspan, Razsvetljenstvo, Zgodovina slovenskega slovstva I, Ljubljana, 1956, str. 425–426.

¹³⁴ V pogovoru z Marijo Funda, hčerko Katice Lipovec, Grahovo, poleti 1988.

^{134a} Avtor, v pogovoru, Žiri, poleti 1983.

¹³⁵ Pismo, Celje, 3. avgusta 1972.

¹³⁶ Sporočilo Inje Smrdel – Jugovec, Ljubljana, datuma si nisem zapisala.

¹³⁷ Avtor, v pogovoru, Radovljica, 18. oktobra 1972.

¹³⁸ Sporočilo z Zavoda za spomeniško varstvo, Kranj, Tavčarjeva 43.

¹³⁹ Pismo, Litija, 13. novembra 1984.

¹⁴⁰ Glej op. 100, str. 129.

¹⁴¹ Pismo, Slovenj Gradec, 27. decembra 1976.

¹⁴² Pismo, Celje, datuma ni, poštni žig: 25. marca 1987.

¹⁴³ Pismo, Kamnik, 19. septembra 1984.

¹⁴⁴ »Francka Ličen je med vojno napisala veliko pesmi, tudi ko je bila na prisilnem delu v Nemčiji, je pisala, kadar je mogla in kamor je mogla – na cigaretni ali cikorijski papir.« Alenka Božič, diplomatska naloga, str. 352, sicer glej op. 115.

»...so zajeli partizani sanitetni kamion z dvema Nemcema brez orožja, ki sta trdila, da nista proti partizanom. Prvi duhovnik... Drugi ujetnik je pred menoj sezul škorenj in iz 'štufecne' izvlekel zavojček cigaretnega papirja. Popisan z mikroskopsko pisavo. Možak je začel brati besedila na listkih. Bile so pesmi proti Hitlerju in vojni. Pa še dobre pesmi. To pišem, je rekel, kadar imam čas in mislim na svoje doma, ki čakajo mir. Tu me imajo za šoferja in mehanika. Srečen sem, da ne moram nikogar ubijati. Na vprašanje, če hoče biti partizan, je odvrnil, da hoče, da bo delal v naši vojski vse, kar bomo hoteli, le na Nemce, da ne more streljati, ker jih večina misli tako kot on.« Aleš Bebler, Čez drn in strn, Koper 1981, str. 132.

O pisanju v tem času na cigaretni papir obstajajo pričevanja tudi iz svetovne literature. »Poljaki še danes sestavljajo sezname tisočev poljskih častnikov, za katerimi so se po letu 1939 iz ujetništva v ukrajinskem Starobielsku in Kozielsku izgubili vsi sledovi (Katynski gozd). Med njimi je bil tudi krakovski avantgardistični pesnik Jan Piwowar, za katerim so se, kot v svojem izboru iz poljske vojne poezije sporoča Tine Debeljak, ohranile le pesmi, napisane na cigaretnem papirju.« (Niko Jež, v spremni besedi k antologiji poljske poezije 1939–1945 Alarm, Ljubljana,

- 1992, Borec, 44, 6-7-8, str. 651. Prevedla Rozka Štefan in Tone Pretnar.)
 O svojih tekstih, zapisanih na cigaretni papir, piše tudi Aleksander Solženicin v avtobiografiji Teliček in hrast. Glej: Dimitrij Rupel, Nacionalizacija ustvarjalnega dela, Nova revija, 35/36, 4, Ljubljana, 1985, str. 312.
- 145 Podatke je posredovala sama avtorica Marija Zidar, por. Švara, Trg JLA, Izola, 10. decembra 1982.
- 146 Podatke mi je ljubeznivo preskrbela Ivanka Počkar, kustodinja v Pokrajinskem muzeju v Brežicah, Brežice, 27. novembra 1984.
- 368 147 Glej op. 95, Josip Ribičič... str. 9. Tu je dvostišje in drugi verz se glasi v originalu: ... se pomika naša četa / v hercegovski kras.
- 148 Glej op. 145.
- 149 Pismo, 26. februarja 1985.
- 150 Ivan Šepetavc, pismo, Kranj, 15. septembra 1984.
- 151 Elka Podbevšek, Kamnik, datuma ni.
- 152 Ljubka Šorli, Gorica, 1. julija 1989.
- 154 Vanda Škodnik, Ljubljana, 20. januarja 1985.
- 155 Glej op. 154.
- 156 Glej op. 54.
- 157 Pismo, Ljubljana, 30. julija 1984.
- 158 Angela Kumše, Ljubljana, pismo, 27. oktobra 1984.
- 159 Marija Ristič, pismo, Kranj, brez datuma.
- 160 Bojka Broz, avtorjeva vnukinja, pismo, Ljubljana, brez datuma.
- 161 Na Murnikovi 16 v Ljubljani sem ga obiskala nekajkrat, že po tistem, ko mu je umrla hči edinka.
- 162 Očitna predstavnica teh prizadevanj je Albina Lapanja. Imenitno jih ilustrirata dva zapisa Moje misli! (na položaju 19. 6. 44) in Zakaj vse to! (brez datuma). Rokopisa, fotokopija tudi v hranilišču, omenjenem pri op. 115.
- 163 Jože Javoršek, Usoda poezije, Ljubljana, 1972, str. 86–92.
- 164 Na transformaciji iz vaškega pripovedovalca zgodb, torej umetnika v svojem okolju, v »pomožnega referenta za propagando pri krajevnem odboru revolucionarne partije je zasnovan kitajski roman Chun-Chan Yeha Vas v hribih. Prevedla Gitica Jakopin, Ljubljana, 1980: »...Spet bom pravil zgodbe... Ja, ampak to bodo nove zgodbe, zgodbe o revoluciji, tako da bodo revno ljudstvo zdramile iz nevednosti in zabitosti.« Ker da zgodbe, ki jih je prej pravil: »Čisto nič prida niso. Popoln nesmisel so, po miselnosti fevdalne, po vplivu strupene. Ko jih le ne bi nikoli pravil. Dobro so samo za to, da bogatini z njimi revnim trosijo pesek v oči.« (Str. 199.) Tone Svetina, Ognjeni plaz, Ljubljana, 1977, str. 54.
- 165 Izraz je po pripovedovanju Jožeta Koruze Zajčev (Dane Zajc).
- 166 Projekt je potekal pod imenom prof. dr. Borisa Paternuja.
- 167 Ivan Minatti, Prim. pesem Razočaranje, Bolečina nedoživetega, Ljubljana, 1970, str. 57–58.
- 168 Glej op. 98.
- 169 Glej op. 98.
- 170 Jožko Kragelj, Moje celice, Ljubljana, 1990, str. 184, 49, 30–32.
- 171 Boris Paternu, Poetika slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945, Slavistična revija, 25, kongresna številka (Zbornik prispevkov za VIII. mednarodni slavistični kongres v Zagrebu (Ljubljana, 1978), 1977, str. 161.
- 172 Marija Stanonik, Prizadevanje v prazno? Naši razgledi, 21. decembra 1990, str. 710–711.
- 173 Taras Kermauner, Ogenj, ki prečiščuje, Celje, 1991, 140.
- 174 Prim. pesmi Janeza Pernata in drugih.

- ¹⁷⁵ Alojzij Žibert, Pod Marijinim varstvom – Spomini Slovencev – nemškega vojaka, na drugo svetovno vojno v letih 1941–1945. Kranj, 1991.
- ¹⁷⁶ Glej op. 173, str. 123.
- ¹⁷⁷ Prim. op. 125.
- ¹⁷⁸ Glej op. 173, str. 137–138.
- ¹⁷⁹ Literarnozgodovinski komentar Tineta Debeljaka v knjigi: Karel Mauser, Sin mrtvega, Celovec, 1979, str. 132, 151. Sprema beseda Franceta Pibernika v knjigi: Karel Mauser, Srce nikoli ne laže, Celovec, 1990, str. 99–101.
- ^{179a} France Pibernik, Jutro pozabljenih, antologija padlih, pobitih, prepovedanih, zamolčanih, 369 pozabljenih, Celje, 1991. Isti, Zamolčani, Delo – Književni listi, 5. julija 1990, str. 15.
- ¹⁸⁰ Glej op. 179. Isti, Balantičeva izjemna in nenehna prisotnost v vsem povojnem času, Delo – Književni listi, Ljubljana, 13. julija 1989.
- ¹⁸¹ Glej op. 100.
- ¹⁸² Glej op. 100, str. 114–139.
- ¹⁸³ Anton Strle, Slovenski mučenec Lojze Grozde, Ljubljana, 1991.
- ¹⁸⁴ Glej op. 173, str. 71.
- ¹⁸⁵ Marija Stanonik, Vprašanje folklorizacije slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945. Naši razgledi, 10. maja 1985, str. 276–277.
- ¹⁸⁶ Slovenec, 21. julija 1944, št. 165, str. 2.
- ¹⁸⁷ Sledi pripis: »To pesmico je prinesel list novomeških domobrancev Za blagor očetnjave. Ker bo gotovo zanimala tudi širši krog čitateljev, jo v celoti prinašamo.«
- ¹⁸⁸ Denis Poniž, Polstoletna pesniška bera, Naši razgledi, 14. septembra 1990, str. 486.
- ¹⁸⁹ Ponatisnjena izdaja, Ljubljana, 1990.
- ¹⁹⁰ jz (= Jože Zadavec), »Pričam o živih in mrtvih stvareh«. »Pridite in operite svoja oblačila«. Družina, 39, št. 37, 30. septembra 1990, str. 1 in 8. Prim. tudi Janez Gril, Nov kamenček v mozaiku slovenske sprave, Družina, 42, št. 18, 2. maja 1993, str. 13.
- ¹⁹¹ Jože Pogačnik, Slovensko zamejsko in zdonsko slovstvo, Trst, 1972. Lev Detela, Pregled slovenske zdonske književnosti, Naši razgledi, 13. septembra 1991, str. 485–487.
- ¹⁹² Ivan Dolenc, Moja rast, Celje, 1991, str. 163, 139.
- ¹⁹³ Glej op. 192, str. 153.
- ¹⁹⁴ Glej op. 192, str. 153, 154.
- ¹⁹⁵ Glej op. 192, str. 154.
- ¹⁹⁶ Glej op. 192, str. 155.
- ¹⁹⁷ Glej op. 192, str. 156.
- ¹⁹⁸ Glej op. 170, str. 166–181, 184, 190–192, 194–210.
- ¹⁹⁹ Glej op. 170, str. 200, 104–105.
- ²⁰⁰ Glej op. 170, str. 111–112, 169–171.
- ²⁰¹ Glej op. 170, str. 114–115.
- ²⁰² Glej op. 170, str. 83–86.
- ²⁰³ Glej op. 170, str. 87.
- ²⁰⁴ Glej op. 170, str. 89–90.
- ²⁰⁵ Franc Sodja, Pred vrati pekla, Buenos Aires, 1986, str. 78–79.
- ²⁰⁶ Glej op. 205, str. 126–127.
- ²⁰⁷ Glej op. 205, str. 125, 127.
- ²⁰⁸ Franc Sodja, Pisma mrtvemu bratu, Ljubljana, 1991, str. 37, 38.
- ²⁰⁹ Valentin Stücker, Duhovnik med okupacijo in revolucijo, Celovec, 1987, str. 95–96.

- ²¹⁰ Janez Gril, Sprava z dr. Francem Močnikom, Družina, 40, št. 8, 1991, str. 8. Branko Marušič, Ponovno o izgonu dr. Franca Močnika, Družina, 40, 11, 1991, str. 8–9.
- ²¹¹ Citira Marušič na začetku svojega članka, glej op. 210.
- ²¹² Jacek Maziarsky, Kaj hočejo delavci. Intervju s prof. dr. Sladislawom Markiewiczem, tajnikom Razreda za družbene vede Poljske akademije znanosti, Naši razgledi – Razgledi po svetu, 7. novembra 1980, str. 635.
- ²¹³ Elli Panoidou, Ciper, Književnost je boj, Naši razgledi – Razgledi po svetu, 28. maja 1982, str. 312.
- ²¹⁴ Žarko Rajković, Nenavadna pesmarica naših novih neuvrščenih pesmi, Delo, 5. aprila 1990, str. 9.
- ²¹⁵ Glej op. 214.
- ²¹⁶ (Prevzeto po Ogonjok), Preiskovalec načrtno in skrbno spravlja jetnikove pesmi, Delo – Književni listi, 11. januarja 1990, str. 15.
- ²¹⁷ Michael Rössner, Kdo nam zdaj pove, kaj je svoboda? Naši razgledi – Razgledi po svetu, 13. julija 1990, str. 401.
- ²¹⁸ Prim. literarni odziv nanj: Hrvaški pesniki v vojni (I), Naši razgledi – Razgledi po svetu, 7. februarja 1992, str. 84.
- ²¹⁹ Janez Janša, Premiki (Nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992), Ljubljana, 1992, str. 15–17. Pesem je nastala v vojaških zaporih, Ljubljana, junij 1988.
- ²²⁰ Napisano v Mostecu, 22. julija 1988, Delo – Književni listi, 4. avgusta 1988, str. 7.
- ^{220a} Janez J. Švajncar, Obranili domovino, Ljubljana, 1993, str. 15.
- ²²¹ Napisano v šolski zvezek, kamor je Janko Stanonik iz Žirov prepisal ali napisal še devet drugih svojih pesmi, od katerih so prve datirane z dnevi v maju 1991, medtem ko tukajšnja in še ena spredaj nimata datuma.
- ²²² Ljudmila Kreševič, Topolc, Ilirska Bistrica. Pesmi je posredoval Lojze Zidar iz Kopra, januarja 1992.
- ²²³ Marko Alič iz Žirov mi je dal na vpogled svoje pesmi jeseni leta 1991.
- ²²⁴ Jože Snoj, David in Goljat, Rodna gruda, 38, 1991, str. 11.
- ²²⁵ Predrag Matvejević, Poezija, odpor, upor, Borec, 34, 11, 1982, str. 633.
- ²²⁶ Glej op. 225, str. 636–7.
- ²²⁷ Aleksander Zorn, ocena knjige Franca Šetinca, Aktivist, Naši razgledi, 15. maja 1981, str. 267.
- ²²⁸ Glej op. 225.
- ²²⁹ Ivan Slamnig, Disciplina mašte, Zagreb, 1965, str. 12.
- ²³⁰ B. Tomše, Beseda – drugo orožje naših borcev. Naša vojska, glasilo Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, IV, št. 6, 12. februarja 1945, str. 3. Franček Majcen, Tudi beseda je bila orožje. Aktivistovi zapiski, Ljubljana, 1968.
- ²³¹ Franček Bohanec, Na križišču življenja in smrti, spremna beseda k antologiji: 17 partizanskih pesnikov – 170 pesmi o italijanskem odporu s pesniškim uvodom in epilogom. Izbrala in prevedla Jolka Milič, Borec, 39, Ljubljana, 1987, str. 834.

STANONIK MARIJA, mag. etn., dr. filologije
Slovenia, Ljubljana, Kunaverjeva 6

"WELCOME THE SUFFERING..."

Borec, Ljubljana, XLV/1993, No. 5-6-7, p. 497-868 (English)

In 1987, the first of the planned series of four books on selected Slovene poetry from the Second World War was published. We are still waiting for the next three books and genuine doubts are being raised as to whether they will ever see the light of day. This puts into an especially embarrassing position all those who met the authors or their relatives, promising them that their poems would be published in due course – if they fulfil the criteria for publication that is. But it seems we were wrong after all and our efforts were in vain, which leaves us disgraced when thinking of those who were left with nothing but empty promises. We not only broke our promises – as if it depended on us – we also feel cheated of our far-from insignificant effort in collecting and arranging this material, which covers over twelve thousand lyrics.

I feel especially embarrassed in front of my colleagues, because as a link between them and the initiator of the 1941-1945 Slovenian National Liberation Poetry project, Prof. Dr Boris Paternu, I encouraged his students to persevere in collecting this material by telling them that the fruits of their labour would not be left in some drawer but would be published and thus give them the satisfaction of their own contributions.

For these reasons, I am even more pleased to see that this publication fulfils my idea, which took almost two decades to come to fruition. For the first decade it grew quietly: from 1972 on, when I was, because of my dissertation, appointed as a collaborator on the project at the Faculty of Arts of Ljubljana, I started meeting dozens of authors who revealed to me their life stories, particularly from the war days. I repeatedly regretted that these stories should fall into oblivion and frequently felt that I should do something to prevent this from happening. I would like to repay and tactfully show respect for their suffering, in whatever form it may have been inflicted upon them.

Throughout this time I was subjected to severe trials which made me despair of my own countrymen, or as poet Bor once said: "Oh, if only there was nowhere, nowhere any humans any more!" (when they broke the bird's wings and then reproached it because it could not fly). In 1984 I sent out the first requests to the authors or their families for answers to questions on their war-time poetry activity. The response was relatively good, and there were some critical reactions, too. This meant, that the questionnaire hit the mark. On the basis of these answers, in 1988 the first concept for the publication and analysis was prepared, but for various reasons, publication itself was delayed until 1992, when it started to acquire a more defined shape. Recognition must go to the editorial board and in particular to the editor-in-chief of Borec magazine, Milena Štrajnar, who became enthusiastic about my proposal for publishing one hundred testimonies from that questionnaire and adding a few related articles on the second world war published in the previous years. The aim was to present that period as fully as possible, illuminated from various angles, yet in a personal and authentic way: how Slovenes endured the distresses of WWII, either as children, at home, or as adults, in forests and prisons, in exile and in camps, and elsewhere, rescuing themselves from personal crisis and general fear by writing poetry. It is an exceptional source by any reckoning, which tries to show the war-time actions taken by our people in the most original way possible, unburdened by politics.

To strip the ideology from this issue was my basic principle from the very beginning of this work and was possibly the stumbling block on which I suffered what I suffered from both left and right... What is done is done. Otherwise I might never have learned how painful serious injustice or ill-felt humiliation can be. I learned and experienced how fragile, wretched and frail human beings are. Perhaps grasping for this realisation is the most that my several years of work could give me, even though I must admit that it took me a long time to accept it. Only when, from the depths of my own and other people's misery, I started to discover this, I started to like it more and more, and since then I have gradually relieved myself of the nightmare which has been suffocating me for many years. In spite of all my setbacks, I become more free. But thanks for this should not be addressed solely to me.

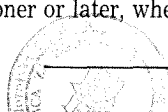
I am aware that I would not have made it to the end were it not for the enlightening meetings with the authors of these poems and the sense of responsibility towards numerous generally extremely hard-working and zealous students (only one of them gave up just before the finishing line and did not hand in her dissertation). Two of them are already dead. Let's dedicate our quiet thoughts to them. To all others I extend my utmost and sincere gratitude for their trust. I even dare to presume that our joint efforts brought us together and that we were fond of each other. That is why I hope that this collection of testimonies, which are, thanks to the editor-in-chief, accompanied by a number of poems, will be greeted positively by all former collaborators and by the initiator of the 1941-1945 Slovenian National Liberation Poetry project. We are glad that our efforts were not completely in vain.

Should the publication once more stir any unworthy emotions on the left or on the right, then it would be better if it never sees the light of the day. Behind it lies twenty years work and those who know this also know the circumstances; if I lost sight of the very objective, that it was worth the effort, despite everything that I underwent, for the sake of showing respect for those unknowns who were willingly or otherwise pushed into the wheels of destructive machinery and compassionate remembrance for those deceased in any way I can, then I would not persevere. I never did or wanted to discriminate for any preset reasons, because above everything else I care about humans as they are, without labels, especially not political labels.

That is why it is even more painful to see that we have not learned anything from the history of suffering during World War Two and afterwards, or from decades of unspoken apprehension. After all, nobody is without fault! The good and the bad does not fall neatly into individual sociological categories, but goes right down the middle (of the heart) of each individual; those who were lucky enough to avoid doing some harm during the war or afterwards should only praise the lord that the beast which lies within every one of us, has not tempted them.

This collection of confessions, testimonies, experiences, suffering, reflections or sadness caused by unfulfilled goals is an individual and historical document whose value will only increase with time. I am presenting it with the desire that we will be able to look at those who were (are) not ours with more patience and reconciliation even though we might disagree with them. We can still respect and work with each other. And we have to, if we want to survive as a nation.

When we are united in the belief that the obvious and hidden suffering from half of a century ago until now cannot be judged by the external persuasion of the participants, and that this is a dimension which bounds and unites us most profoundly to a noble stance, then the time will be ripe for publishing an anthology of war poems, regardless of which side of the barricades their authors were on, since the decisive element will be their artistic intensity. This is my dream and I believe it will come true sooner or later, when the old wounds of the Slovene nation are finally forgotten.

REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO

5-6-7

1993

USTANOVITELJ

Republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

IZDAJATELJ

Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, Jože Dežman, dr. Božidar Jezernik, dr. Lev Kreft, mag. Boris Mlakar,
dr. Dušan Nečak, dr. Božo Repe, Milica Strgar, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNI UREDNIK

Jože Dežman

UREDNICA

Milena Štrajnar

OBLIKOVNA IN TEHNIČNA UREDITEV

Darja Cjuha

LEKTORICA

Sonja Likar

UREDNIŠTVO IN UPRAVA

61001 Ljubljana, Vrtača 11, poštni predal 195, telefon 216 475

NAROČNINA

za prvo polletje 4.000 SIT, za tujino 8.000 SIT
cena te številke v prosti prodaji 2.500 SIT

ŽIRO RAČUN

(RO ZZB NOV Slovenije) 50100-678-45473 (za revijo Borec)

Naklada 1.000 izvodov

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

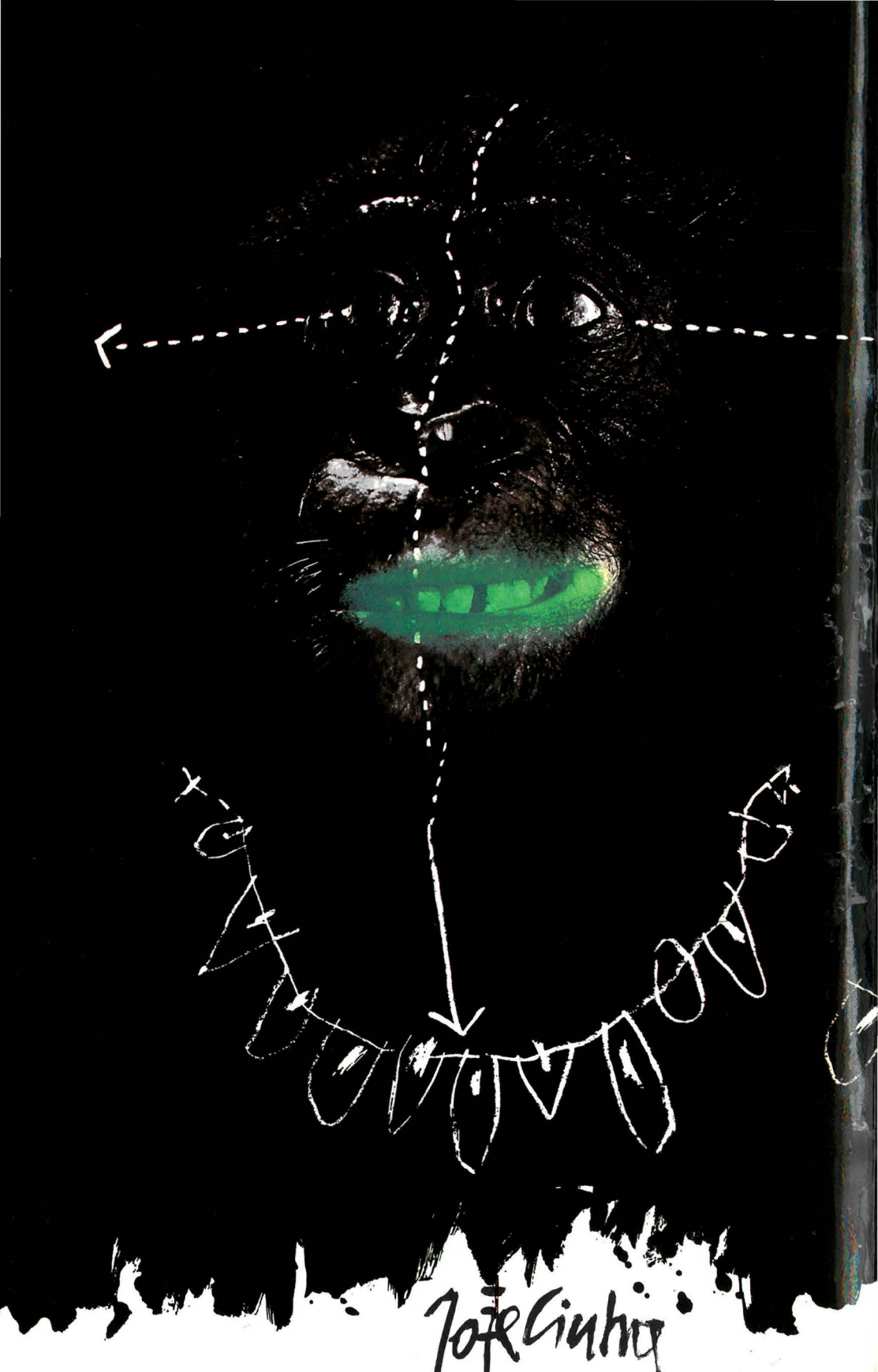
Revija izhaja ob denarni podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije in
Ministrstva za znanost Republike Slovenije

ISSN 0006-7725

UDK 949.712+82(05)

NA NASLOVNICI Jože Ciuha: Variacije na temo XIV, 1983

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-649/92 z dne 27. 10. 1992 šteje ta knjiga po 13. točki tarifne številke 3 Tarife davka od prometa proizvodov in storitev (Uradni list RS, št. 4/92) med proizvode, za katere se plačuje 5 % davek od prometa proizvodov in storitev.

Joe Guin